ESKİ ÇAĞ DOĞU ANADOLU'SUNDA BAĞCILIK

Oya TUĞCU

Yüksek Lisans Tezi
Tarih Ana Bilim Dalı
Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı
Doç. Dr. Yasin TOPALOĞLU
2023
Her Hakkı Saklıdır.

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI
ESKİÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

Oya TUĞCU
ORCID ID: 0000-0002-4826-7009

ESKİ ÇAĞ DOĞU ANADOLU'SUNDA BAĞCILIK

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Doç. Dr. Yasin TOPALOĞLU

ERZURUM – 2023

TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
Graduate School of Turkish Research

TEZ BEYAN BİLDİRİMİ

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esasları'nın ilgili maddelerine göre hazırlamış olduğum **"ESKİ ÇAĞ DOĞU ANADOLU'SUNDA BAĞCILIK"** adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıyı kaynak gösterdiğimi taahhüt ederim.

☐ Tezimin Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*'nin lisansüstü tezlerin düzenlenmesini ve erişime açılmasını düzenleyen 5. maddesinin 1. fıkrasına göre [*Ulusal Tez Merkezi, enstitü ve fakülteler tarafından Tez Otomasyon Sistemine yüklenen tezlerin bibliyografik bilgilerini kontrol eder, kataloglama kurallarına göre düzenler, konu başlıklarını belirler ve tam metin olarak internet üzerinden erişime açar.*] **basılı ve elektronik kopyalarına erişim izni verdiğimi onaylarım.**

İSTİSNAİ DURUMLAR*

☐ **Patent alma sürecinin devam etmesi sebebiyle (2 Yıl)**
Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*'nin lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesini düzenleyen 6. maddesinin 1. fıkrasına göre tezle ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi sebebiyle teze erişim, Enstitümüz Yönetim Kurulunun …./…/…. tarih ve …… sayılı kararı ile 2 (iki) yıl süreyle engellenmiştir.

☐ **Yeni Teknik, Materyal ve Metotların Varlığı (6 ay)**
Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*'nin lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesini düzenleyen 6. maddesinin 2. fıkrasına göre tezde yeni teknik, materyal ve metotlar kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkânı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içerdiği için tez danışmanının önerisi ve ana bilim dalının uygun görüşü üzerine Enstitümüz Yönetim Kurulunun …./…/…. tarih ve …… sayılı kararı ile teze erişim 6 (altı) ay süreyle engellenmiştir.

☐ **Ulusal Çıkar ve Güvenlik Durumu (Gizlilik Dereceli Çalışmalar)**
Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*'nin gizlilik dereceli tezler bahsini düzenleyen 7. maddesinin 1. fıkrasına göre bu teze erişim, ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendirdiği için Enstitümüzün uygun görüşü üzerine Üniversitemiz Yönetim Kurulunun …./…/…. tarih ve ……
sayılı kararı ile Üniversitemiz Yönetim Kurulu aksi karar verinceye kadar engellenmiştir.

27.10.2023

Oya TUĞCU

Aslı Islak İmzalıdır

** İstisnai durumlar danışmanın yazılı başvurusu ve Enstitü / Üniversite Yönetim Kurulunun onayı ile kabul edilir.*

TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
Graduate School of Turkish Research

TEZ KABUL VE ONAY TUTANAĞI

TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Doç. Dr. Yasin TOPALOĞLU danışmanlığında Oya TUĞCU tarafından hazırlanan " Eski Çağ Doğu Anadolu'da Bağcılık." başlıklı bu çalışma aşağıdaki jüri tarafından Tarih Ana Bilim Dalı Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir. 27.10.2023

		Kabul / Ret – İmza	
Jüri Başkanı	Doç. Dr. Yasin TOPALOĞLU	Kabul	Aslı Islak İmzalıdır
(Ad-Soyad-Unvan)	*Atatürk Üniversitesi*		
Jüri Üyesi	Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM	Kabul	Aslı Islak İmzalıdır
(Ad-Soyad-Unvan)	*Atatürk Üniversitesi*		
Jüri Üyesi	Dr. Öğr. Üyesi Murat KILIÇ	Kabul	Aslı Islak İmzalıdır
(Ad-Soyad-Unvan)	*Erzurum Teknik Üniversitesi*		

Bu tezin *Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliği*'nin ilgili maddelerinde belirtilen şartları yerine getirdiğini onaylarım.

Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM
Enstitü Müdürü

Aslı Islak İmzalıdır

İÇİNDEKİLER

ÖZET ..... **III**
ABSTRACT ..... **IV**
ÖNSÖZ ..... **V**
GİRİŞ **1**
I. DOĞU ANADOLU COĞRAFYASI **1**
II. DOĞU ANADOLU'NUN TARİHSEL GELİŞİMİ **10**

BİRİNCİ BÖLÜM
TARİH ÖNCESİNDEN DEMİR ÇAĞI SONUNA
ANADOLU'DA BAĞCILIĞIN GELİŞİMİ

1.1. ANADOLU İKLİMİNİN BAĞCILIĞA ETKİSİ **27**
1.2. ASMA VE BAĞCILIK **32**
1.2.1. Neolitik Çağ'da Bağcılığın Gelişimi 35
1.2.2. Kalkolitik Çağ'da Bağcılığın Gelişimi 37
1.2.3. Tunç Çağı'nda Bağcılığın Gelişimi 38
1.2.4. Demir Çağı'nda Bağcılığın Gelişimi 43
1.3. ŞARAP **46**
1.3.1. Şarap Yapım Teknikleri 52
1.3.2. Şaraplık Üzüm Türleri ve Şarap Çeşitleri 55
1.3.2.1. Beyaz Yabancı Türler 55
1.2.2.2. Kırmızı Yabancı Türler 55
1.3.2.3. Beyaz Yerli Türler 56
1.3.2.4. Kırmızı Yerli Türler 56
1.3.3. Diğer Üzüm Ürünleri 57
1.3.3.1. Üzüm Pekmezi 57
1.3.3.2. Sirke 58
1.4. İNANÇ VE MİTOLOJİLERDE ÜZÜM VE ŞARAP **59**

İKİNCİ BÖLÜM
ARKEOLOJİK VE YAZILI KAYNAKLARA GÖRE
DOĞU ANADOLU BAĞCILIĞI (ÜZÜM -ŞARAP)

2.1. ARKEOLOJİK KAYNAKLARA GÖRE DOĞU ANADOLU BAĞCILIĞI 67

SONUÇ 82
KAYNAKÇA 88
EKLER 112
ÖZGEÇMİŞ 119

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ
ESKİ ÇAĞ DOĞU ANADOLUSU'NDA BAĞCILIK
Oya TUĞCU

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Yasin TOPALOĞLU
2023, Sayfa: 119+V
Jüri: Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM
Doç. Dr. Yasin TOPALOĞLU
Dr. Öğr. Üyesi Murat KILIÇ

"Eskiçağ Doğu Anadolu'da Bağcılık" adlı çalışmamızın konusunu oluşturan bağ, bağcılık ve bunun sonucunda ortaya çıkan üzüm meyvesinin, şarabın nerelerde, nasıl yetiştirildiği hangi aşamalardan geçtiği, Anadolu coğrafyası ve özellikle Doğu Anadolu'da hangi bölgelerde hangi dönemlerde bulunup tarıma alındığı ve gündelik yaşamda, dini ritüellerde, ekonomide, sanatta ne gibi etkilerinin olduğu yapılmış olan arkeo-botanik, filolojik ve arkeolojik çalışmalarla birlikte ele alınarak değerlendirilmiştir. Tezimiz zamansal olarak tarih öncesinin tüm dönemleri kapsamakla birlikte ağırlıklı olarak Urartu devletinin Doğu Anadolu bölgesindeki hakimiyetini kapsayan Demir Çağı'nı oluşturmaktadır. Tezimizin amacı Eski Çağ'da Doğu Anadolu'nun zor ve çetin coğrafya şartlarına rağmen bağcılık tarımının nasıl yapıldığını anlamak ve yorumlamaktır. Bu sebeple tezimizde öncelikli olarak Doğu Anadolu coğrafyası ve bölgenin tarihsel geçmişi bölge ikliminin bağcılık tarımına etkisi ele alınmıştır. İkinci bölümde ise ihtiyaç hiyerarşisinde en başta olan ve insanoğlunun beslenmesinde önemli besinler arasında yer alan asma (üzüm) bitkisine ve bu bitkiden elde edilen şaraba dair arkeolojik bilgiler verilerek Anadolu'da hangi dönemde nerede bulunduğuna ve uygarlıkların sosyal ekonomik, kültürel hayatlarındaki yerine değinilmiştir. Ayrıca şarap türleri ve yapım tekniklerinin yanında pekmez, sirke gibi kullanım alanları hakkında bilgiler de verilmiştir. Üçüncü bölümümüzde ise Mit dünyasında Bolluk ve bereketin simgesi olan kutsal bir meyve olarak kabul edilen üzümün ve üzümden yapılan dini ritlerde tanılara sunulan Şarabın Eski çağ toplumlarının mitolojilerindeki yerine değinilmiştir. Son olarak Doğu Anadolu Demir Çağı'nda en büyük ve etkili uygarlığı olan Urartuların zor bölge coğrafyası ve olumsuz iklim koşullarına rağmen bölgede Bağcılık ve üzüm yetiştiriciliği ve şaraba dair arkeolojik veriler ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Şarap, Bağcılık, Üzüm, Doğu Anadolu

ABSTRACT

MASTER'S THESIS

VITICULTURE IN ANCIENT EASTERN ANATOLIA

Oya TUĞCU

Advisor: Assoc. Prof. Dr. Yasin TOPALOĞLU

2023, Page 119+V

Jury: Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM

Assoc. Prof. Dr. Yasin TOPALOĞLU

Asst. Prof. Dr. Murat KILIÇ

The vineyard, which is the subject of our study titled "Viticulture in Ancient Eastern Anatolia", viticulture and where and how the resulting grape fruit and wine are grown, what stages it goes through, the Anatolian geography and especially in which regions in Eastern Anatolia it was found and taken into agriculture, and what effects it has on daily life, religious rituals, economy and art, together with the archaeo-botanical, philological and archaeological studies carried out, Evaluated. Although our thesis covers all periods of prehistory temporarily, it mainly covers the Iron Age Period covering the dominance of the Urartu state in the Eastern Anatolia region. the aim of our thesis is to understand and interpret how viticulture agriculture was carried out despite the difficult and difficult geographical conditions of Eastern Anatolia in the Ancient Age. for this reason, in our thesis, primarily the geography of Eastern Anatolia and the historical background of the region, the effect of the climate of the region on viticulture agriculture are discussed. in the second part, archaeological information about the Vine (Grape) plant, which is at the top of the hierarchy of needs and among the important nutrients in the nutrition of human beings, and the wine obtained from this plant is given and it is mentioned where it was found in Anatolia and its place in the social, economic and cultural lives of civilizations. in addition, in addition to wine types and production techniques, information about areas of use such as molasses and vinegar is also given. in our third part, the place of the grape, which is accepted as a sacred fruit that is the symbol of abundance and abundance in the myth world, and the Wine presented to the diagnoses in the religious rites made from grapes in the mythologies of the ancient societies are mentioned. Finally, despite the difficult regional geography and adverse climatic conditions of the Urartian's, the largest and most influential civilization of the Iron Age Period in the Eastern Anatolia region, archaeological data on viticulture and grape cultivation and wine in the region were discussed.

Keywords: Wine, viticulture, Grape, Ancient Eastern Anatolia

ÖNSÖZ

Yeryüzünde kültürü yapılan ve insanlık tarihi kadar eskiye giden, geçmişten günümüze farklı coğrafyalarda ve toplumlarda üretimi yapılan üzüm ve şarap gündelik ve dini yaşamlarında kullanılıp değer görmüştür. Tezimize konu olan "Bağcılık" kültürü Anadolu coğrafyasında ve Doğu Anadolu'da yaşayan toplulukların dini, ticari ve ekonomik açıdan kullanımları araştırılmış ve önemli veriler bulunmuştur.

Doğu Anadolu topografyası, iklimi ve tarihsel sürecinin anlatıldığı Tezimizde kaynaklar doğrultusunda bölge tarihi, coğrafyası ve iklimin bağcılık tarımına etkisi, tarımı yapılan ilk besinler arasında bulunan üzüm ve eski çağ toplumları tarafından tanrı içkisi olarak kabul edilen şaraba dair bilgiler verilerek bu ürünlerin tarihsel süreç içerisinde Anadolu'da nerelerde hangi dönemlerde bulunduğu, din ve mitolojilerdeki öneminin yanında bu çalışmamız Eski Çağ Anadolu tarihi boyunca her zaman üretimi yapılan Asma ve bundan elde edilen üzüm, şarabın özellikle Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki kültür ve uygarlıkları hangi amaçlarla kullanıldıklarını, nasıl muhafaza ettiklerini arkeolojik verilerle anlatmaya çalıştık.

Bu çalışmanın araştırılmasının her aşamasında ve yazımında önemli bilgi ve deneyimlerinden yararlandığım bilgisini her zaman benimle paylaşan, desteğini hiçbir zaman esirgemeyen çok saygı değer hocalarım Prof. Dr. Süleyman Çiğdem, Doç. Dr. Yasin Topaloğlu ve Dr. Öğretim Üyesi Murat Kılıç ile eğitim hayatım boyunca her türlü zorlukta hep yanımda olan aileme şükranlarımı borç bilirim.

Erzurum- 2023 **Oya TUĞCU**

GİRİŞ

I. DOĞU ANADOLU COĞRAFYASI

Batısında Orta Anadolu Kızılırmak ve Fırat nehirleri, güneyinde Kahramanmaraş dolayları Güneydoğu Torosların dış etekleri, Güneydoğu Anadolu ve Irak, doğusunda İran ve Ermenistan, Kuzeyinde Karadeniz su havzasının güney etekleri Kuzeydoğusunda Azerbaycan ve Gürcistan'ın yer aldığı ve şekil itibari ile üçgene benzeyen (Ceylan, 2015: 53, Erzen 1992: 1) Doğu Anadolu bölgesi tarih çağları boyunca yeryüzünde kapladığı alan itibariyle uygarlıklar için her zaman önemli olmuştur (Curtis, 1993: 10). Asya ve Avrupa arasında stratejik öneme sahip olan Anadolu yarımadasının doğusunda bulunan çok geniş bir alanı kapsayan dik ve sarp dağları, Fırat, Dicle Aras, Kura gibi dünya tarihine yön veren kültürleri besleyerek birçok uygarlığın doğup geliştiği, yükseltisi *ile "Türkiye'nin Çatısı"* (Atalay & Mortan, 1995: 297; Erinç, 1953: 4) olarak bilinen 175.000 km^2'lik yüzölçümü ile Anadolu coğrafyasının %21'lik kısmını oluşturan en büyük bölgesidir (Atalay ve Mortan 1995: 441, Altunkaynak, 2018: 83; Ceylan, 2015: 53; Arınç, 2011;1; Saraçoğlu, 1981: 1).

Kendine özgü belirgin coğrafyası olan ve batıdan doğuya yay biçiminde uzanan sıra dağlardan oluşan Doğu Anadolu bölgesinin kuzey sınırını Doğu Karadeniz dağları, batı sınırını Uzunyayla, Güney sınırını ise Güneydoğu Toros dağları oluşturmaktadır. Bölge Erzincan, Tunceli, Elâzığ, Malatya, Bingöl, Muş, Bitlis, Van, kuzeyden güneye; Ardahan, Kars, Iğdır, Erzurum, doğuda; Hakkâri illerini içine alan çok sayıda yüksek vadi dağ içi ovalar ve nehirlerden doludur (Resim: 1, Atalay& Mortan, 1995: 297; Ceylan, 2014: 74; Erinç& Öngör, 1976: 92; Saraçoğlu, 1989: 7; Erinç, 1953: 6-7). Denizden 1500-2000 metre ve üzeri yükseltiye sahip olan ve geniş düzlüklerle kaplı Doğu Anadolu rakım bakımından Türkiye'nin en yüksek yeridir (Erinç& Öngör, 1976: 92; Saraçoğlu, 1989: 5; Tanoğlu, 1947: 47). Bölgede Başkale 2300 m Erzurum 2000 m ovalarının yükseltisi İç Anadolu ve Batı Anadolu'daki birçok dağın yükseltisi ile aynıdır (Erzen, 1992: 1-2; Erinç, 1953: 1). Yükseltisi en az olan bölgesi ise 875 metre ile Iğdır Ovasıdır (Erzen, 1992: 1).

Doğu Anadolu bölgesinde I. Jeolojik zamanda yani Paleozoik Dönem'de "Bitlis Masifi" olarak adlandırılan Güneydoğu Toros Dağları oluşmuştur (Atalay & Mortan, 1995: 297). Kaya türleri ve toprak bakımından bölgenin en eski ve yaşlı birimini oluşturan (Karaoğlu & Çelim, 2018: 16; Şaroğlu & Güner, 1981: 40) dağ oluşumu sırasında başkalaşıma uğrayan metamorfik kayaların oluşturduğu Gnays, Kuvarsit, şist ve mermerden oluşan bu kuşak Malatya Çelikhan-Pütürge ve Van Gölü'nün Güney bölümünde yaygındır. Bir diğer Paleozoik yer ise Ağrı Dağı'nın güneyinde Paleozoik'in IV. alt bölümü olan Devoniyene ait az metamorfizme olmuş tortullardır (Atalay & Mortan, 1995: 297).

Mezozoik yani II. Jeolojik zamanda bölgede jeosenklinal ve denizaltında volkanik hareketler oluşmuştur (Atalay & Mortan, 1995: 297; Şahin, 2002: 22). Jeosenklinal Mezozoik Dönem'in ilk zamanlarında kıta ülkelerinin ayrılması ile birkaç bin metre derinliğinde ya da birkaç yüz kilometre uzunluğunda oluşan çukurlardır (Atalay, 1997: 10-13). Bu dönemde Tetis Denizi Doğu Anadolu'nun büyük çoğunluğunu örtmüştür. Deniz tabanına yayılan yeşil renkli aşırı bazik karakterli lavlar Toros Dağları, Erzincan, Esence-Kızıldağ ve Palandöken dağlarının temellerinde görülmüştür. Testis Jeosenklinalindeki karbonatlı çökeltiler olan kireçtaşlarının biriktirilmesi ile oluşan tortullar Mercan (Munzur) Dağları ile Bayburt'un güney kesimlerindeki geniş alanlarda görülmüştür. Sonuç olarak Doğu Anadolu'daki günümüz dağ kuşakları Testis Denizi'nin bulunduğu alana denk gelmektedir (Atalay & Mortan, 1995: 297; Atalay, 1997: 10-13).

Tersiyer III. Jeolojik zamanda Anadolu nispeten kara hâline gelmiştir (Karaoğlu & Çelim, 2018: 16) III. Jeolojik zaman ait arazilere Eosen Denizinin çukurlara yerleşmesiyle oluşmuş çoğunlukla kireç ve kumtaşının birikmesi ile Tortum'un kuzeyi, Uzunyayla, Malatya-Darende arasını kaplamıştır. Oligosen- Miyosen tuzlu ve jipsli kayalar Çankırı- Sivas arasından Hafik-Zara, Erzincan- Aşkale, Kağızman- Iğdır'dan doğuya doğru devam ederek akarsularla göle karışıp çözünerek tuzlu ve alkali maddeler çökelip sıcak ve kurak olan bu zamanda bu bölgelerde kapalı havzalarda halen günümüzde de üretilen tuzlu ve jipsli kayaları meydana getirmiştir (Atalay & Mortan, 1995: 297-302). Bu zamanda Arabistan sert kütlesinin kuzeye ilerlemesiyle çek-ayır havzaları (Karaoğlu & Çelim, 2018: 18) faylanma hareketleri sonucunda Malatya, Aşkale- Erzurum, Elbistan, Muş-Varto- Bulanık olukları oluşmuştur. Killi kireçli malzemelerin çökelmesiyle buralarda tektonik çöküntü hendek gölleri oluşmuştur. Neojen

döneminde tektonik hareketlere bağlı şiddetli volkanizma olayları yaşanmıştır (Atalay & Mortan, 1995: 297-302; Atalay, 1997: 15).

Kuvaterner IV. Jeolojik zamanın başlarında andezit karakterli lavların çıkmasıyla Ağrı, Nemrut- Süphan, Tendürek gibi volkan konileri meydana gelmiştir (Atalay & Mortan, 1995: 304; Causa vd. 2011: 451). Malatya, Erzincan, Erzurum ve Muş ovalarındaki akarsuların biriktirdiği alüvyonlar temsil edilen (Atalay & Mortan, 1995: 302) IV. Jeolojik zamanda sık iklim değişimleri sebebiyle sıcak iklim buzulları eriterek deniz seviyelerini yükseltip Ege Denizi oluşmuş (Karaoğlu & Çelim, 2018: 16), Van Gölü buharlaşama sonucunda 70-72 metre yükselmiştir. Sıcak ve soğuk iklimin sık olduğu bu dönemde Anadolu'nun günümüzdekine benzer yüzey şekillerinin oluştuğu Doğu Anadolu'nun yüksek yerlerinde sert buzullaşmada yaşanmıştır (Atalay, 1997: 15-16).

Anadolu coğrafyası içerisinde ortalama 1500 metre üzerinde yükseltisi ile en yüksek dağlık ve en engebeli yer şekilleri bu bölgemizdedir (Atalay & Mortan, 1995: 302). Yükseltisi sebebiyle soğuk bölge olarak da bilinen ve birçok ülkeden daha büyük sınırlara sahip olan Doğu Anadolu Bölgesi (Yiğit, 1996: 361) dağları üç sıra görünümünde doğu- batı yönünde uzanır (Ceylan 2015: 54). Bölgenin en önemli dağ kuşağını Malatya- Elâzığ, Bingöl, Muş ve Van Gölünün güneyinde yükselerek 3000 metreyi aşan Güneydoğu Toros dağ kuşağı oluşturmaktadır. Güneydoğu Torosların en dağlık ve yüksek kesimini Hakkâri bölümü oluşturmaktadır (Atalay & Mortan, 1995: 302, Saraçoğlu, 1989: 60-90).

Bölgenin başka bir önemli dağ kuşağı Torosların Doğu Anadolu'daki uzantısı olan ve 3000 metre üzerinde yükseltisi ile kireçtaşlarının yoğun olduğu Mercan (Munzur) dağlarıdır (Atalay & Mortan, 1995: 302). Bölgenin kuzeyinde Karadeniz bölgesi ile Doğu Anadolu bölgesinin sınırını oluşturan Çimen- Kop ve Yalnızçam Dağları bulunur (Ceylan 2015: 54). Çoruh vadisinin güneyinde kalan Mescit, Akdağ, Yanlızçam, Allahuekber dağlarının üst kısımları bazaltlarla kaplı düz platolardır (Atalay & Mortan, 1995: 302).

Doğu Anadolu Volkanik dağlar bakımından Türkiye'nin en zengin bölgesidir. Muş Ovası ile Van Gölü arasında bulunan Nemrut Dağı' dünyada kalderası büyük olan sayılı volkanik dağlar arasındadır. Nemrut dağındaki volkanik hareketler sonucunda Van gölünün Bitlis tarafındaki giderini kapatarak gölün kapalı havza hâlini almasını sağlamıştır (Atalay & Mortan, 1995: 303). Bölgenin diğer bir önemli volkanik dağı ise Büyük Ağrı (5137 m) ve Buzul (4168

m) dağlarından sonra üçüncü yüksek dağı olan ve Van Gölü'nün kuzeyinde bulunan Süphan (4058 m) dağıdır. Bir diğeri ise 3298 metre zirvesi ile Doğubayazıt ile Çaldıran arasındaki Tendürek Dağı'dır (Atalay & Mortan, 1995: 304). Bölgenin volkanik dağlarının bir diğeri ise hem bölgenin hem de ülkemizin en yüksek dağı olan, çevresi 130 km'yi bulan 1200 metre karelik daire şeklinde bir sahada yükselen, Küçük (3869 m), Büyük (5137 m) olmak üzere ikiye ayrılan Ağrı Dağı'dır (Atalay & Mortan, 1995: 304). Nuh Tufanında adı geçerek kutsal kitaplarda dini mitolojilerde yer alan Ağrı Dağı'nın 4000 m yükseklikten sonra hiç erimeyen karlar başlamakta ve zirvesinde buzullar mevcuttur. Dağın lav tabakasıyla kaplı kısmında eski uygarlıkların çeşitli araç gereç yapımında kullandıkları obsidiyen taşları bulunmaktadır (Ceylan 2015: 56-57).

Doğu Anadolu'da akarsularla yarılmış ve bölgenin önemli otlak alanlarını oluşturan alçakta ve yüksekte değişik özelliklere sahip Türkiye'nin en yüksek ve en geniş platoları bulunmaktadır (Atalay & Mortan, 1995: 304). Doğu Anadolu'nun Kargapazarı, Allahuekber ve Palandöken dağlarının üt kısımlarında bazaltların yayılması sonucunda oluşmuş platolar vardır. Aras ve Kura Nehirlerinin kolları tarafından yer yer ayrılan Erzurum- Kars platosu ya da Kuzeydoğu Anadolu platosu bu platolara örnektir (Atalay & Mortan, 1995: 304). Kars platosu Doğu Anadolu'daki en verimli otlaklardandır (Yakar, 2007: 337).

Tektonik bir göl olan ve Nemrut yanardağının çıkardığı lavların Bitlis ayağını kapatmasını sonucu kapalı havza özelliği kazanan Van Gölü, bölgenin en önemli havzasıdır. Göl tabanından geçen fayların göl tabanını yılda birkaç milimetre çökertmesi sebebiyle Neojen gölü kalıntısında olan Van Gölü sularının sodalı olmasına neden olmuştur (Atalay & Mortan, 1995: 304-305). Araştırmalar en eski yerleşim izlerinin MÖ 5 bin yıla kadar giden Van Gölü havzasında en yoğun yerleşim izlerinin İlk Tunç Çağı ve Orta Demir Çağ'ında olduğunu göstermektedir. Etrafı yüksek dağlarla çevrili olan Van Gölü sayesinde bölge ilkimi çeşitli tarım ürünleri yetiştirilmesine elverişli ve daha ılımandır (Yakar, 2007: 338).

Diğer bir önemli havza ise Kuzeydoğu- Güneybatı yönünde uzanan ve Doğu Anadolu Fay hattı üzerinde bulunan Muş Havzasıdır. Batıdan sokulan Murat ırmağının kopması ile Fırat drenaj sistemine bağlanan Muş Ovası, Karasu ve Murat nehirleri ile yarılarak yer yer akarsu yatakları boşaltılarak ova üzerinde setler oluşturmuştur (Atalay & Mortan, 1995: 305; İzbırak, 2001: 28). Kışların daha kısa, soğuk ve sert geçtiği Muş Ovasında yazlar sıcak geçmekte bu da

ovadaki tepelerin bağcılık için uygun ortam oluşturmasını sağlamıştır. İklimdeki kısıtlama ve toprak kalitesinin düşüklüğüne rağmen çobanlık ve küçük bir alanda yerleşme sağlayan Muş Ovası'nda araştırmalar Geç Prehistorik Dönem'den itibaren özellikle İlk Tunç Çağı'ndan itibaren yerleşmelerin olduğunu göstermektedir (Yakar, 2007: 339).

Toros dağları kuşağında uzanan ve çökme sonucu Elâzığ, Malatya, Uluova, Hazar havzaları meydana gelmiştir. Bu durum Hazar Gölü'nün güneyinde bulunan Hazarbaba Dağı'nın güneyindeki fay basamaklarının varlığı ile doğrulanmaktadır (Atalay & Mortan, 1995: 306; İzbırak, 2001: 28). Yaklaşık 900 m yükseklikle Doğu Anadolu'daki en büyük havza olan Malatya ovası Geç Prehistorik Dönem'den itibaren sürekli yerleşimlerin olduğu nadir yerlerden biridir. Araştırmalar Ovanın MÖ IV. bin yılın sonlarında Suriye- Mezopotamya ve bu bölgelerdeki topluluklardaki ana bağlantı noktası olduğunu göstermektedir. Malatya'nın batısında yer alan Elbistan Ovası Güneydoğu Torosları içine alan oldukça büyük bir havzadır (Yakar, 2007: 336-337).

Yalnızçam dağlarının güneyinde bulunan Ardahan Havzası tektonik kökenli havzadır. Ova tabanında oldukça geniş çayırlıklar görülür (Atalay & Mortan, 1995: 306). Allahuekber Dağı'ndan doğan Kuruçay Ardahan- Çıldır arasında verimi artırır. Bu ilçelerde İlk Tunç Çağı yerleşmeleri diğer yerlere oranla daha yoğundur (Yakar, 2007: 337). Volkanik Kars platosunda Göle havzası, kapalı bir göl olup suları acı olan Aktaş gölü ve tatlı su gölü olan Çıldır Havzaları da bulunmaktadır (Atalay & Mortan, 1995: 306).

Doğu Anadolu'daki diğer bir havza ise Doğu- Batı yönünde birbirine bağlanan ve Neojen başlarında başlayıp Kuvaterner boyunca devam eden faylanma sonucu oluşan Erzurum- Pasinler- Horasan havzalarıdır. Erzurum- Pasinler havzaları Deveboynu volkanik eşiği ile birbirinden ayrılmıştır (Atalay & Mortan, 1995: 306). 1800-2000 metre yüksekliği olan Erzurum Ovası bir çöküntü ovası olup, Karasu nehri tarafından, Pasinler-Horasan Oluğu ise Aras Nehri tarafından yarılmıştır (Atalay & Mortan, 1995: 306, Işıklı 2011: 19, İzbırak, 2001: 1). Çobanlık ve tarım ekonomisi için uygun bir doğal çevre sunan Erzurum Ovası karasal iklim özelliklerine sahiptir. Kışların uzun ve sert geçmesi ekim ve hasatı olumsuz etkilemektedir. Ovadaki birkaç çiftçi köyünün Tunç Çağı höyüklerinin yakınında yerleşmeleri bu yerlerin tarıma elverişli olduğunu göstermektedir (Yakar, 2007: 338). Ayrıca yaz sıcağı nedeniyle

tarıma elverişli Iğdır ovası ve nüfus ve ekonomik faaliyetlerin yoğun olduğu Erzincan-Tercan ovaları da bölgenin önemli ovalarındandır (Khalaf, 2006: 31-33).

Doğu Anadolu bölgesinde tarih öncesi çağlardan günümüze bölgenin en sık ve yoğun yerleşim yerleri korunaklı, sulanabilen alüvyonlu alanları olmuştur (Yakar, 2007: 364-371). Doğu-Batı yönünde sıralanan Türkiye'nin en yüksek üç dağ kuşağına sahip olan bu dağlar, prehistorik çağlarda bölgeyi ve halkını saldırılara karşı kale gibi korumuştur (Khalaf, 2006: 39). Zimansky bu dağ silsilelerini ve aralarında insan nüfusunun yoğunlaştığı küçük cephe ve ovaların bulunması özellikle Van Gölü ovasının yer şekilleri gibi sebeplerden dolayı Doğu Anadolu'nun "*Denizdeki Adalar'ı*" andırdığını ifade etmiştir (Zimansky, 1989: 9).

Anadolu coğrafyasında en yüksek akarsu potansiyeli Doğu Anadolu bölgesindedir. Bölgedeki akarsu sistemini üç grup oluşturmaktadır. İlk grupta Kuzey-Güney yönünde akan kısa akarsular yer almaktadır. Güneydoğu Toroslardan kaynağını alıp Dicle nehrine ulaşan çok sayıda dere ve küçük akarsular, Munzur dağlarından Murat nehrine ulaşan akarsu grupları ve Doğu Karadeniz'deki küçük akarsu ve dereler bu gruptaki akarsulara örnektir. Bir diğer akarsu grubu ise çökelti ve fay hatları boyunca Güneybatı- Kuzeydoğu veya tam tersi yönlü uzanan vadilerden akan akarsulardır. Bölge dışında kalan Çoruh, Kelkit vadisi akarsuları bunlardandır. Son grup ise vadi ve dağlık alanları tamamen kesen Fırat ve Büyük Zap gibi akarsulardır (Erinç, 1953: 15; Işıklı, 2005: 28).

Doğu Anadolu bölgesindeki akarsularda Van Gölü hariç diğer akarsular topraklarımız dışına dökülmektedir. Allahuekber dağlarından beslenen Kura ve kaynağını Pasinler ovasından alan Aras nehirleri Hazar Denizine dökülürler (Atalay & Mortan, 1995: 308). Fırat nehri geniş alanlara taşıdığı su miktarı ile hem ülkemiz hem de Suriye ve Irak topraklarının büyük bir bölümünü sulamaktadır. Fırat nehrinin iki büyük kolunu oluşturan ve Keban Barajına dökülen, Erzurum Ovasından doğan Karasu ve kaynağını Aras Dağlarının güneyinden alan Murat nehirleri oluşturmaktadır. Doğu Anadolu bölgesinde Fırat nehri üzerinde Keban, Karakaya, Tercan barajları kurulmuştur. Nehir üzerindeki Birecik, Atatürk Kargamış barajları Güneydoğu Anadolu bölgesindedir (Atalay & Mortan, 1995: 308). Doğu Anadolu'da bulunan ve tektonik bir göl olan Van gölü sadece ülkemizin değil Ön Asya'nın da en büyük gölüdür (Ceylan, 2015: 65). Muradiye, Karasu ve Hoşap suyu ile beslenen gölün gideri olmadığı için suları sodalıdır.

Kuzeyinde yer alan Akbaba ve Kısır Dağları'ndan akan lavların önünü kapatmasıyla oluşan tektonik bir set gölü olan Çıldır gölü bölgenin ikinci büyük gölüdür (Ceylan, 2015: 70).

En eski çağlardan günümüze kadar zorlu coğrafya şartlarına rağmen farklı birçok uygarlığın sentezinin oluştuğu Doğu Anadolu bölgesi (Ergürer, 2015: 219) rakım, yüzey şekilleri, deniz seviyesinden yüksekliği gibi konum özellikleri sebebiyle sert ve karasal bir iklime sahiptir (Yiğit, 1996: 367, Ergürer, 2015: 280). Bölgenin dağlık ve yüksek olması bu özelliği daha da arttırarak iç kısımlara doğru karasallığın şiddetlenmesini sağlamış iç kesimler kenar kesimlere göre kışlar daha sert ve uzun, yazlar daha sıcak ve kısa yaşanmaktadır (Atalay& Mortan 1995: 302-308, İzbırak, 1996: 330, Erinç& Öngör 1976: 92, Yiğit, 1996: 367). Doğu Anadolu ikliminin en belirgin özelliğinin çeşitlilik göstermesidir (Yiğit, 1996: 367). Bu duruma örnek olarak tarımsal faaliyetlerin pek mümkün olmadığı Kars yöresi iklimi yanında Akdeniz tarım ürünlerinin bile yetiştirilebildiği Elâzığ-Malatya çevresi iklimi aynı bölgede olmalarına rağmen yaz ve kış sıcaklıkları birbirinden farklıdır (Yiğit, 1996: 367; Darkot, 1974: 114). Bu farklılık bölgede yazları kurak ve sıcak, kışları sert ve yağışlı Step (Bozkır) İklimi (Ergürer, 2015: 280; Atalay, Mortan 1997: 317) ve yazları serin ve yağışlı, kışları sert ve düşük yağışlı Orta Karasal iklimin yaşandığı iki ayrı iklim bölgesine ayırmıştır (Yiğit, 1996: 367).

Doğu Anadolu bölgesinin yer şekilleri ve deniz etkisinden uzaklığı gibi özellikleri yıllık sıcaklık ortalamasının ve mevsimlere göre yağışın Batıdan Doğuya doğru yükselerek farklılaşmasına sebep olmuştur (Yiğit, 1996: 369; Khalaf 2006: 34-37). Bölgenin Kuzeyi ve Güneyinde tropikal kökenli havanın etkisi farklı sıcaklıklar yaşanmasına sebep olmakta, bölgede yaz ayları çok sıcak geçmemekle birlikte, yüksek yerlerde ılıman olan hava, alçak yerlerde oldukça sıcak geçmektedir. Yaz aylarında ortalama sıcaklık farkı 17-26 derece arasında (Özgür, 2001: 45), kış aylarında ise ortalama sıcaklık -4 derecenin altına düşerek kış mevsimi oldukça soğuk ve sert geçmektedir (Khalaf, 2006: 35). İklim ve yağış özellikleri sebebiyle bölgenin en soğuk iklimi Kuzeydoğusunda yaşanmaktadır (Yiğit, 1996: 369). Kars-Sarıkamış çevresinde iğne yapraklı sarıçam, kavak, Erzurum-Kars Bölümü'nde gür otlak ve çayırlar bölgenin güneyinde Bingöl ve Tunceli çevresinde ise, soğuğa dayanıksız meşe ormanları; Atalay 1992: 200; Atalay& Mortan, 1995: 314; Erdem 2009: 19; Erinç& Öngör 1976: 95) ve kurak havayı seven ardıçlar hâkimdir (Yiğit, 1996: 369).

1941 yılında I. Coğrafya kongresinde özellikleri ve sınırları, iklim ve yüzey şekilleri göz önüne alınarak çizilen Doğu Anadolu Bölgesi coğrafyacılar tarafından; Erzurum-Kars, Yukarı Fırat, Yukarı Murat-Van ve Hakkâri bölgesi olarak dört bölüme ayrılmıştır (Erinç & Öngör, 1976: 97-101; Işıklı, 2005: 22; Yiğit, 1996: 363; Khalaf, 2006: 27). J. Yakar ise coğrafyacıların bu ayrımını Elâzığ-Malatya-Elbistan Ovaları, Kars, Erzurum, Erzincan, Tunceli ve Bingöl Dağlık Arazileri, Van Havzası ve Ağrı, Hakkâri, Muş ve Bitlis Dağlık Arazileri olarak üç bölüme ayırmıştır (Yakar, 2007: 335-338). Türkiye'nin en yüksek ve en dağlık bölgesi olan Doğu Anadolu bölgesinde coğrafi özellikleri sebebiyle sıcak havanın iç kısımlara ulaşamaması Güneydoğu Toroslar ve Hakkâri bölgesinde fazla yağışa sebep olmaktadır. Bölgenin en kurak yeri ise Van Gölü, Malatya çukurlukları ve Darende- Gürün arasıdır (Atalay& Mortan 1995: 308; Erdem 2009: 18). Hakkâri bölümü bölgenin büyük buzul ve kalıcı kar alanına sahip, yüksek ve dağlık bölgesini oluşturur (Khalaf, 2006: 36).

Bölgenin en soğuk ve sıcaklık ortalamasının en düşük olduğu bölümü Erzurum- Kars bölümüdür (Atalay& Mortan 1995: 308-309; Erdem 2009: 23). Kışları uzun ve soğuk yazları ise kısa ve yağışlı geçen bölgede iklimsel özelliği nedeniyle büyükbaş hayvancılığın gelişimini sağlayan uzun boylu ve gür çayırlar bulunmaktadır. Bu özellik tarih öncesi çağlardan özellikle bölgedeki Tunç Çağı Höyüklerinden günümüze kadar gelen bölgenin ekonomisinin tarım ve hayvancılığa dayandığını doğrulayan kanıtlar mevcuttur (Yakar 2007: 338).

Yüksek dağlar ve yaylalar bölgesi olan Van, Muş, Bitlis ve Hakkâri dağlık coğrafyasında Erzurum-Kars yöresi kadar soğuk olmayan karasal iklim hakimdir (İzbırak 1996: 331). Van gölünün ılık iklimi sebebiyle kışları daha kısa olan (Khalaf, 2006: 35) bu bölgede yazlar kurak geçmekte bu durum ise toprağın kalitesini dürerek tarımı olumsuz yönde etkilemektedir (Yakar 2007: 338). Prehistorik dönemlerden bu yana bölgenin hayvancılığa uygun olması bölge insanının yaşam düzenini belirleyen en önemli özelliktir (Erinç & Öngör, 1976: 100). Van Gölü'ndeki bitki türleri üzerinde polen analizleri yapan araştırmacılar MÖ 9800'den günümüze kadarki süreyi 7 döneme ayırıp, 1-3 arası dönemde Step türünün yoğun olduğunu, 4-5 arası dönem olan MÖ 6400-3400 yıllarında yağış ve nemin artan etkisi ile step ikliminden ormana geçildiğini ve yaşam için daha uygun ortam oluşturan nemli iklimin MÖ 3400 de bölgede etkin olduğunu düşündürmektedir. 7. Dönem'den sonra MÖ 1100 yıllarında Meşe polenlerinin azlığı ormanların tahrip edildiğinin kanıtıdır (Konyar vd. 2013: 966-967). Polen analizlerine göre

Holosen başlarında Akdeniz kıyılarındaki nemlilik ile doğru orantılı olan meşe ormanlarının yayılışı Van gölü çevresinin iç kısımlarında 3000 yıl sonra yaşanmıştır. MÖ 4200-4000 arasında Van Gölü Havzasında karasal iklim yaşanmış ve aşırı soğuma ve kuraklık İç Anadolu'da da gözlemlenmiştir. Ön Asya'yı da etkileyen bu kuraklık yerleşim yerlerinin bölgesel olarak terk edilmesi sonucunda Akadların çöküşünü hazırlamıştır (Konyar vd. 2013: 972).

Holosen Dönem'de yağışlı ve nemli bir iklimin olduğu Arslantepe ve çevresindeki su seven bitkilerden anlaşılmaktadır. Erken Tunç Çağı I de bu bölgede su seven bitkiler mevcut iken Erken Tunç Çağı II de nemliliğin artmasıyla iklimsel olaylar normalleştiğini Erken Tunç Çağı III deki meşe kalıntılarının karbon analizi sonucu ortaya koymaktadır. Arslantepe'de ki tüm bu sonuçlar Geç Holosen Dönem'de ki sıcaklıkların günümüz sıcaklık seviyesi ile benzediğini ortaya koymaktadır (Konyar vd. 2013: 986).

Elâzığ- Malatya bölgesi 1200- 1600 metre arasında ortalama yüksekliği ile bölgenin diğer bölümlerine göre daha az yüksekliğe sahip (Saraçoğlu 1989: 199), kışları fazla yağışlı, yazları ise kurak geçmekte ve bölgenin en sıcak alanını oluşturmaktadır (Erdem, 2009: 22; Saraçoğlu 1989: 154, 200). Fırat nehrinin suladığı Elâzığ-Malatya bölgesi Eski çağlardan beri çiftçi ve çoban grupları için yaşama uygun şartları sağlamıştır (Yakar, 2007: 336; Saraçoğlu, 1989: 176-177). Özellikle Altın ova (Uluova havzası) Tunç Çağı ve öncesinde nemli iklim sayesinde kuru yapılmıştır (Yakar 2007: 336). Doğu Anadolu'daki en büyük havzalardan olan Malatya ovasında da Prehistorik dönemlerden çok sayıda yerleşimler kurulmuş ve gelişmiştir. Orta Anadolu ve Doğu Anadolu arasında geçiş bölgesi konumunda olması, geniş tarım alanları ve hayvancılık için uygun iklim varlığı sebebiyle bu bölge Eski çağlarda bile çiftçi toplulukların yaşadığı yerleşmelere ev sahipliği yapmıştır (Erdem, 2009: 21-22; Yakar, 2007: 336).

Sert karasal iklimin yaşandığı Doğu Anadolu Bölgesinde en soğuk ay Ocak, en sıcak ay Temmuz ya da Ağustos'ta yaşanır. Bölgede Erzurum-Kars ve Hakkâri bölümleri yıllık sıcaklığın en düşük olduğu, Iğdır Ovası, Van Gölü çevresi ve bölgenin güneyindeki Malatya Ovası yıllık sıcaklık ortalamasının en yüksek olduğu yerleridir (Atalay& Mortan, 1995: 308-309; Khalaf, 2006: 36). Bölgenin en çok yağış alan yerleri Tunceli, Bingöl, Muş, Bitlis, Hakkâri arasındaki hat üzerinde, en az yağış ise Iğdır ve çevresinde görülür (Atalay, Mortan 1995: 312).

İran-Turan bitki flora bölgesine dâhil olan farklı bitki topluluklarının görüldüğü Doğu Anadolu bölgesinin (Atalay& Mortan, 1995: 314) tarihler boyunca çok geniş doğal ormanlara sahip olduğunu, MÖ 714 yılında Asur kralı II. Sargon'un Urartu devletine karşı gerçekleştirdiği seferinde, *Van Gölü'nün güney ve güneydoğusunun geçit vermez sık ormanlarla kaplı olduğunu, kendisinin ve askerlerinin ilerleyebilmesi için bronz baltalarla ancak iki askerin yan yana geçebileceği genişlikte bir geçit açarak ilerleyebildiklerini* anlatan yazıtlarından, Ksenophon'un bölgeden geçerken Muş, Bitlis çevresinin ormanlarla kaplı olduğunu söylemesinden ve 19. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı Devleti'nin Vilayet Salnamelerinde bölgenin geniş ormanlarla kaplı olduğunun bahsedilmesinden anlamaktayız (Erzen, 1992: 5; Yakar, 2007: 334). Günümüzde büyük ölçüde orman alanları az olan Doğu Anadolu bölgesinin tarih boyunca anlatılan bu zengin orman alanları zamanla tahribata uğramıştır (Yakar, 2007: 334; Khalaf, 2006: 41). J. Yakar ormanlardaki bu tahribatın Erken Tunç Çağı ya da daha öncesinde başlamış olabileceğini ancak en belirgin ve yoğun tahribatın Osmanlı Dönemi başlarında olduğunu ifade eden J. Yakar son dönemlerde ise çoban gruplarının ormanlara ciddi zararlar verdiğini, mevsimlik yerleşmeler sonucu dağlık alanlarda otlatılan keçilerin ağaç filizleri ve yapraklarını yiyerek orman tahribine neden olduğunu söylemiştir (Yakar, 2007: 334-335).

İklim, bitki örtüsü, yükselti ve yer şekilleri Doğu Anadolu bölgesinde toprak oluşumunu ve buna bağlı olarak yetiştirilen tarım ürünleri, hayvancılık gibi yerleşim alanlarını da olumsuz etkilemektedir. Bölgede Zonal, Kahverengi (Malatya, Elâzığ, Erzurum), Bodzal, Çernezyom (Göle, Kars, Çıldır ve Malatya Ovası) gibi topraklar düz ve drenajı iyi alanlarda görülmektedir. Sürekli aşınma ve birikmenin olduğu alanlarda görülen bu topraklar Erzurum, Pasinler, Horasan, Iğdır, Yüksekova ve Erzincan Ovalarında görülür. İntrozonal topraklardan Kahverengi ve Vertisol topraklar Muş Ovasında, volkanik kumlu topraklar Sarıkamış'ta, aşırı aşınma sonucu taşlı çakıllı topraklar ise Güneydoğu Toroslar, Mercan, Esence, Kızıldağ'ın eğimli alanlarında görülmektedir (Atalay& Mortan, 1995: 317).

II. DOĞU ANADOLU'NUN TARİHSEL GELİŞİMİ

Güneyde Mezopotamya, Doğuda İran, Kuzeydoğuda Kafkasya ve Batıda Orta Anadolu bozkırı arasında kalan Doğu Anadolu bölgesi, yükseltisi, her dağı bir kaleye benzemesi (Khalaf,

2006: 44) gibi zorlu topografyası ve ekolojik şartlarına rağmen, yerleşime uygun dağ içi ovaları, geniş çayır ve otlaklık alanları, Jeopolitik konumu ve doğal kaynaklarca zenginliğinin olması gibi nedenlerden dolayı tarih öncesi dönemlerden itibaren birçok kültür ve uygarlığa ev sahipliği yaparak yeni kültürlerin doğmasına vesile olmuştur (Ergürer, 2015: 281; Kılıç, 2015: 119).

Tarihin en eski ve en uzun dönemi olan Paleolitik Çağ (Memiş, 2013: 9) üretimin olmadığı insanların avcılık ve toplayıcılık yaparak (Memiş, 2013: 9; Özdoğan, 2002: 24; Kılıç, 2015: 121; Yıldırım, 2011: 24; Akurgal, 1995: 21) mağara, kaya altı sığınağı ve beslenme koşullarına bağlı olarak açık alanlarda geçici barınaklarda yaşadığı dönemdir (Sevin, 2003: 8; Arslantaş, 2013: 15). Balta, kesiciler, delici ve kazıyıcılar gibi günümüze kalan aletlerin yanında ateşin bulunması, dönem insanın soyutlama yetisini geliştirerek mağara ve kayalar üzerine resimler çizerek sanat ve inanca dair bıraktığı izler dönemin kültür kalıntılarını oluşturmaktadır (Bingöl, 2003: 13; Dinçol, 1982: 12, Sevin; 2003: 7; Kınal, 1992: 10; Yıldırım, 2011: 24).

Kafkaslar, İran, Kuzey Mezopotamya ve Orta Anadolu bozkırları arasında *kalan ve* topografik özellikleri nedeniyle dünya tarihine yön veren birçok medeniyete ev sahipliği yapmış olan önemli kültür bölgelerini içinde barındıran Anadolu'nun doğusunda yer alan, Doğu Anadolu, tarihi, coğrafyası ve arkeolojik verileri bakımından oldukça zengin bir zemine sahiptir (Erzen, 1992: 7).

Anadolu'da Paleolitik Çağ ile ilgili yapılan araştırmalar sonucunda en fazla Güney, Güneydoğu bölgeleri, Marmara bölgesinde mağara tipi yerleşimlerde döneme dair izlere rastlanılmıştır (Kınal, 1998: 10; Erzen, 1992: 7). Paleolitik Çağ'a ait Doğu Anadolu bölgesinde bulunan izler bu bölgede güçlü bir Paleolitik Çağ'ın yaşandığını göstermez. Bölgenin bu dönemdeki iklim ve coğrafik koşullarının yaşama uygun özellikte olmamasından dolayı çok fazla araştırma yapılmamış bu nedenle döneme dair bilgilerimiz sınırlı kalmasına neden olmaktadır (Işıklı, 2010: 22; Khalaf, 2006: 44). Ancak yapılan yüzey araştırmaları ve kazılar sonucunda bulunan mağara resimleri ve yerleşme kalıntıları gibi dönem kültürünü yansıtan öğeler, döneme dair yerleşim yerleri, beslenme, ekonomik uğraşı ve gündelik yaşantıları hakkından bilgi vererek bu bölgenin 15000 ile 8000 yıl arasında değişen bir yerleşim geçmişine sahip olduğunu ve Anadolu'nun en eski yerleşim alanlarını oluşturduğunu kanıtlamaktadır

(Erzen, 1984: 8-11). Binlerce yıl önce yaşamış insan topluluklarının kültürünü, inancını, ekonomisini, yaşam tarzını yansıtan ve tarihin ilk dönemlerine ait verilerin döneme ait buluntu yerlerinde pek bilinmiyor olması, Doğu Anadolu Bölgesi'nin, zor iklim koşulları ile yüksek ve engebeli bir bölge olmasından detaylı araştırma yapılmamasından kaynaklanmaktadır (Kılıç, 2013: 523-532; Topaloğlu & Çiğdem, 2018: 417).

Bölgenin en iyi araştırılmış kısmı Elâzığ-Malatya bölümüdür (Ergürer, 2015: 281). Günümüzden 10000 yıl öncesine ait Adıyaman-Malatya arasındaki "Palanlı" kaya altı sığınağının duvarlarına, stilize kazınmış dağ keçileri ile insan figürleri, Van ilinde bulunan "Yeşilalıç, Yedisalkım, Çapanık ve Bıhıri" gibi mağaraların iç duvarlarına yapılan yüzlerce boyalı resim (Erzen, 1992: 11) ile Hakkâri'nin batısında yer alan "Gevaruk ve Tırşin" yaylalarındaki kaya üstü resimleri günümüzden yaklaşık olarak 6000-1000 yıl öncesine tarihlendirilen Paleolitik Çağ kalıntılarıdır (Belli, 1975: 1-18; Erzen, 1984: 12-13). Ayrıca Orta Paleolitik Çağe tarihlendirilen Obsidiyen aletler Van Gölü batısında, bugünkü Erentepe (Liz) civarında, döneme ait obsidiyen işliğinin de Erciş yakınlarında olduğu belirtilmiştir (Kökten, 1947: 463-465). Obsidyenin bölgede ki zengin rezervleri göz önüne alınırsa, prehistorik toplulukların bu coğrafyaya uzak kalamamış oldukları söylenebilir (Işıklı, 2017: 93).

Binlerce yıl önce yaşamış insan topluluklarının kültürünü, inancını, ekonomisini, yaşam tarzını yansıtan ve tarihin ilk dönemlerine ait verilerin döneme ait buluntu yerlerinde pek bilinmiyor olması, Doğu Anadolu Bölgesi'nin, iklim koşullarının yanında yüksek ve engebeli bir bölge olmasından ötürü bu bölgede detaylı araştırma yapılmamasından kaynaklanmaktadır (Kılıç, 2013: 523-532; Topaloğlu & Çiğdem, 2018: 417).

Bölgede Erzurum- Kars ve çevresinin Paleolitik Çağ ile ilgili ilk yüzey araştırmasını başlatan İ. K. Kökten'in pek çok araştırma ve çalışması (Harmankaya & Tanındı, 1996?) sonucunda ortaya çıkan ve ilk insan izleri olarak kabul edilen Paleolitik Çağ verileri bölgede ağırlıklı olarak Kars-Elâzığ civarında görülür (Altunkaynak, 2018: 86). Erzurum'un doğusundaki Çakmak köyünün Kuzeybatısında ve kuzeydoğusundaki Dumlu yakınlarındaki taş yataklarında bulunan kalıntılar Paleolitik Çağ yerleşimlerinin olduğunu gösterir. Kars'ın Susuz ilçesinde Ağzıaçık ve Cilavuz (Diakanoff & Kovalev, 1987: 13-14; Childe, 1994: 53-54; Şenel, 1995: 51-52, Childe, 1996: 42; Bingöl, 2003: 21; Pehlivan, 1984: 32) M Ö 12000-7000 yıl öncesine tarihlendirilen Ani ve çevresinde, Kağızman'daki Tombultepe'de Camuşlu köyündeki

Kurbanağa Mağarası ve Yazılıkaya'da bu döneme ait resimler yerleşim yerleri bulunmuştur (Ünsal, 2008: 398; Kökten, 1947: 463-465; Erzen, 1992: 11).

Keban Baraj gölünde Taş Devri Araştırmaları yapan İ. Kılıç Kökten bölgenin prehistoryası hakkında şu bilgileri vermektedir. *"Taş devri adamları kaynakların başlarında bulunan mağaralarda oturuyorlar, bölgenin yüksek yerlerinde dolaşıp avlanıyorlardı. Alt Paleolitik'te yahut Alt Pleistosen'de insanların yer yer ve genel olarak daha yüksek yerlerde yaşamış oldukları yalnız bu bölge için değil, Anadolu için de bir gerçektir. Vadi boylarına ve ovalara sarkış, bölgelere göre Orta Paleolitik'te başlamış ve Üst Paleolitik'te günümüzün göl ve deniz kıyılarına ve düzeylerine inebilmiştir. Neolitik'ten sonra bu sarkış artmış, yaşama koşulları elverişli düzlüklerde yerleşimler gelişerek höyükleşmişlerdir. Tarıma geçiş sınırlarında bu doğal yerleşim olayı ve gelişimi Anadolu'nun birçok yerlerinde görüldüğünden…"* (Kökten, 1971: 1-14).

Zor iklim ve coğrafya şartları karşısında Doğu Anadolu Paleolitik Çağ insanının besin elde için mücadele ettiğini ve avcılık yaptığını Pulur'da bulunan hayvan kemikleri göstermektedir (Koşay, 1972: 128).

Günümüzden yaklaşık 10000 yıl önce iklimin daha ılımanlaşmasıyla Holosen Dönem yaşanmıştır (Dolukhanov, 1998: 274). Bu dönem *"Neolitik Devrim"* (Childe, 2006: 63) olarak bilinen ve yaşam tarzında büyük değişikliklerin yaşandığı insanlık tarihinde önemli bir yeri olan Neolitik Çağ'dır (Dolukhanov, 1998: 187-204*). ''İlk Üretimciliğe Geçiş Evresi'* (Braidwood, 1995: 85-90) olan bu dönemde doğal kaynaklar kontrol edilmeye başlanarak hayvanlar ve bitkiler evcilleştirilip tarımsal faaliyetlere başlanmış, ilk konutları yapan insanoğlu yerleşik yaşama geçmiştir (Özdoğan, 1996: 20). Ayrıca ateş kontrol altına alınmış, çanak çömlek üretimi yapılarak üretici hayat başlamıştır. Yapılan araştırmalar bu dönemin Anadolu coğrafyasında en eski yerleşiminin Diyarbakır'daki 'Çayönü', ilk kent yerleşiminin de İç Anadolu'da bulunan 'Çatalhöyük' olduğunu gösterir (Başdemir, 1999: 14).

Doğu Anadolu Bölgesinde İ. Kılıç Kökten'in Tunceli Eşkini Sefine'de ve Erzincan Aktaş'ta yaptığı araştırmalar sonucunda bulduğu bazı aletler bölgede yaşamın Paleolitik Çağde görüldüğünü (Kökten, 1971: 13) ortaya koysa da Pulur ve Tepecik'te bulunan tabakalarda bulunan bitki ve hayvan kalıntıları yerleşik yaşama dair izler taşıdığından bu bölgelerde MÖ

5000'den itibaren büyük oranda tarım kültürünün yaşandığını ortaya koymakta ve Neolitik Çağ'a tarihlendirilmektedir (Erzen, 1984: 16).

Yerleşik hayatın ve tarımın başladığı Neolitik Çağ'a dair arkeolojik veriler ve baraj yapımı kapsamındaki çalışmalar doğrultusunda Doğu Anadolu'nun ovalık alanlarını oluşturan Yukarı Fırat Havzası'nda Elâzığ'da bulunan Çınaz (III), Altınova Boytepe ve Malatya'da bulunan Caferhöyük yerleşimlerinde Neolitik Çağ'ın yaşandığını gösteren buluntular bulunmuş (Bahar, 1988: 501-527; Çoksolmaz, 2011: 28; Arslantaş, 2013: 28-29) ve bölge bu çağla beraber daha çok araştırılarak önemi artmıştır (Işıklı, 2017: 95).

MÖ 6. Binin ilk yarısı ile 4. Binin sonlarını kapsayan taşın yanında bakırında kullanıldığı maden kullanımının arttığı (Sevin, 2003: 78, Dı Nocera, Palmieri, 2011: 150, Miyake, 2011: 120). Kalkolitik Çağ, her ne kadar Neolitik Çağ'ın devamı gibi bilinse de "*Ekonomik çıkar bölgesi oluşturmak*" anlamıyla sosyo-ekonomik ve politik farklılıkların oluştuğu (Özdoğan, 2011: 102) geniş alanlarda etkili olmuştur. Kendine has geometrik süslemeleri ile farklı bir nitelik kazanan seramikleri, kilden yapılmış idoller ve küçük heykeller, içlerine tavandan girilen alt katları ambar görevinde olan iki katlı evler bunun yanında savunma amacıyla surlar ve tapınaklar bu dönemin mimari özelliğini yansıtır (Naumann, 2007: 495).

Uygarlıkların temellerinin atılmaya başlandığı, kentleşmenin, ticaretin ve bürokrasinin hızla geliştiği "*Kent Devrimi*" olarak bilinen (Sagona & Zimansky, 2015: 115) "*Devlet-İmparatorluk"* ekonomi sisteminin temellerinin atıldığı (Özdoğan, 2011: 102) yönetici sınıfın ve organize ticaretin ortaya çıktığı (Memiş, 2013: 10) Kalkolitik Çağ'ı Anadolu'da en iyi Göller bölgesi yerleşimleri (Naumann, 2007: 495) ve Sakçagözü yakınlarındaki Coba Höyük yerleşmesi temsil etmektedir (Haupmann, 2003: 22). Doğu Anadolu Bölgesinde Pulur Sondajı, Erzurum Ovası ve Sos Höyük kurtarma kazıları sonucunda Kalkolitik Çağ sürecinin başladığını gösteren arkeolojik bilgiler bulunmuştur (Işıklı, 2017: 95-96).

Kalkolitik Çağ'ın Sos Höyük ile sınırlı olduğu Erzurum bölgesindeki yerleşimlerin Transkafkasya ile yakın ilişkilerinin Geç Kalkolitik Çağ'da olduğu bilinmektedir (Işıklı, 2017: 108-109). Bölge de güçlü surlara sahip mimarisi ve tarım, hayvancılık gibi karma besin ekonomisinin yansıtıldığı Sos Höyük VA tabakalaması Geç Kalkolitik Çağ, kültürünün varlığını ortaya koymuştur (Sagona, 2000: 55-127). Bölgede kazısı yapılan 1942 senesinde küçük bir sondaj atılan Erzurum'un kuzey-batısındaki Karaz Höyük'te, üç kültür katı bulunmuş

ve üstteki Bakır Çağ Kültürü'nün altındaki tabakalardan Kalkolitik Çağ'ın elle yapılmış, siyah seramikleri çıkarılmıştır (Kınal, 1992: 29). Van bölgesinde Erken Kalkolitiğe dair kazı boyutunda çalışılan Kuzey Mezopotamya Kalkolitik kültürlerinin tespit edilebildiği yerleşim Tilkitepe'dir (Işıklı, 2017: 95-96; Kınal, 1992: 28).

Keban Barajında yürütülen kurtarma kazıları sonucunda dönemin özellikle Erken ve Orta Kalkolitiğine dair en fazla araştırma ve bilgiyi Malatya- Elâzığ Bölgesi'nden edinmekteyiz (Işıklı, 2005: 100).

Tarımcı köy hayatından kentleşmeye geçilen ve devrimsel gelişmelerin yaşandığı bu dönemde Doğu Anadolu'da yerleşmeler ve nüfus artışının yanında bölgesel farklılıkların yaşandığı da bilinmektedir. Malatya-Elâzığ'da ekonomi ve kültür bakımından Mezopotamya, Kuzeydoğu Anadolu'da ise Güney Kafkasya kültürlerinin etkisinin görülmüştür (Sagona & Sagona, 2000: 55-127; Işıklı, 2011: 230-233; Işıklı & Akın Aras, 2018: 466; Erkmen & Altunkaynak, 2017: 237-262; Çiğdem & Topaloğlu, 2018: 420).

Mezopotamya kültürlerinin yayılım alanları ve ticaret bölgelerinden biri (Işıklı, 2005: 96) olan Doğu Anadolu'nun Erken Kalkolitiğini Mezopotamya'nın "Halaf Periyodu", Orta Kalkolitiğini ise "Obeyd Periyodu" karakterize ederken (Işıklı, 2005: 100) son evre olan Geç Kalkolitiğini "Dünya Uruk Sistemi'nin" yayılım alanı oluşturmaktadır. Elâzığ-Malatya yöresinde bulunan Arslantepe bölgede hiyerarşik bir toplum yapısı ve merkezileşmenin başladığı, Uruk etkili Kalkolitik Çağ kültürlerinin Doğu Anadolu'da varlığını kanıtlamaktadır. Arslantepe VII tabakası dönemin erken yerleşmelerini temsil etmekle birlikte yapıları ve buradaki bulgular MÖ IV. binyıl sonunda Arslantepe' de merkezileşmiş bir toplumun sosyo-ekonomik ve kültürel dönüşümünün (Yakar, 2014: 335; Frangipane, 2016: 30; Frangipane, 2017: 27-32) habercisi olduğunun kanıtıdır. Depolama amaçlı kullanıldığı düşünülen yapı komplekslerinden ele geçen çok sayıda seri üretilmiş kaseler ve kil mühürler bölgenin "Kuzeydoğu Anadolu Transkafkasyalı kuzeyli" gruplarla ilişkilerinin çok daha önce başladığını gösterdiğinden oldukça önem arz etmektedir (Işıklı, 2017: 101-103). Burada kişisel mülkiyetin var olduğunu gösteren kil mühürler, bireysel ticaretinde bu dönemde yaygın olduğunun kanıtıdır (Yakar, 2014: 335; Frangipane, 2016: 30; Frangipane, 2017: 27-32). Bu dönemlerde ev bireylerinin farklı ekonomik alanlarında faaliyet göstermeleri seçkin bir sınıfın ortaya çıkmasına neden olmuştur (Frangipane, 2003: 12). Yönetici sınıfı, bürokrasi, organize ticaret

ve olasılıkla *"organize kavga"* olarak adlandırılan savaşların ortaya çıktığı bir sürecin (Özdoğan, 2011: 106) geliştiği kent-devlet imparatorluk gibi kurumsal yapıların temellerinin oluştuğu (Özdoğan, 2011: 102). Kalkolitik Çağ da Fırat Vadisi yoluyla kurulan ticaret ağı, Anadolu'da mimari, kültürel, teknolojik politik ve ekonomik alanda önemli değişimlerin yaşanmasını sağlamıştır (Özdoğan, 2011: 105).

Toplumsal, ekonomik ve siyasi ilişkilerin başladığı, yerleşim alanlarının yoğunlaştığı (Frangipane, 2011: 126) coğrafi şartların uygunluğu, çevrede ki büyük kültür bölgeleri ile kurduğu ticari kültür ilişkisi sonucunda Elâzığ-Malatya Bölgesi erken kalkolitik ile birlikte yüksek bir kültür seviyesine ulaşmıştır. Bölgenin bir diğer önemli Kalkolitik yerleşim yerleri Norşuntepe ve Tepecik'tir (Işıklı, 2017: 106).

Kalkolitik Çağ sonunda bakır ve kalayın karışımı sonucu oluşan tunç madeninin MÖ 3 bin başlarında kullanılmasıyla Tunç Çağı başlamıştır (Akurgal, 2000: 11, Harmankaya, 2002: 8). MÖ. 3300/3200-MÖ 1200 yılları arasındaki çok uzun bir süreci kapsayan bu çağ toplulukların bölgesel farklılıkları ekonomik, politik ve kültürel değişimleri değerlendirilerek, İlk (erken), Orta ve Son (geç) Tunç Çağı olmak üzere 3 döneme ayrılmıştır (Şığva, 2021: 78).

İlk adımlarının Kalkolitik Çağ'da atıldığı mal üretme, artı ürün ve depolama ile gelişen madencilik, pazarlama süreçlerinin gelişmesiyle üst düzey uzmanlaşma gerektiren tunç gibi madenlerin hammaddesinin uzak bölgelerden sağlanması ticaretin daha da gelişmesini, farklı kültür ve coğrafyalarla etkileşimleri, toplumlara politik ekonomik ve sosyal açıdan büyük değişimler yaşatmıştır (Sevin, 2003: 100- 116, Şığva, 2021: 79). Toplumsal alanda yaşanan bu etkileşimle Anadolu'da sosyal tabakalaşmanın artmasıyla birlikte seçkin yönetici sınıflar ortaya çıkmıştır (Sevin, 2003: 117). Geç Kalkolitik Çağ'dan Erken Tunç Çağı'na geçişte sosyal, ekonomi, politik süreçlerde yaşanan değişim ve gelişim her bölgede aynı değildir. Doğu Anadolu'da bu süreç daha zor olmuş, Geç Kalkolitik çağda Malatya Arslantepe'de etkili olan Uruk kültürü bölgeye yeni gelen halklar tarafından benimsenmeyerek Erken Tunç Çağ'ında yeni bir ekonomik, politik ve kültürel sürecin oluşumunun etkisini daha geniş coğrafyalarda başlatmıştır (Şığva, 2021: 79).

Ekonomik, kültürel ve politik gelişimler sonucu Erken, Orta ve Geç olmak üzere bölümlere ayrılan Tunç Çağ'ının erken (ilk) evresi Doğu Anadolu'da MÖ 3300/200-2000 yılları arasında kuzeyde Gürcistan, batıda Malatya/Sivas yöreleri, güneyde Toros dağ silsilesi,

doğuda ise Kuzeybatı İran'a kadar geniş bir coğrafik alanda yaklaşık olarak 1000 yıldan fazla bir süre varlık göstermiş, göçebe-yarı göçebe ve yerleşik bir yaşam ekonomisiyle uzun yıllar aynı kültürü koruyan Karaz kültürel sürecini oluşturmaktadır (Sevin, 2004: 104, Işıklı, 2011: 263). Güney Kafkasya coğrafyasında ortaya çıktığı varsayılan ve kısa bir zaman içerisinde Yakındoğu coğrafyasının tamamında etkili olup (Işıklı, 2011: 275) *"Erken Transkafkasya Kültürü", "Kura-Aras Kültürü" ve "Karaz Kültürü*" gibi isimlerle de anılan bu kültür; "*göçebe -yarı göçebe ve yerleşik pastoral halk grupları"* (Işıklı & Ergürer, 2017: 1) yüksek yerlerde yaşamayı tercih etmesi kendilerine özgü yaşam biçimleri, el yapımı siyah perdahlı seramikleri gibi özellikleri ile politik, ekonomik ve kültürel boyutta diğer toplumlardan ayrılır (Rothman, 2015: 124).

Erken Tunç Çağı başında Aras ırmağı taraflarından geldikleri tahmin edilen Hurriler ile ilişkilendirilen yoğun insan hareketliliğinin Kura-Aras bölgesinden çıkıp farklı coğrafyalara yayılmışlardır (Sevin, 2003: 145). Uzun yıllarca Yakındoğu coğrafyasının büyük bir kısmında Karaz kültürünün çıkış yerine dair bölgede son dönemlerde devam eden arkeolojik çalışmalar sonucunda Doğu Anadolu coğrafyası olduğu düşünülmektedir (Altunkaynak & Işıklı vd. 2018: 85-86).

Göçebe-yaylacı yaşam tarzına bağlı olarak tarım destekli, hayvancılık temelli bir yaşam ekonomisine dayanan (Işıklı, 2011: 98) bin yıllık bir süreçte geniş bir coğrafyada oluşturduğu ortak ekonomik, politik ve kültürel yapıları Karaz topluluklarının yayıldıkları coğrafyalardaki mevcut yapıyı değiştirdiklerini göstermektedir (Sagona, 2015: 148). Ayrıca kültürün yayıldığı geniş coğrafyada kültürün inanç ve değerler sisteminde önemli özelliği olan sabit ve taşınabilir "at nalı" şeklindeki kutsal ocaklar sıklıkla görülmüştür (Işıklı, 2011: 76-77) Mimari yapıdan dini ritüellere, sosyal hayatta ve gündelik olarak kullanılan aletlere kadar toplulukların birçok alanda ortak kültür oluşturduğu Karaz kültürüne ait Erzurum-Kars Platosu, Karaz, Pulur, Güzelova, Sos Höyük ve Büyüktepe gibi yerleşim (Sagona, 2000: 329; Işıklı, 2011: 243) Van-Muş Bölgesi, Dilkaya, Karagündüz, Tilkitepe, Van Kalesi Höyük Yukarı Fırat, Arslantepe, Norşuntepe, Tepecik'te önemli veriler bulunmuştur.

Kültürel açıdan Geç Kalkolitik' ten Erken Tunç Çağı'na kadar süren *"uzun soluklu geçiş"* süreci kırılma olmaksızın süren ve toplulukların kendilerine yeni yaşam alanları bulmak için farklı coğrafyalara yerleştiği ve Kura- Aras, Karaz Kültürü' nün, tüm bölgede etkisini gösterdiği

Tunç Çağ'ının (Işıklı, 2017: 96) ikinci evresi olan Orta Tunç Çağı'nı oluşturmaktadır. Orta Tunç Çağ'ında Mezopotamya kültürünün etkisinde kalarak asimile olduğu tahmin edilen (Şığva, 2021: 102) Karaz kültürünün etkisini kaybetmesiyle, Doğu Anadolu Bölgesi'nde ekonomik, politik ve sosyal alanda yeni bir değişim yaşamıştır (Sevin, 2004: 104). Erken Tunç Çağı sonlarında yaşanan ve bölgenin sosyo-politik, ekonomik, kültürel ve etnik yapısında kökten değişikliklerin yaşanmasına ve yeni etnik grupların oluşmasına Doğu Anadolu ve çevresindeki coğrafyalardan gelen göç dalgaları sebep olmuştur (Işıklı, 2018: 75). Transkafkasya, İran Azerbaycan'ı ve dağlık Doğu Anadolu coğrafyası gibi geniş bir coğrafyada uzun bir süre varlık gösteren ve Asya bozkırlarından Kafkasya ve Doğu Anadolu Bölgesi'ne MÖ 2300'lerde gelmiş oldukları düşünülen, mezarlar, zengin ölü hediyeleri ve gömü gelenekleri ile sonraki binyıllarda Doğu Anadolu'nun politik ve ekonomik sürecini belirleyen bölge arkeolojisinde "*Kurgan Halkları*" olarak bilinen bu topluluklar sonraki binyıllarda Doğu Anadolu'nun politik ve ekonomik sürecini belirlemişlerdir (Sagona & Zimansky 2015: 168-169;Işıklı, 2018: 75).

Avrupa, Kafkasya ve Doğu Anadolu Bölgesi'ne yayıldıkları düşünülen, yerleşim yeri olarak dağlık bölgeleri seçen topluluklara ait buluntular höyüklerden çok mezarlık ve kale gibi yerleşim alanlarıyla temsil edilmiştir (Erdem; 2020: 160-161). Tarımdan çok hayvancılığa dayan yayla kültürleri ile bilinen, zengin metal endüstrisi, boya bezemeli çanak çömlekleri (Özfırat, 2003: 344; Işıklı, 2018: 75) ile bilinen Kurgan Halkları şu şekilde tanınmaktadırlar

> *"Gömü geleneğinde kurganların olması ile kremasyon, elit mezarların varlığı ve bu mezarlarda zengin gömü geleneğinin olması, büyük nekropoller ve kurganların yoğunlukta olması, dikdörtgen planlı mimari yapıların çoğunlukta olması, hayvancılık yoğunluklu bir geçim ekonomisinin olması, insanların ova yerleşimlerini terk edip dağ ve dağ yamacında toplanması, boyalı çanak-çömlek anlayışının gelişmesi, yeni tip süs eşyalarının yaygınlaşması, siyasi ve dini hâkimiyetin göstergeleri olan genel kaidelerin oluşması ve son olarak kalaylı tunç eserlerin geniş çapta kullanılmış olmaları" (Özfırat, 2001: 108).*

Elâzığ-Malatya Bölgesi dışında kalan ve Doğu Anadolu'nun dağlık kesiminde başlayan değişim, bölgede "*aşiret aristokrasisine"* dayalı bir sistemin kurulmasına sebep olan (Sevin, 2004: 118) mezarlar ve dağların zirvelerine yakın yerlerde inşa edilen şato görünümlü

kalelerden izleri takip edilen bu dönem toplulukları Geç Tunç'tan Erken Demir Çağ'a Doğu Anadolu'da beylik ve devlet yapılanmasının oluşumunu sağlamışlardır (Erdem, 2020: 160). Doğu Anadolu'da sosyo-politik açıdan büyük değişimlerin yaşanmasına neden olan bu topluluklar Geç Tunç Çağ'ında Orta Anadolu'da yaşanan gelişmeler ve daha sonraları Hitit devletinin bölgedeki etkisi ile Doğu Anadolu'yu ve Elâzığ-Malatya Bölgesini Hitit ve Mitanni devletlerinin çekişme alanı hâline gelmesine sebep olmuşlardır. Bu beylikler dışında Doğu Anadolu'da, Azzi-Hayaşa, İssuva, Alzi, Suppa, Suhme gibi yerel krallıklarda kurulmuştur (Sevin, 2004: 120-124). Hitit, Asur, Urartu yazıtlarından ve arkeolojik kazılardan anlaşılacağı üzere Geç Tunç'tan Erken Demir Çağ'ına geçiş sürecinde Elâzığ-Malatya'da Van Gölü Havzası ve Kuzeydoğu Anadolu'da etkili olan bu yerel beylikler Doğu Anadolu'nun tarihinin oluşumunda oldukça önemlidirler. *"Yerel krallık"* tarzı bir siyasi yapı oluşturan bu beyliklerin yönetici isimlerinin Hurri kökenli olması, Hititler ile Asur arasında tampon olan ve maden ihtiyacını karşılayan bu krallıklar kendi kültürlerinin yanında Hitit ve Asur kültüründen de etkilenerek Doğu Anadolu coğrafyasında Hitit-Hurri karışımı politik ve kültürel etkilerin görülmesini sağlamışlardır. Doğu Anadolu'nun gelişim ve değişiminde etkili olan, farklı kültür ve siyasi yapıların kavşak noktasında yer alan bu krallıklar Doğu Anadolu'da *"Erken Devlet"* yapısının oluşumuna temel oluşturmuşlardır (Şığva, 2021: 119-120). Doğu Anadolu'da oluşmaya başlayan bu süreç yerel beyliklerin ve küçük kent devletlerinin oluşumu Orta Demir Çağ'da Urartu Devleti'nin kurulmasına kadar devam etmiştir (Şığva, 2021: 110).

Erken, Orta ve Geç olmak üzere üç döneme ayrılan Demir Çağı'nda Doğu Anadolu bölgesi çok sık ve kesintisiz bir yerleşmeye sahne olmuştur. Erken Demir Çağ'da Doğu Anadolu'da oluşan sosyo-politik ve sosyo-ekonomik değişimleri toplulukların bölgelerdeki kale ve idari merkez olabilecek kompleks yapılardan anlamaktayız (Özfırat, 2018: 159).

Mezopotamya ve Güney Kafkasya kültürlerinin kesiştiği yer olan Elâzığ-Malatya yöresinde Norşuntepe, Korucutepe, Tepecik, İmikuşağı, Değirmentepe, Erken Demir Çağı topluluklarının materyal kültürünü ve yivli çanak-çömlekleri yansıtan en yoğun bölgedir (Sevin, 1988: 52; Işıklı & Özdemir, 2021: 6; Konyar, 2005: 8). Muşki toplulukları ile bağlantılı olduğu düşünülen bu yivli çanak çömleklerin bölgedeki varlığıyla topluluklarının uzun bir süreden beri bu coğrafyada yaşadıklarını göstermektedir (Sevin, 1988: 54). Aynı dönemde Van-Muş Bölgesi'ndeki Ernis, Dilkaya, Karagündüz ve Yoncatepe gibi nekropoller ve mezarlık

alanlarında elde edilen (Sevin, 2005: 69) yivli çanak-çömlekler demirden yapılmış silahlar, takılar ve günlük olarak kullanılan eşyaların Elâzığ yöresindekilerle benzerliği nedeniyle bu seramiklerin Uruatri/Nairi olarak adlandırılan aşiret-beyliklerin sınırları içerisinde yaşayan topluluklara ait olabileceğini düşündürmektedir (Özfırat, 2018: 170).

Erken Tunç Çağ'da Karaz kültürünün merkezi olan Erzurum-Kars Bölgesi'nin Erken Demir Çağı'na ait verileri Pulur, Sos Höyük gibi yerleşim yerlerinden (Işıklı-Can, 2007: 164) edinilmektedir. İklim ve topografik yapısı sebebiyle hayvan besiciliğine dayalı ekonomileri toplulukların Orta ve Geç Tunç Çağ'da dağların zirvelerine yakın yerlerde yaptıkları korunaklı alanlar Erken Demir Çağ'da sayıları giderek artan kale-kent sistemi bölgenin yaşadığı politik değişimin önemli kanıtlarındandır (Şığva, 2021, 130).

Hitit ve Asur kaynakları bölgenin Erken Demir Çağ'da kale-kent düzeninde aşiret/beylik şeklinde bir örgütlenme modeline sahip olduğunu anlatılmaktadır. Asurca yazılı kaynaklar Doğu Anadolu topluluklarını demir işleme tekniğini bilen, bilgi ve beceri düzeylerini geliştiren, kendi beylerinin yönetimindeki göçebe topluluklar ve toprağa bağlı küçük krallıklar tarafından yönetilen, savaş sırasında ortak düşmana karşı federasyon düzeninde örgütlenip mücadele eden karmaşık topluluklara Uruatri /Nairi ismi verilmiştir (Aktüre, 2003: 83; Özfırat, 2018: 169).

Asur krallarına ait mektup ve yazıtlarından bildiğimiz, güneybatıda Doğu Toroslar, doğuda Yukarı Büyük Zap, kuzeyde de Erzurum gibi Doğu Anadolu'nun bütününe yayılarak oldukça geniş alanlarda etkili olan Urartu Devletinin kurulmasında etkili olan Uruatri/ Nairi Ülkesinin (Salvini, 2015: 32) çekirdek bölgesi Van Gölü çevresi kabul edilir.

Federatif devlet olan Hurri-Mitanni siyasi birliğinin zayıflaması ile yeniden beyliklerin oluşmasından faydalanan Asur Devleti Hurri prensliklerini egemenliği altına almaya çalışırken bu küçük devletler Asurlulara karşı kendilerini korumak için birleşerek Van Gölü çevresinden Batı İran'a kadar olan bölgelerde MÖ 13. yüzyılda Nairi ve Uruatri ülkeleri ile Asur arasında mücadeleler başlamıştır (Erzen, 1992: 24). Hurri kökenli olan bu boylar Urartu devletinin bin yıllık Hurri ve Mitanni devletlerinin yıkıntıları üzerinde kurulduğu sonucunu ortaya koymaktadır (Khalaf, 2006, 53).

MÖ 9. yüzyılın ortalarında devlet hâline gelen Orta ve Geç demir Çağ'ında Doğu Anadolu'da etkili olan, Nairi ve Urartu beyliklerinin birliğiyle, Lutipri'nin oğlu I. Sarduri (840-830) tarafından Urartu devleti kurulmuştur (Çilingiroğlu, 1994: 1).

MÖ 9.-6. yüzyıllar arasında kuzeyde Gökçe Göl ile Aras Vadisi, batıda Fırat Nehri, doğuda İran Azerbaycan, güneyde Toroslar ve Urmiye Gölü'nün güney kesimlerini kapsayan geniş bir bölgeye hâkimiyet kurarak, doğunun büyük ve güçlü devletlerinden biri hâline gelen Urartular Van Gölü çevresinde kurulmuşlardır (Resim 2; Çilingiroğlu, 1997: 12; Salvini, 2006: 7). Urartular tarihi siyasi, kültürel ve yönetim şekline göre, Assur kaynaklarında MÖ 13. yüzyılın başlarından MÖ 9. yüzyılın ortalarına kadar geçen yaklaşık 400 yıllık bir süreyi kapsayan ve Asur saldırıları sırasında birleşen feodal beylikler yani konfederasyon dönemi (Tarhan, 1986: 70) ve MÖ 9. yüzyılın ortalarından MÖ 7 yüzyılın sonlarına kadar feodal beyliklerin birleşerek Urartu Devleti'ni oluşturduğu dönem olmak üzere ikiye ayrılır. Asur yıllıklarında Urartu devletini oluşmasını sağlayan ve birbirinden bağımsız Feodal beyliklerden oluşan bu konfederasyon, dış güçler ve tehlikeler karşısında Nairi adı altında birleşen birbirinden bağımsız beylikler olduğu anlatılır (Bahar, 2005: 244; Tarhan, 2011, 70-71).

Merkezi otoritenin zayıflamasıyla federal bir yapıya sahip olan Hurri-Mitanni devleti çeşitli beyliklere bölünerek (Erzen, 1992: 24). Yıkılması sonucunda Asur kuzeydeki dağlık bölgelere baskısını arttırmış ve bu bölgelerdeki Hurri kökenli yayla kavimlerinin Asur'a karşı birleşmesine sebep olmuştur (Belli, 1982: 149; Güngör, 2014: 200). Asur kralı I. Salmanassar'ın bir yazıtında, krallığının ilk döneminde Asur kralına karşı harekete geçen ülkeler içerisinde ilk kez "Uruatri" ismi geçmekte ve sekiz kabile ile 51 kentten meydana geldiğini bildirmektedir (Belli, 1982: 149, Çilingiroğlu, 1997: 16). I Salmanassar'dan önce de Uruatri ülkesinin var olduğu ve Asur Devletince bilindiğini "...*Krallığımın başlangıcında "Uruatri Ülkesi bana karşı yabancılaştı"* diye bahsetmesi I Salmanassar'dan önce de Uruatri ülkesinin var olduğu ve ilişkilerinin I. Adad-Nirari zamanından başlatılması fikrini düşündürmektedir (Özman, 2000: 241-242). Asurca bir kelime olan Uruatri dağlık bölge anlamında coğrafi bir terimdir. Doğu Anadolu'nun yüksek yaylarında yaşayan bu topluluğun etnik yapısı ve dilbilimi hakkında herhangi bir kanıt bulunamadığı gibi kendi isimlerini herhangi bir coğrafyaya vermemişlerdir. Kendilerine Bianili diyen (Toptaş, 2014: 7) bu topluluğa Asurlular coğrafyasından dolayı Urartu ismini vermiştir (Salvini, 2011: 76) Asur kralı

I. Salmanassar'ın oğlu I. Tukulti-Ninurta (MÖ 1243-1207) dönemine ait çivi yazılı metinlerde ise Doğu Anadolu yüksek yaylasında yaşayan boy ve uluslar birliği için yaklaşık 1 yüzyıl boyunca Uruatri sözcüğünün yerine bu boyların varlıklarını sürdürdükleri coğrafyaya Nairi Ülkeleri denilmiştir (Belli, 1982: 149-150; Balkan, 1985: 515; Özman, 2000: 245). Asur kralı I. Tukultininurta'nın tapınağıyla sarayındaki yazıtlarda, Nairi ülkelerinden 43 kralın Asur'a karşı isyan ettiği ve bu isyanın bastırılarak isyancıların zincirle bağlanıp Asur'a getirilmesi sonucunda Nairi devletlerinin, Asur kralına pahalı hediyeler vermesi ve vergi vermeyi taahhüt etmeleri, Asur kralının *"Tüm Nairi ülkelerinin kralı"* olarak resmi bir unvan daha verilmiştir (Belli, 1982: 150; Köroğlu, 2011: 21; Balkan, 1984: 515).

Asur yazıtları Hurri kökenli yayla kavimlerinin Asur'a karşı birleşmesinden oluşan 'Uruatri'nin Asur kralı Tiglat-Pileser I dönemi yazıtlarından itibaren Van Gölü Bölgesini de içine alacak şekilde genişleyerek, 'Nairi Ülkesi' olarak sınırlarının güneyde Güneydoğu Anadolu Toroslardan kuzeyde Karadeniz kıyılarına kadar olan geniş bir alana yayıldığını göstermektedir. Nairi'nin MÖ IX. yüzyılın ilk yarısında Asur kralı Asurnasirpal II dönemindeki yazılı kaynaklardan itibaren 'Urartu' ile aynı anlamda kullanılmaya başlandığı ve artık etnik bir anlama dönüştüğünü görülmüştür (Piotrovski, 1969: 44)

MÖ XIII. yüzyılda Asur Devleti, tehlikesine karşı birleşen Hurri prenslikleri Van Gölü çevresinde bulunan Nairi ve Uruatri ülkeleri feodal beyliklerinin bir siyasi birliğin etrafında toplanması ancak MÖ IX. yüzyılın ortalarında Kral I. Sarduri (MÖ 840-830) Tuşpa'yı başkent yaparak bugünkü Van kalesinin de kurucusu olmuştur. Tuşpa sitadelindeki "Sardur Burç" yazıtlarında kendisini *"Nairi Ülkesinin Kralı"* olarak tanımlamaktadır (Erzen, 1992: 24; Payne, 2006: 17; Salvini, 2008: 95).

Urartu Devleti'nin Kuruluş Evresi gibi nitelendirilen MÖ 9. yüzyılda Beylikler Konfederasyonu'ndan merkezi otoriteye geçiş dönemi olarak bilinir (Tarhan, 2011: 80). Birleşik Urartu'nun ilk kralı Sarduri (Burney & Lang, 1971: 130) olarak bilinse de III. Salmanassar'ın yazıtlarında Assur kralının Urartu kralı Aramu'nun ikamet ettiği başkente yaklaşmasından, Nairi kralının ve ordusunun dağlara kaçmasından, onların mağlup olmasından, Sugunia şehrinin ele geçirilmesinden, ganimet elde edilmesinden, Nairi Ülkesi'nin Denizi'ne ulaşmasından ve Tanrılara kurban kesmesinin anlatılmasından ve *"Ben Urartu'lu Aramu'nun Sugunia şehrini fethettim"* (Piotrovski, 1959: 53; Piotrovski, 1959: 52-53; Tarhan, 2011: 83-

84; Luckenbill, 1926: 614) demesi Urartu kaynaklarında adı geçmeyen Urartulu Aramu'dan bahsetmesi (Tarhan, 2011: 83) Birleşik Urartuların ilk kralının Aramu olduğunu kanıtlar.

Urartu Devleti'nin tarihine ait tüm araştırmalarda Lutipri oğlu I. Sarduri Kurucu Kral olarak tanımlanması (Tarhan, 2011: 81). Aramu'dan sonra sülale değişikli olduğunu göstermektedir (Bilgiç, 1959: 46). I. Sarduri birleşik Urartu Devleti'nin başına geçmesi ve gerçek kurucusu olmasıyla Urartu devletinin temellerini kurarak kendisinden sonra gelen krallar onun kurmuş olduğu temeller üzerinde Urartu Devleti'ni merkezi otoritesini güçlendirmiştir (Güngör, 2014: 204-206; Salvini, 2015: 391). I. Sarduri'nin adı Assur kralı III. Salmanassar'ın ünlü Siyah Obelisk'inde Seduri olarak geçmektedir (Tarhan, 2011: 92). I. Sarduri'den sonra oğlu İşpuini (MÖ 830- 820) başa geçmiştir (Güngör, 2014: 206; Toptaş, 2014: 17). İşpuini tıpkı babası gibi siyaset izlemiş ve bayındırlık faaliyetlerini hızlandırarak Patnos, Zivistan, Kalecik ve Aşağı Anzaf kalelerini inşa ettirerek, Urartu krallığını bu dönemde Patnos'tan günümüz İran sınırına kadar genişletmiştir (Güngör, 2014: 207; Salvini, 2014: 309-310). İşpuini ve Menua'nın ortak yönetiminde Asur devleti gerileme yaşamıştır. Bu durumdan faydalanan Urartu Devleti Ön Asya'nın kudretli devleti ve bölgenin süper gücü hâline geldikten sonra sınırlarını genişletme siyasetini devam ettirmiştir (Güngör, 2014: 208-209). İşpuini ve Menua döneminde Urartu dilinde ilk yazılı kaynaklara rastlanılır (Piotrovski, 1959: 61-62). Urartu Devleti en kudretli ve güçlü dönemini Menua Dönemi'nde (Piotrovski, 1959: 63) büyük imar faaliyetleri ve tarımsal faaliyetlerin yanında sulama kanallarının yapıldığını (Salvini, 2006: 65; Piotrovski, 1959: 63) kendi adına yaptırdığı çivi yazılı yazıtlardan stellerden görmekteyiz (Piotrovski1959: 63). Menua'nın imar faaliyetleri arasında '*Menua Kanalı'*, *'Şamram Kanalı'* (Piotrovski, 1959: 63), ya da *'Semiramis Arkı'* (Belli, 1997: 11-17; Salvini, 2006: 65) adıyla bilinen kanal oldukça önemlidir. Urartu Devleti en kudretli ve güçlü dönemini Menua'dan sonra oğlu I. Argişti döneminde yaşamış askeri ve ekonomik bakımdan bölgenin en güçlü devleti konumuna gelmiştir (Piotrovski, 1959: 72) Asur ticaret yollarında bulunan yerleşim yerlerini ve Transkafkasya bölgesindeki Erebuni kalesi ele geçirerek Urartu devleti sınırlarına dahil ederek ülke topraklarını genişletmiştir (Güngör, 2014: 212-213).

Askeri ve mimari alandaki yeniliklerle Doğu Anadolu'nun en güçlü siyasi birliği hâline gelen Urartuların (Çilingiroğlu, 1994: 55) kuzeye ve kuzeydoğuya açılmalarına engel olan ve Pasinler, Aşkale, Erzincan gibi verimli ovaları elinde bulunduran Diauehi (Köroğlu, 2001: 720;

Çilingiroğlu, 1997: 32) üzerine Menua ve oğlu I. Argişti'nin ortak krallığında iki sefer düzenlenmiştir. Bu seferlerle Diauehi'ye bağlı Şaşilu, Zua ele geçirilerek Diauehi ve çevresi kesin olarak Urartu'ya bağlayarak Yönetimine de merkezden gönderdiği "EN-NAM" adı verilen valileri görevlendirmiştir. Urartu bu seferler sonucunda vergiler elde ederek büyük ganimetler kazanmıştır (Pehlivan, 1991: 34; Çilingiroğlu, 1997: 32). Diauehi tehdidini ortadan kaldıran Urartular şehir ve kaleler inşa ederek bölgenin ticari gelirlerinden de istifade etmişler tarım ve hayvancılığın yanında bölgenin zengin yer altı kaynaklarından da yararlanmışlardır (Pehlivan, 1991b: 42-43).

I. Argişti'den sonra yerine geçen oğlu II. Sarduri (MÖ 760- 730) döneminde de Urartu Devleti fetihlerini genişleterek devam ettirmiştir (Sevin, 1999, 162- 163). II. Sarduri'ye ait Van Kalesi'nde, Hazine Kapısı'ndaki açık hava tapınağında ve Surp-Sohak'daki yazıtlarda Tanrı Haldi'nin şerefine kurban kestiğinden (Piotrovski, 1959: 75) ve Asurlara karşı yaptığı seferlerden bahsedilmektedir (Salvini, 2006: 76; Piotrovski, 1959: 76). Stratejik konumu ve yeraltı kaynakları açısından zengin olan Melid, Gurgum ve Kummuh gibi Geç Hitit devletlerini Urartu gibi Asurlularında ele geçirmek istemiş bu durum karşısında II. Sarduri Geç Hitit Devletleriyle birlik olup Asur karşında galip gelmiştir. II. Sarduri döneminde tekrar güçlenen Asur Urartu için tehlike oluşturmaya başlamış ve II. Sarduri Asura karşı girdiği savaşlarda yenilgiler alarak büyük bir darbe yemiştir (Güngör, 2014: 215-219). II Sarduri zamanında, Asur devleti kuzey Suriye'ye hareket ederek Urartuları zayıflatmıştır (Piotrovski, 1959: 83).

II. Sarduriden sonra yerine geçen oğlu I. Rusa Urartu'nun kaybettiği toprakları geri almaya çalışırken yerli yöneticilerin açtığı iç savaşlarla uğraşmaktadır (Çilingiroğlu, 1994: 89, Piotrovski, 1959: 87). Bu dönemde Asurlularla savaşmak yerine ittifak yaparak Urartu gücü korunmaya çalışılmıştır (Piotrovski, 1959: 92). Kimmer ve İskit akınlarına karşı kentler ve kaleler kurduran I. Rusa başarı sağlayamamıştır (Güngör, 2014: 215-216).

I. Rusa'dan sonra iktidara geçen II. Argişti (714/713- 685) dönemde de İskitler ve Kimmerler büyük bir sorun teşkil ediyordu. Urartu ülkesinden batıya doğru ilerleyen Kimmerler ve Başkenti Gordion olan Frig topraklarına gelerek bu krallığa son vermişlerdir. Bu durum karşısında II. Argişti, Kimmerlerin Urartu topraklarına gelme ihtimaline karşı Erzincan'da Altıntepe kalesini yaptırmıştır. Bu dönemde doğuya da seferler yapan Urartular doğudaki en geniş sınırlarına ulaşmış oldu (Güngör, 2014: 216; Salvini, 2015: 391). İmar

faaliyetlerine önem veren II. Argişti'nin kendi adına Argiştinili kentini kurduğu kaynaklardan öğrenmekteyiz (Çilingiroğlu, 1997: 43; Salvini, 2006: 113).

II. Argişti'den sonra yerine geçen II. Rusa imar işlerine önem vererek kentler, kaleler, barajlar, sulama kanalları inşa edilmiştir (Güngör, 2014: 216) bu dönemde kuvvetlenen Urartu devleti Asur Devleti ile savaşmamış, farklı politika izleyerek göçebe kavimlere saldırmak yerine onlarla anlaşma yapmıştır (Çilingiroğlu, 1994a: 103; Güngör, 2014: 216-). Arkeolojik kazılar II. Rusa'nın Karmir-Blur, Bastam, Toprakkale, Kefkalesi ve Ayanis gibi yeni kentlerin kurucusu olduğunu ortaya çıkarmıştır (Çilingiroğlu, 1997: 45; Salvini, 2006: 114). Urartu Krallığı'nın son güçlü hükümdarı II. Rusa'dan sonra ülke hızlı bir şekilde gerileme ve yıkılma sürecine girmiştir (Güngör, 2014: 216-217).

II Rusa'nın ölümü üzerine yerine geçen oğlu III Sarduri MÖ 645-635 (Erzen, 1984: 31-41) Ön Asya'daki güçlerini büyük oranda kaybeden Urartular, Asur kralı Asurbanipal'e elçiler göndererek yardım talebinde bulunmuştur. MÖ 650'lerde eski gücünü kaybetmeye başlayan Asur Devleti gittikçe güçlenen Medlerin İskitler ile ittifakı karşısında zor durumda kalarak Ninova kentini kaybetmiştir. Bu durum karşısında Asur kralı Harran Ovasına çekilen Asurlular M Ö 605 yılında ise Kargamış'ın düşmesiyle tamamen yıkılmıştır (Erzen, 1984: 31-41).

Son bilgilerine Eski Ahit'te rastladığımız Mannea, İskit ve Medlerin Babil üzerine saldırmasını isteyen Urartu adı bu tarihten sonra Yakındoğu yazılı kaynaklarında görülmemektedir (Çilingiroğlu, 1997: 47). Ön Asya'da güçlenen Babil yıllıklarında M Ö 609 da Urartu toprakları olan Yukarı Dicle havzasını İskitlerin ele geçirdiği yazılmış, Çavuştepe ve Karmir-Blur kazılarında ele geçen İskitlere ait silahların çıkarılması Urartu Devletinin İskitler tarafından yıkıldığını kanıtlamaktadır. (Salvini, 2006: 129). İskitler, Urartuları yıktıktan sonra Suriye ve Mısır'a doğru inmişlerdir. MÖ VI. yüzyılın başlarında Med ve Lidya mücadelesine sahne olan Urartu ülkesinin Kızılırmak'a kadar olan Doğu Anadolu toprakları Medlerin hâkimiyetinde girmiştir (Belli, 1982: 207; Çilingiroğlu, 1997: 47; Desti, 2013: 115; Topaloğlu, 2009: 249; Piotrovski, 1959: 116).

Lidya ile mücadelesi sonucunda Medlerin egemenliğine giren Doğu Anadolu'ya Ermenilerin Fırat nehrinin doğusuna küçük gruplar hâlinde geldiği görülmektedir. Batı'da da büyük başarı sağlayan Med kralı Lidyalıları Orta Anadolu'da durdurarak Kızılırmak'ı iki ülke arasında sınır yapmıştır, yarım yüzyıldan fazla Doğu Anadolu'da hüküm süren Med

egemenliğine İran'da güçlenen Pers'ler son vermiştir. Pers Hükümdarı II. Kroisos zamanında doğudan batıya tüm Anadolu Pers hakimiyetine girmiştir. Hükümdar Dareios zamanında koyu bir merkeziyetçi yapıyla imparatorluk 23 özerk satraplığa ayrılmış fakat daha sonra kendi aralarında etnik ve kültürel unsur bakımından küçük birimlere bölünen bu satraplıklar dan (Yavi, 1994: 16) bazıları Helen kültürünün etkisi, İç ve Doğu Anadolu'da yaşayan halklardan alınan ağır vergiler gibi sebeplerle Pers imparatorluğundan koparak imparatorluğun yıkılmasına sebep olmuşlardır (Khalaf, 2006: 54-55).

Coğrafyası ve zor iklim şartlarına rağmen tarih boyunca Hitit, Urartu, Frigya, Lidya, Karia, Likya gibi Anadolu uygarlıkları yanında Asur, Med, Pers, Makedon, Roma, Bizans, Emevi, Abbasî, Selçuklu, Moğol, Osmanlı, Safevi ve Rusya gibi devletlerin hâkimiyet mücadelesinde önemli olan Doğu Anadolu bölgesinde yüzyıllar boyunca kesintisiz yerleşim görülmüştür (Akurgal, 2014: 247).

BİRİNCİ BÖLÜM
TARİH ÖNCESİNDEN DEMİR ÇAĞI SONUNA ANADOLU'DA BAĞCILIĞIN GELİŞİMİ

1.1. ANADOLU İKLİMİNİN BAĞCILIĞA ETKİSİ

Anadolu coğrafyasında yaklaşık 7-8 bin yıl öncesinde kültüre alınan ve ilk kez Güneydoğu Anadolu'da evcilleştirilen ve günümüzde ülke ekonomisindeki değeri azımsanamayacak nitelikte olan yabani üzüm Vitis vinifera (asma) bitkisi Anadolu'da kurulan bütün toplumlar ve uygarlıklar için oldukça önemli bir kültür bitkisi olmuştur (Uyak & Gazioğlu Şensoy, 2009: 104). Yüksek rakımlarda yetiştirilen, sıcak ılıman iklim kuşağı bitkisi olduğundan çok eski ve köklü bağcılık kültürüne ve gen potansiyeline sahip Anadolu coğrafyası bağcılık açısından dünya üzerinde en uygun iklim kuşağında bulunmaktadır (Uyak & Gazioğlu Şensoy, 2009: 104).

Dünyada olduğu gibi ülkemizde de önemli bir yere sahip sofralık üzüm, kuru üzüm, şarap (Çelik vd. 2010: 7), pekmez, üzüm suyu, koruk suyu gibi farklı ürünlerin elde edildiği üzüm ve üzüm ürünlerine sahip olan bağcılık faaliyetlerinde iklim oldukça önemlidir (Soltekin & Altındişli & İşçi, 2021: 458).

Kuzey Yarım Küre'de 30°-50°, Güney Yarım Küre'de 30°-40° enlemleri (Gazioğlu Şensoy & Tutuş, 2017: 57; Bahar& Korkutal & Tekin, 2012: 2) arasında uygun toprak ve iklim koşullarında yapılan sıcak iklim kuşağı bitkisi olarak bilinen bağcılık sıcaklığın 9 °C- 10 °C üzerinde olduğu yerlerde yapılmaktadır (Soltekin & Altındişli & İşçi, 2021: 460). Bir yerin bağcılık potansiyelini ölçmek için o bölgenin etkili sıcaklık toplamına 'Winkler indeksi'ne bakılmalıdır. Etkili sıcaklık toplamının alt sınırı 900 gün derece olmalıdır (Uyak & Gazioğlu Şensoy, 2009: 104, Alsancak vd. 2015: 60). Bir çevrede bağcılık yapabilmek için o yerin yıllık sıcaklık ortalamasının 9ºC'nin üzerinde olması ve en sıcak ay ortalamasının 18ºC'nin üzerinde olup, yaz aylarında 20ºC'nin, en soğuk ay ortalamasının 0 ºC' de gelişme dönemi olan nisan ekim arasında ise 13ºC'nin üzerinde olması gerekmektedir (Uyak & Gazioğlu Şensoy, 2009: 104; Odabaş, 1980: 146; Alsancak vd. 2015: 57).

Hava ve iklim asmanın gelişimini ve olgunlaşmasını etkileyen en önemli etkenlerdir (Soltekin & Altındişli & İşçi, 2021: 460-461; Odabaş, 1980: 146). Üzümün gelişiminin yıllık en az 1300 saat güneşlenme süresine sahip olması, asmanın güneşlenme süresi ile doğru orantıda olduğunu göstermektedir (Uyak & Gazioğlu Şensoy, 2009: 104; Alsancak vd. 2015: 57). Kendi kökü üzerinde yetişebilen kurak iklime dayanıklı Vinifera bitkisi (Çelik vd. 1998, Odabaşıoğlu& Çakır, 2021: 273) artan sıcaklıklarla birlikte üzümün olgunlaşma süresince ekşilik oranı hızlı bir şekilde azalırken, şeker ve potasyum oranları hızlı bir şekilde artış göstermektedir. Küresel iklim değişikliği ile birlikte özellikle sıcak iklimin hâkim olduğu bölgelerde ortaya çıkan kuraklığın asmalar üzerinde olumlu ve olumsuz bazı değişimler ortaya koysa da büyüme ve gelişmeyi olumsuz yönde etkileyen değişimlerin kültürel uygulamalarla olumlu yönde düzeltileceği düşünülebilir (Küpe, 2012: 194). Yıllık yağış miktarının düşük olduğu ve özellikle yaz yağışlarının az olduğu yerlerde birkaç kez sulama yapılabilir (Uyak & Gazioğlu Şensoy, 2009: 105). Sulama toprak verimliliğini düşürmeden asma köklerindeki yetersiz nemi artırmak için yapılmaktadır (https://adana.tarimorman.gov.tr, 30). Toprakta hava su dengesini sağlaması bakımından önemli olan İlkbahar ve Sonbaharda yapılan toprak işlemesi sayesinde yabancı otların temizlenip, toprağın havalandırıp mikro organizma faaliyetlerini arttırarak asmadaki verim ve kaliteyi yükseltmektedir (Uyak & Gazioğlu Şensoy, 2009: 109). Elde edilen ürün miktarının ve ürün kalitesinin artmasının uygun ve dengeli gübreleme ile doğrudan ilgisi vardır. Asmanın gelişme döneminde toprak yapısı ve sulama olanaklarına göre gübreleme miktarı, şekli ve zamanı düzenlenmelidir (Uyak & Gazioğlu Şensoy, 2009: 109; Küpe, 2012: 194).

Doğu Anadolu'da bağcılık yapılan yerlerde sıcaklık dışında yağış da oldukça önemlidir. Asma türlerinin üretim zamanında 600-800 mm/ suya ihtiyaç duyduğu (Odabaşıoğlu& Çakır, 2021: 272; Bekişli& Bilgiç & Gürsöz, 2014: 544) bu alanlarda yağış miktarından çok yağışın mevsimlere göre dağılışı önemlidir çünkü bağcılık yapılan bölgelerde yağış miktarları değişmektedir. En fazla ilkbahar ve sonbahar aylarında yağış düşmekte ve bağcılık için en faydalı yağışlar kış, erken ilkbahar ve hasadı izleyen sonbahar yağışlarıyla birlikte ayrıca mantarı hastalıkları oluşturmayacak şekilde yağan çok az yaz yağışlarıdır (Odabaş, 1980: 151; Alsancak vd. 2015: 57). Doğu Anadolu'da haziran ayından Eylül ayı ortalarına kadar asmaların sulama gereksinimi olduğundan yetiştiriciler bağcılığı suyun ve sulayabilmenin kolay olduğu

alçak alanlarda ve daha çok güney yöne bakan yerlerde yapmaktadırlar (Odabaş, 1980: 151; Alsancak vd. 2015: 57).

İlk insan yaşamanın başladığı milyonlarca yıl eskiye giden zengin tür ve çeşitliliğe sahip üzüm, tarihler boyunca birçok uygarlığa ev sahipliği yapmış kültürlerin geliştiği sadece ülkemizin değil Dünya'nın da en eski bağcılık merkezlerinin olduğu yüksek rakımlı Doğu Anadolu Bölgesinde, iklimin uygun olduğu sınırlı yerlerde bağcılık tarımı yapılmaktadır (Uyak & Gazioğlu Şensoy, 2009: 104). Doğu Anadolu Bölgesinde son yıllarda yapımı artan barajların bölge iklimini ılımanlaştırmasıyla üzüm yetiştiriciliği için uygun yerler yaratmaktadır (Alsancak vd. 2015: 61)

Besin içeriği bakımından değerli olan ve uzun yıllar şifalı bitki olarak bilinen üzüm, Doğu Anadolu'nun sert iklimi ve yüksek dağlarla çevrili alanlarında bile yetişme imkânı bulmuştur. Dünyanın en eski bağcılık merkezlerinden olan Van bölgesinde tarih boyunca Van gölünün ılımanlaştırıcı etkisi bağcılık yapımını kolaylaştırmıştır. Günümüzde bölgede geçmiş yıllardaki savaşlar sonucunda bağların tahribe uğraması ve yeniden yapılmaması, bağ alanlarının miras yoluyla paylaşılıp yerleşim yeri olarak kullanılıp alan kaybına uğraması bağcılığın tekrar yapılmayıp bağcılık kültürünün unutulmasına sebep olmuştur (Uyak & Gazioğlu Şensoy, 2009: 104-105; Gazioğlu Şensoy, 2008: 2). Bölgede günümüze kadar gelmiş bağ alanlarının en yoğun olduğu, bağcılığın ve üzüm üretiminin en fazla yapıldığı yer Van Gölü'nün kuzeyine konumlanan Erciş ilçesidir (Uyak & Gazioğlu Şensoy, 2009: 105).

Asmalarda verim ve kalite zararına sebep olan iklim faktörlerinden biri olan kış donları (Uyak & Gazioğlu Şensoy, 2009: 104) üreticinin maddi kayıplar yaşamasına ve ürün alınamamasına sebep olmakta ve soğuk yaralanması asmaların yeniden eğitilmesini zorlaştırmaktadır. Düşük kış sıcaklıklarının asmalar üzerindeki etkilerinin bilinmesi, soğuk zararının etkilerinin azaltılmasında pratik bağcılık için büyük bir önem taşımaktadır (Keller & Mills, 2007: 351; Köse & Güleryüz, 2009: 56). Olumsuz kış sıcaklarına karşı üreticiler eski bağcılık alışkanlıklarını değiştirerek dona dayanıklılığı düşüren koltuk sürgünü oluşumuna ve kalın dal oluşumuna izin vermemelidir (Köse & Güleryüz, 2009: 58). Doğu Anadolu'da Erzincan ovasında kar örtüsü ve donmaya karşı Çubukların korunmasını sağlayan ve "Baran Sistemi" adı verilen ve yaz aylarında üzümlerin olgunlaşması için toprak sıcaklığından maksimum seviyede yararlanılan toprakla temas eden alçak bir sistem kullanılmaktadır

(Odabaş, 1980: 149). Bağların kışın vadilerde oluşan donlardan koruması için yamaç arazilerde kurulmasına özen gösterilmektedir (Odabaş, 1980: 150). Bölgede dona karşı özellikle Iğdır Ovasında uygulanan asmaların korunmasında ve dona karşı zararın en aza indirilmesinde etkili fakat pahalı bir tedbir olan Sonbahar mevsiminde çubukların toprakla örtülüp İlkbaharda çubuklar üzerinden toprağın alınmasıdır (Odabaş, 1980: 150).

Doğu Anadolu'nun bazı illerinde ekonomik bağcılığın önemli olması kış sıcaklıklarının düşük olmasının asma bitkisine zarar verecek kadar uzun sürmesinden kaynaklanmaktadır yani asma bitkisine asıl zararı düşük kış sıcaklığı değil bu sıcaklığın süresi vermektedir. Mesela sürekli -20ºC'nin altında kalan asma bitkisi zarar görmekte fakat en düşük sıcaklığın -32, 5ºC'ye kadar düşen Erzincan'da kış soğuklarının kısa sürmesi buradaki bitkiye zarar vermeyerek bölgede ekonomik bağcılık yapılmasını sağlamıştır (Odabaş, 1980: 147).

Doğu Anadolu bölgesi, ekolojik şartların uygunsuzluğundan bağ sahalarının az olmasına karşın, değişik verime ve zengin çeşit potansiyeline sahiptir (Odabaş, 1980: 153). Doğu Anadolu kuzeyindeki Erzurum, Erzincan illerinde rakım ve soğuk iklim nedeniyle sınırlı yerlerde bağcılık yapılmakta iken güney illerdeki iklimin yumuşaklığı bu bölgedeki bağcılığın daha geniş alanlarda yapılmasını sağlamaktadır (Odabaşıoğlu & Çakır, 2021: 267). Doğu Anadolu'da Ağrı ili hariç diğer 11 ilde bağcılık tarımının yapıldığı görülmekte ve en fazla bağ alanı Malatya'da olmasına rağmen yaş üzüm üretiminde Elâzığ başta gelmektedir (Odabaş, 1980: 153-154).

Karasal iklimin hüküm sürdüğü ve iklimin uygun olduğu yerlerde bağcılığın yapıldığı Doğu Anadolu'da üzüm halkın geçim kaynağına önemli ölçüde katkı sağlamaktadır. Geç olgunlaşması ve son turfandalık olması sebebiyle çoğunlukla yaş olarak tüketilen üzüm Sonbaharda bile bağlarda taze olarak bulunabilmektedir. Bölgede üzümden ayrıca şarap, pekmez, üzüm özü, pestil, sirke yapımımda da kullanılmaktadır. (Odabaş, 1980: 154). Tarihin babası Herodotos özellikle Doğu Anadolu'daki bağlardan elde edilen üzümlerden yapılan kaliteli şarabın Güneyde Basil kenti pazarlarında satıldığını yazmaktadır (Gazioğlu Şensoy, 2008: 11)

Olası sıcaklık yükselmesi ve yağış koşullarının değişmesiyle birlikte ülkemiz tarım alanlarında geniş ölçüde değişim yaşanacak bu durum ülkemizin ve Doğu Anadolu Bölgesi'nin genel bitki örtüsü dağılışında ciddi farklılıkların yaşanmasına sebep olacaktır. Doğu

Anadolu'da sıcaklık artışıyla doğru orantılı olarak bahçe bitkileri üretimi açısından çok önemli olan mikro klimalarda kış donlarının azalmasıyla yeni bağ alanları oluşacak ve buralarda bitki tür ve çeşit sayısı artacaktır (Küpe, 2012: 195; Odabaşıoğlu & Çakır, 2021: 269; Doğan & Uyak, 2021: 536).

"Küresel iklim değişikliğine bağlı karbondioksit miktarının günümüzdeki mevcut artışların (350–400 ppm) bağcılık açısından olumlu sonuçlar doğurduğu kanaati hakimdir" (Küpe, 2012: 195; Odabaşıoğlu& Çakır, 2021: 260; Bahar & Korkutal & Tekin, 2012: 2) ancak bu durum sıcaklığın armasına da sebep olacak ve kuraklıkları beraberinde getirerek bitkilerin dayanıklılığını düşürecektir (Odabaşıoğlu & İşlek& Çakır, 2021: 260).

Farklı iklim şartlarına uyum sağlayabilen ve kuraklığa dayanıklı bir bitki olan asma, büyümesini ve gelişmesini engellediği için aşırı sıcaklık, kuraklık ve yağış gibi bitki örtüsüne zarar veren hava hareketlerinden olumsuz etkilenmektedir. Aşırı sıcaklar sonucunda oluşan hava hareketleri bu bağlarda mantar enfeksiyonuna sebep olarak telafisi olmayan hasarlar oluşturmaktadır (Doğan & Uyak, 2021: 532-540; Alsancak vd. 2015: 60). İklim değişikliğine bağlı olarak yüksek rakımlı bölgelerimizde kar yağışındaki azalmalar bağcılığın yapıldığı alanlarda kar örtüsünün bağlardaki koruyucu etkisini azalmasına sebep olarak bölge bağcılığını olumsuz etkileyecektir (Köse & Güleryüz, 2009: 58; Küpe, 2012: 195). Küresel ısınma sonucu ortaya çıkan hava olaylarının olumsuz etkisi bağ üretim ve kalitesini düşürerek yeni bağ alanlarının oluşmasına neden olacaktır (Doğan & Uyak, 2021: 540).

İklime bağlı olan bağcılık yüksek kuraklık ve aşırı hava olaylarının olumsuz etkilerine karşı aşırı sıcaklıklara dayanıklı anaçlar yapılmalı, üzüm olgunluğu ve şarap kalitesini düzenleyen asmanın su durumu hassas bir şekilde izlenerek kısıtlı sulama yapılmalıdır (Doğan & Uyak, 2021: 542-543).

Gece sıcaklığının düşüklüğü sebebiyle rakımı yüksek yerlerde gece ve günüz arasında sıcaklık farkı oldukça yüksektir. Bu durum bu bölgede yetiştirilen üzümlerin geç olgunlaşarak kalitesini arttırdığından şarap üreticileri yeni bağ alanları için yüksek ve serin yerleri tercih etmektedir (Bahar & Korkutal & Tekin, 2012: 4; Doğan & Uyak, 2021: 544; Odabaşıoğlu & İşlek & Çakır, 2021: 275).

Günümüzde yapılan bağcılık toplantılarında iklim değişikliği sebebiyle 100 yıl içinde şiddetli kuraklığın yaşanacağı öngörülmesi sebebiyle (Odabaşıoğlu & İşlek & Çakır, 2021: 272) küresel ısınmayla birlikte yaşanacak iklim değişikliğinin olumsuz etkilerini azaltacak ve üzümün olgunlaşmasını geciktirecek ve daha dayanıklı üzüm çeşitlerinin ıslah edilmesini sağlayacak (rakım enlem) uygun yerlere bağların kurulması, anaçlar, bağ oryantasyonu uygun budama, yaprak su potansiyelinin takibi, azot kontrolü, yetişme sistemleri gibi yollar bulunmaktadır (Doğan & Uyak, 2021: 545; Odabaşıoğlu & İşlek & Çakır, 2021: 281; Bahar & Korkutal & Tekin, 2012: 13).

1.2. ASMA VE BAĞCILIK

Milyonlarca yıl öncesine dayanan ve dünyanın en eski bitki gruplarından olan ve sarılıcı gövde yapısına sahip, küçük ağaç ve çalı formundaki türlerden oluşan oldukça geniş bir alanda yayılan Asma 'Vitis' bitkisinin anavatanı konusunda farklı görüşler bulunmakla (https://arastirma.tarimorman.gov.tr) birlikte Hazar denizinin güneyi, Güney Kafkasya, Kuzeydoğu Anadolu (Çalkan Sağlam & Sağlam, 2018: 602) Doğuda İran, Türkistan, Hindikuş dağlarına kadar uzanan bölgenin bu bitkinin Anavatanı olduğu kabul edilir (Şensoy & Tutuş, 2017: 56; White & Miller, 2018: 212). Yapılan araştırmalar milyonlarca yıl önce Asmanın (Çalkan Sağlam & Sağlam, 2018: 602) kuzeyde Kırımdan Tuna Vadisine ve Balkan yarımadasına, Macaristan'dan Avrupa'ya kadar yayıldığını göstermektedir (Şensoy & Tutuş, 2017: 56; Çelik vd. 2010: 11; Zohary & Spiegel-Roy, 1975: 322). Avrupa'nın farklı bölgeleri ve Kuzey Amerika'da Üçüncü Jeolojik zamana ait çekirdek kalıntıları yabani Asmanın insanlık tarihinden daha eski bir geçmişinin olduğunu kanıtlamaktadır (Çelik vd. 1998: 1; Gorny, 1996: 137; Mutlu, 2020: 3268; Doğer, 2004: 24).

İnsanlık tarihinde en eski ve en önemli bir geçmişe sahip olan 10-20 bin arası türü ile geniş bölgelere yayılan hem tarım hem de kültür bitkisi olan asma (Anlı, 2006: 19) çağlar boyunca mitolojik hikayelerde ve kutsal kitaplarda yer alacak kadar büyük önem taşımıştır (Şensoy & Tutuş, 2017: 57).

Buğday ve baklagillerden sonra tarıma alınan (Şensoy & Tutuş, 2017: 56, Zohary & Hopf, 2000: 143), araştırmalar sonucunda yeryüzünün birçok farklı bölgesinde aynı dönemde görüldüğü ispatlanarak binlerce yıl önceye dayanan köklü geçmişe ve biçim çeşitliliğine sahip

Asma (Orhan vd. 2011: 70) Vitis vinifera sylvestris ortalama 16-17 sıcaklıkta, geniş coğrafyalarda farklı iklim koşullarına ve toprak yapısına kolaylıkla uyum sağlayıp yetişerek (Renfrew 1973: 130) hem eski çağda hem de günümüzde geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Milyonlarca yıl önceye kadar inen köklü bir geçmişe ve büyük bir tür zenginliğine sahip Asma Vitis vinifera L. ılıman kuşak bitkisi olup dünya üzerinde 30-40 Kuzey ve Güney enlemlerinde yetişir (Orhan, vd. 2011: 70). Yabani Asma 'Vitis Vinifera' Asya Kuzey Amerika ve Avrupa'nın ılıman Akdeniz ve karasal ılıman iklimin hâkim olduğu yerlerde yaklaşık 60 yabani vitis çeşidini içeren vitaceae ailesinden olup, kültür türünü vitisvinifera subsp. Vinifera Yabani türünü Vitisvinifera subsp. Sylvestris oluşturduğu ve yabani türünün çoğunlukla nehir kıyılarında, alüvyal alanlarda, yaprak döken ormanlarda yetişen güneşi seven sarmaşığa benzer bu bitkinin ağaçlarının taç kısmında üzüm saklımı oluşmaktadır. Bu üzümlerin kuşlar tarafından taşınıp başka yerlerde geniş alanlarda kendiliğinden yetiştiği tahmin edilmektedir (Terral vd. 2010: 449; Oraman 1965: 16).

Arkeolojik veriler dünyanın birçok yöresinde aynı dönemde bulunduğu kanıtlanan asma bitkisine ait en eski örnekler, yaklaşık 140 milyon yaşındaki asma, üzüm çekirdeği, asma yaprağı kalıntıları ve yaprak fosilleri ile çok iyi korunmuş durumdaki tohumlar (Orhan, vd. 2011: 70) bu bitkinin insanlık tarihinden eski olduğunu kanıtlamaktadır (Anlı, 2006, s. 20).

Avrupa ile Anadolu'nun doğal olarak bitki örtüsünde bulunan Asmanın kültüre alınması ile Bağcılık tarihinin başladığı ve Kafkasya ile Anadolu'da MÖ 6000-5000 yıllarında kültüre alınan buradan da dünyanın farklı yerlerine dağıldığını arkeolojik veriler gösterse de (Çelik vd. 2018, 1) en eski asma kalıntılarının ilk olarak MÖ 6000-3000 yılları arasında Güneybatı Asya'da bulunması asmanın ilk burada evcilleştirilip tarıma alındığını düşündürmektedir (Pagnoux, vd. 2021: 1; White & Miller, 2018: 212). Yapılan analizler, Asma türleri içerisinde en önemlisi olan ve üzüm üretimini sağlayan Vitis Vinifera bitkisinin (Çelik vd. 1998: 1) Kuzeybatı Zagros dağları ile Transkafkasya arasında bir yerde evcilleştirilip tarıma alındığını göstermektedir. Bu durum Gürcistan ve Ermenistan dolaylarındaki bir bölgede ortaya çıkan bu bitkinin yerleşik yaşam ve tarımın başladığı Güneydoğu Anadolu ve Mezopotamya'ya çok daha erken bir tarihte gelmiş olabileceğini göstermekte (Uhri, 2016: 11-12; Mcgovern vd. 2017: 1) ve bu bölgelerde kültüre alınan üzüm çeşitlerinin insan eliyle Yakın Doğu, Orta Doğu ve Orta

Avrupa'da yayılarak bu bölgelerin ikincil evcilleştirme merkezleri olduğunu düşündürmektedir (Terral vd. 2010: 444).

Şimdilik Vitis vinifera ile ilgili arkeobotanik veriler, Gürcistan'da MÖ 5000'lerde ilk kez kültür üzümünün üretildiğini göstermekte (Doğer 2004: 26 Anlı 2006: 21-22) kültüre alınan en eski bitkilerden asmanın meyvesidir ve dünyada en fazla üretilen meyve olan üzümün (Tekirdağ Bağcılık Araştırma Enstitüsü Müdürlüğü, 2021: 1) taze veya kuru olarak tüketilmesi, şarap yapımında kullanılması nedeniyle yapılan araştırmalarda elde edilen veriler sonucunda MÖ 6000'den sonra kültüre alındığı tahmin edilmektedir. Araştırmalar, alkollü içki yapımı sonucu sıkma artığı olarak çekirdek kalıntılarının toplu halde bulunduğunu göstermektedir. Radyokarbon tekniği sayesinde yaşı belirlenen bu çekirdekler; şarabın günümüzden 10. 000 yıl önce bilindiğini ve imal edildiğini göstermiştir (Ağaoğlu, 1999: 1).

Asmanın gen merkezi olarak Karadeniz-Hazar Denizi arasındaki Kafkasya geçiş bölgesi olarak bilinse de (Mcgovern, 2003; Türkben vd. 2012: 48) Akdeniz ve Yakındoğu gen merkezlerinin içinde yer alan ve bağcılık açısından elverişli iklim ve toprak alanları bulunan, 6000 yıllık bir bağcılık kültürüne sahip Anadolu coğrafyasında da yabani asma Vitis vinifera ssp sylvestris ve kültür asması Vitis vinifera ssp. Sativa açısından zengin asma gen potansiyeline sahiptir. Arkeolojik bulgular bölgede var olan asma çeşitliliğine dayandırılan hipotezler sonucunda Anadolu yabani asma ve bağcılık kültürünün en fazla bu bölgededir (Çelik vd. 2010: 11). Kültür asmasına göre boyut olarak daha küçük ve ince yapılı olan Yabanıl Asma Vitis vinifera ssp sylvestris Mezolitik-Neolitik dönemden itibaren Yunanistan'ında bulunan Francithi Mağarası'nda MÖ 11000 yılına tarihlenen kömürleşmiş üzüm çekirdeklerinden tüketildiği bilinmektedir (Renfrew, 1995: 264).

Neolitik Çağ'da tarıma alındığı bilinen asma bitkisi Vitis rupestris kayalık seven, Vitis riparia nehir kıyısında büyüyen, Vitis aestivalis yaz ürünü, Vitis sylvestris orman üzüm asması gibi adlar taşıyan türlerinden (Doğer 2004, 25). Avrasya üzümü olarak bilinen Vitis vinifera sp. silvestris Yakın Doğu ve Mısır'a doğu Asya'ya ve Akdeniz üzerinden Avrupa'ya daha sonra da yeni Dünya'ya yayılan "şarap kültür" nün temelini oluşturur (McGovern vd. 2017: 1). Kırmızı, beyaz şarap yapımında kullanılan yaş, kuru üzüm ve sofralık üzüm çeşitleri Asmanın insan seçimi ve tesadüfi geçişler gelen evcilleştirilmiş yerli ve yabani asmalar üzerinde yapılan

araştırmalar Anadolu'nun yabani asmanın gen merkezi olduğunu göstermiştir (Mcgovern vd. 2017: 1).

İnsanoğlunun yeryüzünde görülmeye başladığı tarihten milyonlarca yıl önce, yabani asmanın öncülleri ve günümüzde de varlıklarını sürdüren Kültür asması kalın dallarıyla daha iri, yaprak yapısı ile daha güçlü bir görüntüsü ile Yabanıl asmaya göre şiddetli rüzgarlar, yağmurlar ve aşırı sıcaklıklar gibi iklim özelliklerine daha dayanıklıdırlar. Yabani asma 'Vitis V. Sylvestrys çekirdeğinin burun uç kısmı küçük ve kısa yapıdadır. Buna karşın çekirdeği daha uzun ve koniye benzer bir yapıda olduğu görülen kültür asması 'Vitis vinifera' boyut olarak daha küçüktür (Renfrew 1973: 126-128). Çekirdek şekillerinin farklı olması Arkeolojik kazılarda bulunan üzüm çekirdeklerinin ayırt edilmesinde oldukça önemlidir (Çakan & Kavak & Girginer, 2017: 375). Bununla birlikte Yabanıl asma ile kültür asmasının arasındaki en önemli fark ürün vermedir. Yabanıl asma, eril ve dişi çiçeklerin çapraz tozlaşma yoluyla ürerken, sadece dişi çiçekler meyve vermektedir (Olmo 1996: 32-34). Çiçeği üzerinde eril ve dişil organ bulunan Kültür asması çift eşeyli olmasıyla tozlaşma ve üzüm tanesinin oluşmasını garantilerken, Yabani asma tesadüfen gelişen polenlerin dişi çiçeği döllemesiyle üzüm tanesini oluşturur. Bu sebeple yabani asmanın üzüm taneleri daha seyrek ve verimsizken Kültür asmasının taneleri daha dolgun ve verimlidir (Çakan & Kavak & Girginer, 2017: 375).

İnsanlık tarihinden bile daha eski bir tarihi olan ve tarih boyunca medeniyetlerin gelişiminde temel bir rol oynayan Bağcılık özellikle şarap üretimi için üzüm yetiştiriciliği için kullanılan terimdir (Macdonald, 2012: 1-2) Anadolu, Doğu Akdeniz, Mezopotamya ve Yunanistan'a yayıldığı görülen ve dünyanın birçok yerinde farklı türlerine rastlanan asma, Sümerler'de "GES-TIN", Yunancaya "oinos" olarak geçmiş oradan da "vinus, wine" olarak tüm batı dillerine girmiş "wiyana" Anadolu kökenli bir sözcük olarak Hitit metinlerinde de görmekteyiz (Ertem 1974: 57; Ünal 2007: 806).

1.2.1. Neolitik Çağ'da Bağcılığın Gelişimi

İnsanlık tarihine ilkleri getirmesi bakımından Neolitik Çağ değişen iklim koşulları ile birlikte avcılık ve toplayıcılıktan sonra besin üretimine geçiş, teknolojik ve bilimsel gelişmeler tarihe ve insan yaşamına getirdiği yenilikler nedeniyle "devrim" özelliği taşır (Güngör, 1998: 375). İnsanoğlu göçebe yaşam ve avcılık doğada var olan tesadüfen buldukları besinleri

tüketme adetleri Neolitik Çağ ile birlikte yerleşik hayata geçerek sürekli ürün alabilecekleri tarım kültürüne geçmişlerdir (Öz, 2011: 286). Ekip biçmeye üretmeye bu dönemde başlayan insanoğlu yerleşik yaşamla birlikte tarımsal üretimle birlikte gelişimine, yaşadığı yerin iklimine ve coğrafyasına bağlı olarak beslenmesi de çeşitlenerek gelişmiştir (Düzgün & Özkaya, 2015: 42). İlkel tarımın bu dönemde başladığını kanıtlayan tarım aletlerinin varlığı, doğada var olan bitkilerin kültive edilmesiyle tarım yöntemlerinin geliştiğini ve bitkilerin bilinçli olarak yetiştirildiğini kanıtlar (Çiğdem, 1996: 45).

İnsan sağlığı ve yaşamı için oldukça önemli tahıllarla birlikte meyveler de tarih öncesi çağlardan itibaren bölgenin coğrafi ve iklim şartlarına bağlı olarak gelişmiştir (Öz, 2014: 3). Hemen her ürünün yetişmesine olanaklı olan iklim zenginliği ve bereketli topraklara sahip Anadolu coğrafyasında yaklaşık 7000-8000 yıl öncesinde de günümüzde olduğu gibi tarımın yapıldığını ve yaygınlaştığını (Öz, 2011: 286) gösteren tahıl üretimi ve bağcılık ile ilgili birçok arkeolojik veriler mevcuttur (Soğanlıdere, 2020: 1311). Neolitik Çağ ile birlikte iklimin ılımanlaşması yabani asma türlerinin gelişimine uygun bir ortamı da oluşturmuştur (Doğer, 2004: 25).

İlk nerede ve ne zaman kültüre alındığı bilinmeyen üzümü insanoğlu ya doğal alanında tüketmiş ya da başka alanlarda yetiştirerek milyonlarca yıl süren gözlem ve deneyleri sonucunda kültüre almış olabilirler (Gorny, 1996: 138) Arkeolojik bulgulara göre asma türlerinin en önemlisi olan "vitis vinitera"nın ilk olarak MÖ 5000-6000 yıllarında Kafkasya ve Anadolu'da doğup buradan tüm dünyaya dağıldığı bilinen (Türkben vd. 2012: 47) Yabani üzüm asmasına (Vitis V. sylverstris) ve çekirdeklerine ait en Anadolu'da eski örnekler Neolitik Çağ'dan itibaren rastlanılır. Fakat üzümün kullanımı ile ilgili bilgiler sınırlıdır (İncirli, 2017: 9). Güneydoğu Anadolu'da MÖ 8250-7750 arası dönemlerinde Diyarbakır'ın Ergani ilçesinin 7 km. güneybatısında Hilar Köyü sınırları içinde Hilar kayalıkları üzerinde bulunan (Çambel vd. 1982: 9) Çayönü yerleşmesinde (Özdoğan, 2011: 62; Memiş 2013: 11) MÖ 9000 yılına tarihlenen doğada var olan üzümün toplanıldığını gösteren Yabani üzüm asmasına ait üzüm çekirdeği ve tanecikleri bulunmuştur (Vanzeit & Roller, 1991: 82; Dönmez, 2003). Paleobotanik verilerden tahılların kültive edildiği kanıtlanan Çayönü yerleşmesinde bilinçli olarak toplanan yabani üzümlerin (Çiğdem, 1996:47-48) kültive edildiğine dair kesin bir veri bulunamamıştır. Neolitik Çağ'da İç Anadolu'da Karaman'ın 12 km. kuzeyinde bulunan Can

Hasan III Höyüğü'nde yabani üzüm kalıntısı (Sevin, 1999: 36-37, French, 1972: 94) bulunması üzümün kültüre alınmadığını göstermektedir. Bursa'nın Orhangazi ilçesinde bulunan Ilıpınar Höyük'te çıkarılan, in-situ durumdaki kapların içinde az sayıda üzüm asması (Vitis vinifera) kalıntısına da rastlanılmıştır (Van Zeist & Van Waterbolk 1995: 161).

1.2.2. Kalkolitik Çağ'da Bağcılığın Gelişimi

Tarım ve hayvancılığa bağlı besin üretimi ve besin fazlasının depolandığı, nüfusun artmasıyla paralel büyüklü küçüklü yeni yerleşimlerin oluşmasıyla kent devletlerinin temellerinin atıldığı (Öztan, 2009: 1) Kalkolitik Çağ'da Anadolu'da Fırat Havzası'nda Vitis vinifera sylvestris bitkisine ait bilgiler bulunmuştur. Elâzığ'da bulunan Korucutepe Höyük'teki tarım ürünleri arasında karbonlaşmış halde üzüm çekirdeklerinin bulunması (Stein vd. 1996: 248) kısa saplı, tombul bir yabani üzüm türünün Murat Nehri boyunca uzanan ormanlık alanlarda kendiliğinden yetiştiği düşüncesini doğrulamaktadır (Van Loon & Guterbock, 1972: 79). Elâzığ Altınova'da yer alan eski yerleşim yerlerinden biri olan Tepecik höyük kazıları sonucunda beslenme kültüründe tahılların yanında (Esin, 1979: 94) üzümünde olduğu höyükte bulunan yabani üzüm çekirdeklerinden anlaşılmaktadır (Van Zeist & Bakker-Heeres, 1975: 228).

Şanlıurfa'da Fırat Nehri'nin doğuya kıvrım yaptığı yerde bulunan Hacınebi höyük (Stein vd. 1996: 179) yerleşiminde yapılan kazılar sonucunda yabanıl üzüm çekirdekleri ortaya çıkarılmıştır (Stein vd. 1996: 248).

Malatya Ovası, Fırat Nehri'nin batı yakasında bulunan Arslantepe Höyüğünün (Frangipane, 2018: 71) Son Kalkolitik Çağ'a tarihlenen VI a tabaksında anıtsal ve kamusal komplekse ait bir yapının içinde (Sadori- Susanna & Persiani, 2010: 113) hem yabani hem de kültür asmasına ait çekirdekler bulunmuştur (Sadori- Susanna & Persiani, 2006: 211).

Mersin'de bulunan Yumuktepe Höyük'te, Kalkolitik Çağ'a ait çok sayıda bitki kalıntısının içinde yabanıl üzüm kalıntısına da rastlanılmıştır (Fiorentino vd. 2014: 87-88). Geç Kalkolitik Çağ'da Bakla Tepe Höyük'te insanların doğadan topladığı yabani asma meyvesine ait az sayıda kalıntıya rastlanılmıştır (Oybak Dönmez, 2003: 116).

1.2.3. Tunç Çağı'nda Bağcılığın Gelişimi

Kalay ve bakırın karışımından oluşan tunç madenin yaygın kullanıldığı ve Anadolu'da III. bin yıllarında başlayan Tunç Çağı'nda (Akurgal, 2000: 11) yanmış üzüm çekirdeği kalıntılarına Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Şanlıurfa'da Fırat Nehri'nin doğusunda bulunan Mezra Höyük'te Erken ve Orta Tunç Çağı tabakalarına ait mezar sunularında rastlanılmıştır. Höyükte az da olsa Vitis sylvestris/vinifera asma çekirdeklerinin bulunması bölgede asmanın doğal olarak bulunduğunu ve asma meyvelerinin doğadan toplanmış olabileceğini akla getirmektedir (Dönmez Oybak, 2003: 63). Yine Şanlıurfa'da bulunan ve Tunç Çağı'nda ölü gömme ve törenlerinin yapıldığı yer olan Gre Vrike Höyük'te Erken ve Orta Tunç Çağ'ına ait ölü gömme törenlerindeki bitkiler arasında Vitis sylvestris/vinifera asma tohumları ve meyve parçalarına rastlanılmıştır. Arkeobotanik kanıtlar ve tarihsel belgeler üzümün bu yerleşim yerlerinde yaygın olarak kullanıldığını ve yetiştirildiğini göstermektedir. (Dönmez Oybak, 2003: 64; Dönmez Oybak, 2006: 33-34).

Şanlıurfa'da bulunan Tunç Çağı yerleşmesi olan Titriş Höyük (Algaze vd. 1995: 30) çoğunlukla tahıl tarımının yapıldığı ve etrafında bağların olduğu düşünülen (Ekinci, 2016: 65) bu höyükte kuru baklagillerin yanında Vitis vinifera üzüm kalıntısının da bulunması bu bölgede bağcılık yapıldığını göstermektedir (Algaze 1995: 30; Hald, 2010: 71). Şanlıurfa'nın Bozova ilçesinde bulunan Kurban Höyük'te üzüm çekirdeklerinin varlığı bağcılığın bu yerleşmede yapıldığını gösterir (Miller, 1986: 88-89; Miller, 2008: 942; Curtis, 2001: 186).

Diyarbakır karşısında Batman Suyu ile Dicle Nehri'nin birleştiği yer olan Hirbemerdon Tepe (Laneri vd. 2008: 194) buluntuları arasında kömürleşmiş üzümlerin yanında şarap ve metal objeler büyük ilgi görmüştür (Russo & Laneri, 2017: 138).

Gaziantep, Oğuzeli İlçesindeki Tilbeşar Höyük (Kepinski 2007: 155) te üzüm çekirdeği kalıntılarının bulunması bu bölgede bağcılık yapıldığının kanıtıdır. Kilis İli sınırlarında yer alan Oylum Höyük'teki K21 açmasında yürütülen çalışmalar sonucunda orta tunç Çağ'ına ait oval ya da dikdörtgen şeklindeki mezarların içine günümüzde hala Kilis ovasında yetiştirilen bitkilerin tarihine ışık tutan çok sayıda kömürleşmiş tahıl taneleri arasında üzüm çekirdeklerinin de bırakıldığı görülmektedir (Özgen vd. 2012: 503-504; Engin, 2011: 18). Mezarlara bırakılan

bitki kalıntıları oylum höyük insanının öteki dünya inancına sahip olduğunu kanıtlamaktadır (Engin, 2011: 14).

Batı Anadolu'nun iç kesimlerinde Beycesultan Erken Tunç Çağı tabakalarında görülen üzüm kalıntıları; Zohary & Spiegel-Roy 1975: 322). Bunun dışında kıyı boyunca Troya'da erken tunç Çağ'ına ait üzüm tohumu bulunmuştur (Riehl 1999: 30). Akdeniz poli kültürünün' tanıtımı içinde yer alan ve bölgenin gelişiminde etkili bitkilerden birisi olan (Rihel, 1999: 70) ve insan beslenmesinde önemli temel bitkiler içinde yer alan asma, üzüm yetiştiriciliği bu bölgede sıklıkla görülür (Rihel, 1999: 71) Kumtepe yerleşmesinde tahıldaki çeşitliliğin artmasıyla yetiştirilen yeni türler içinde incirin yanında üzümünde olması bu bitkinin kültüre alındığını göstermektedir (Renfrew 1972: 274; Riehl 1999: 72). Kumtepe ve Troya'daki arkeolojik veriler Tunç Çağı tarımında uzmanlaşmanın olduğunu gösterir (Riehl 1999: 72). Liman Tepe'deki üzüm çekirdeği kalıntıları bulunmuştur. (Dönmez Oybak, 2006: 541-553). Orta Tunç Çağı yerleşmesi olan ve İzmir de bulunan Kocabaş Tepe Höyük'te (Özkan & Erkanal 1999: 41-42). Ege bölgesinin doğal bitkileri arasında yer alan asma tohum ve meyve kalıntılarına rastlanılmıştır (Oybak Dönmez, 2003: 85). İzmir'deki Çeşme-Bağlararası yerleşiminde bir kapak içinde bulunan üzüm tohumları burada üzümün kültüre alınarak yetiştirildiğini gösterir. Ayrıca bu yerleşim yerinde üzümlerin preslenip, şarap yapılarak, depolanıp satışa sunulduğu şarap evi olarak hizmet vermiş depo odaları bulunmaktadır (Şahoğlu 2007: 314-315).

Kilikya bölgesinde doğada kendiliğinden var yabani Vitis vinifera asmasının Erken Tunç Çağı'nda elde edilen veriler sonucunda kültüre alındığı anlaşılmaktadır (Fiorentino vd. 2014: 87-89). Ceyhan- Adana bölgesinde bulunan Tatarlı Höyük'te tespit edilen bütün dönemlere ait üzüm çekirdeklerine rastlanılmıştır. Höyükte özellikle Erken Tunç Çağı'na tarihlendirilen katlarında yabani ve kültür asmasına ait çok sayıda kömürleşmiş üzüm çekirdeklerine rastlanılmıştır. Orta Tunç Çağı'na ait katlarında özellikle yabani asma türüne ait üzüm kalıntılarına ve Geç Tunç Çağı'na ait katlarında ise çoğunluğu yabani asmadan oluşan kömürleşmiş üzüm çekirdeklerinin yanında kültür asmasına ait az miktarda sertleşmiş üzüm çekirdeklerinin bulunması (Çakan & Kavak & Girginer, 2017: 378) bize bu bölgede hem yabani asmanın hem de kültür asmasının tunç Çağ'ında bilinip tarımının yapıldığını göstermektedir.

Kırşehir ilinde bulunan Kaman-Kale Höyük Eski Hitit Dönemi ile çağdaş Tunç Çağ'ına tarihlenen IIIb tabakasında diğer ekonomik mahsullere göre az sayıda üzüm Vitis vinifera çekirdeği bu bölgede üzümün var olduğunu göstermektedir (Fairbairn 2004: 112). Üzüm bağları için uygun toprak yapısına sahip olan Kapadokya bölgesi erken dönemlerine ait üzüm kalıntıları çok az miktarda elde edilmiştir (İncirlili, 2017: 11).

İç Anadolu'nun, üzüm bağları için mineral yönünden en verimli toprak varlığının özellikle Kapadokya bölgesinde olduğu, üzüm yetiştiriciliği ve şarap üretiminin günümüzde bu bölgeye ekonomik değer kazandırdığı bilinmesine rağmen erken dönemlerde Kapadokya'da bulunan arkeolojik merkezlerde üzüm kalıntıları çok az miktarda elde edilmiştir (Fairbairn 2014: 182). Erken Tunç Çağı'na ait Vitis Vinifera bitkisine dair kalıntıların görüldüğü (Fairbaim, 2003: 107) Kırşehir ilinde bulunan Kaman Kalehöyük'te Orta Tunç Çağı'na ait yanmış üzüm kalıntıları bölgede üzümün yaygın olduğunu göstermektedir (Fairbaim, 2014: 191).

Kırıkkale'nin batısındaki Büklükale Bölgesi'nden Orta Tunç Çağı III'ün sonuna ait çeşitli yiyeceklerde üzüm tortusu rapor edilmişti (Barjamoviç & Fairbaim, 2008: 270).

Kayseri-Kültepe'de bulunan iyi korunmuş, zengin tohum ve ekonomik öneme sahip birkaç büyük meyve arasında yer alan en yaygın meyvelerden üzüm (Vitis vinifera) tohumları asma yetiştirildiğini kanıtlamaktadır (Fairbaim, 2014: 184)

Anadolu uygarlıkları ile bağlantılı olan bağcılığa dair ilk yazılı veriler MÖ. IX. bine tarihlenen Asur Ticaret Kolonilerine ait Kültepe tabletleridir. Kültepe tabletlerine göre Anadolu'da bilinen ve buradaki insanların yetiştirdiği meyveler arasında en başta üzüm gelmektedir (Öz, 2011: 286-287; Laflı, 2017: 20). Kültepe tabletlerinde birtakım işlemler sonucunda şaraba dönüşen üzüm ve asma Akadça *'Ka/iranum*, Sümerce *'Gısgestın'* anlamlarında kullanılmaktadır. Asurlu tüccar ve yerlilerin Anadolu Mezopotamya arasında yaptığı ticari belgelerinde, masraf listeleri ve yazışmalarında geçen Şarap (Öz, 2011: 287) ile ilgili detaylı bilgiyi bir sonraki alt başlığımızda ele alacağız.

Kültepe tabletlerinde "bağ bozumunda/ bağ bozumuna kadar/bağ bozumundan sonra *"ina /ana/ warki qitip ka/irānim"* gibi kelimelerle tarımsal tarihleme ve borç ödeme zamanını ifade edilen (Çeçen & Gökçek, 2006: 218) üzüm, bağcılık tarımının, insanların beslenmesinin

yanında sosyal ve ekonomik hayatlarını biçimlendiren Anadolu'da yaygın bir kültür olarak benimsenerek tarımının yapıldığını göstermektedir (Öz, 2011: 285; Laflı, 2016: 20). Kültepe tabletlerde geçen döneme ait bağ bozumu ve bağbozumu şenlikleri "üzümün sapından koparılması" (EZEN GIŠ GEŠTIN tuhšuwaš) manasına gelen "Kitip Karănim" sözcüğü ile anlatılmaktadır. Bu şenliklerde kullanılan üzüm salkımı şeklinde kaplar ve kadehler ele geçirilmiştir (Alp 1999: 68; Koç 2006: 49; Öz 2014: 28).

Anadolu'nun iklim şartları ve coğrafi özellikleri, çok soğuk ve yüksek bölgeleri dışında neredeyse her bölgede bağcılık tarımına uygundur. Şehrin dışında yüksek bölgelere kurulmuş olabileceği tahmin edilen Kültepe Kaniş'teki üzüm bağları (Öz, 2011: 290) ve burada yapılan kazılar sonucunda ele geçen veriler bu bölgede Asur Ticaret kolonilerinden sonra da bağcılığın ve üzüm yetiştiriciliğinin devam ettiğini göstermektedir (Öz, 2001: 291). Yanardağların etrafındaki toprakların, tarım ve bağcılık üretimine uygun olması, verimi arttırması gibi sebeplerden dolayı eskiçağlarda insanlar üzüm tarımı ve şarap üretimi için bu arazilerin bulunduğu bölgeleri seçmişlerdir. Geçmişte olduğu gibi günümüzde de Kapadokya sınırları içinde olan şehirlerde şarap üretiminin ve bağcılık kültürünün yoğun olarak yapıldığı görülmektedir. (Öz, 2011: 291).

Son Tunç Çağı Anadolu coğrafyasında, Anadolu kültürlerinde görülmeye başlayan asma farklı kültürleri birleştirip devlet hâline gelen Hititler metinlerinde yer almaktadır. Hititlerde çivi yazılı metinlerinde üzüm, asma anlamına gelen "muri-/murin-/muriyan" ya da Sümerce aynı yazılış ve anlamda kullanılan "GIŠGEŠTIN" sözcüğü ile ifade edilir (Ünar, 2019: 16, Ünal 2016: 359; Hoffner, 1974: 113; Ertem 1987: 58). Ayrıca metinlerde Hititçe Asma anlamında TUWARSA, yaş üzüm anlamında GIŠGEŠTIN, wiyana-, GEŠTIN; (Corti, 2018: 286; Ünal, 2016: 861) kuru üzüm anlamında ise GEŠTIN HÁD.DU.A (Alp 1999: 69) kullanılmaktadır.

Üzüm ve asma üretimine bağlı olarak gelişen bağcılık ve şarapçılık Hitit ekonomisinin temelini oluşturmuş ve kanun metinlerinde de sıkça bahsedilmiştir (Ünar, 2019: 17). Bağların çitlerle korunduğu bağda bulunan asmanın çalınması, yakılması, zarara uğraması hâlinde ağır para cezalarının verilişi (Roth vd. 1995: 215), bağların diğer arazilerden daha kıymetli olduğu anlatıldığı (Koç, 2006: 50; Alp, 1999: 69; Ünal 2016: 861) ancak Asmanın nasıl yetiştirildiği ile ilgili bilginin bulunmadığı Hitit kanun metinlerinde bağcılık ile ilgili; ürünün çalınması veya zarar görmesini önlemek ve bağ sahibinin zararının karşılanması için cezai işlemler

uygulandığından bahsedilmektedir (Roth vd. 1995: 215; Gorny 1996: 148-149). Hitit Kanunlarında, eğer bir kişi çaldığı her bir asma ya da üzüm için 1 šekel gümüş, eğer üzüm bağını ateşe verip yakmışsa her bir ağaç için 6 šekel gümüş ödeyerek zarar verdiği ağaçların yerine yenilerini dikecektir. Eğer kişinin keçilerinin bağlara zarar vermesi durumunda sorumlu kişi meyve ağaçlarında meyve yok ise 3 šekel gümüş var ise her bir asma için 10 šekel gümüş para ödeyecektir. (Roth vd. 1995: 229-230; Gorny 1996: 148-149).

Buğday ve arpa tarımının yanında bağcılığa da büyük önem veren (Laflı, 2016: 21) ve bağ işçilerini ifade eden *"KIRIGEŠTIN*" (Corti, 2018: 286) sözcüğüne sık sık metinlerinde karşılaştığımız Hititlerin ekmek listelerinde kuru üzümden yapılan ve adının *"naḫḫiti"* ekmeği olduğunu öğrendiğimiz bir çeşit ekmek de bulunmaktadır (Karauğuz, 2006: 53; Ünal 2007: 145).

Hitit metinlerinden bağ bozumu şenliklerinin yani bayramının kutlandığını EZEN GIŠGEŠTIN tuhšuwaš bağbozumunu ifade eden sözcüklerden anlamaktayız (Reyhan, 2010: 78). Hitit kanunlarında ağır cezalar ve yaptırımlarla korunan asma ve üzüm bağlarının ve ayin metinlerinde dualarda bolluk, bereket ve sağlık için (Ünal 2016: 425; Ünar, 2019: 17) sık sık adının geçmesi dini ritüellerde ve günlük hayatlarında verdikleri önemi göstermektedir (Orhan vd. 2011: 71-72).

Maşat Höyük'te bulunan bir tablette Hitit kralının askerî bir valiye gönderdiği yazı bağların önemini gösteren bir belgedir (Alp 1999: 69). Kralların üzüm, bağ ve bağcılık ile ilgili emirler vermesi, kanun maddelerinde ağır cezalarla korunan ve büyük yaptırımlarının olması tanrılar için yapılan ritüellerde ve cenaze törenlerinde kullanılmasından kaynaklıdır (Reyhan, 2010: 78; Ünar, 2019: 17).

Geç Hitit Şehir Devletleri döneminde de bağcılığın önemli bir tarım faaliyeti olduğunu Konya'da bulunan Tuvana krallığına ait İvriz Kaya Anıtı'ndaki Kral Warpalawasın prensken diktiği ve bereket ve barış Tanrısı olan Tarhundas'ın bereket ve bolluk vermesini temsil eden (Akurgal, 1995: 147-148) sonbahar hasat döneminin betimlendiği üzüm salkımları, buğday başaklarıyla ve orak ile anlatılmıştır (Orman, 1955: 9, Ünal, 2007: 98; Orhan vd. 2011: 72).

Bağcılık ile ilgili verilerin olduğu bir başka yerde Amik Ovası'nda bulunan Tell Açana'dır. Bu yerleşim yerinde yaygın olarak üzüm çekirdekleri bulunmuştur. Tell Tayinat'tan

ise üzümler ile birlikte asma ağacı sapları olduğu da analiz edilmiştir (White & Miller, 2018: 218).

Niğde yakınlarındaki Kınık Höyük'te uzun bir bağcılık tarihine sahip olduğunu gösteren üzüm çekirdekleri rapor edilmiştir (White & Miller, 2018: 218).

1.2.4. Demir Çağı'nda Bağcılığın Gelişimi

MÖ 1200-600 yıllarını kapsayan Demir Çağı'nda Anadolu'da, MÖ 800 yıllarına tarihlenen İç Anadolu Bölgesi'nde yaşamış olan Frig uygarlığında bağcılık ile ilgili sınırlı da olsa bilgiler mevcuttur. Temel geçim kaynaklarını hayvancılık ve tarımın oluşturduğu (Sevin, 2005: 255) tarım tanrısı Kybele'nin varlığı ve ekili araziye zarar vermenin ağır cezalarının olması tarıma verdikleri önemi göstermektedir (Bülbül, 2017: 276). Tarıma verdikleri önemden bağcılığı geliştirdikleri de anlaşılan Frigler Menderes Ovası'ndan Aşağı Sakarya'ya kadar bağlar kurmuşlar ve sonraki bölümde detaylandıracağımız Şarap tanrısı Dionysos adına bağbozumu şenlikleri düzenlemişlerdir (Memiş, 2005: 10; Bülbül, 2017: 277). Frig uygarlığında şarabın ayrı bir yeri olduğunu, Frig kralı Midas'ın cenazesinde Şarap ve biraya bal karıştırılıp içildiğine dair arkeolojik buluntular doğrulamaktadır (Orhan vd. 2017: 72, Şensoy & Tiritoğlu, 2018: 219). Ayrıca Friglerin başkenti olan ve kral Midas tarafından kurulan Farsça anlamı üzüm olan Anküra ya da Engürü günümüzde ise Ankara olarak geçen bu bölgede adından da anlaşılacağı üzere tarih boyunca bağcılık tarımının yapıldığı üzüm ve şarabın bilinip tüketildiğine dair bilgiler mevcuttur (Orhan vd. 2017: 72). Frigya uygarlığının yayıldığı ve meşhur üzüm bağlarıyla bilinen günümüzdeki Emirhisar ve şaraplarıyla tanınan Apameia yerleşimleri Friglerin ve sonraki dönmelerde bu uygarlığın yayıldığı topraklar üzerinde kurulan devletlerinde üzüm bağlarına ve şaraba önem verdiğini, bu bağları koruduğuna inanılan tanrılara dilek ve adak için onları tasvir eden steller yapmaları ve üzüm, şarabın eski çağlarda kutsallığını insanların hayatlarının her alanında bunları kullandığını göstermektedir (Orhan vd. 2017: 72; Sevin 2007: 211).

Başkenti Sardes olan ve Batı Anadolu'da kurulan Demir Çağı uygarlıklarından biri de Lidyalılardır (Memiş 2013: 214). İklim bakımından tarıma oldukça elverişli bir bölgede kurulan bu uygarlık zeytin ve incir dışında Üzüm önde gelen tarım ürünleri arasında bulunmaktadır (Bülbül, 2017: 279). Frigler de olduğu gibi Lidyalılarda da Şarap tanrısı Dionysos'tur ve sınırlı

sayıda da olsa şarap ve üzümün önemli olduğunu kanıtlayan veriler mevcuttur (Orhan vd. 2017: 72). Akhaimenid kralı Kyros′a karşı savaşa hazırlanan Kroisos′a, Lidyalı yaşlı bilge Sandanis'in *"Şarap içmesini bilmezler; içkileri su'dur; ağızlarını tatlandırmak için incirleri ya da başka bir şeyleri yoktur, bunları alt etsen eline ne geçecek."* sözü Lidyalılarda Şarabın çok yoğun olduğunun kanıtıdır (Bülbül, 2017: 279). Lidya bölgesinde Tmolos dağlarının bulunduğu bağlardan üretilen tatlı şaraplar sert şaraplarla karıştırılmıştır. Ayrıca Katakekaumene bölgesinde Katakekaumenites adıyla bilinen Şarapların kalitesi oldukça yüksektir ve bu iki bölgede üretilen şaraplar ritüellerin dışında şifa verdiğine inanıldığı için tıpta da kullanılmıştır (Bülbül, 2017: 279; Sevin, 2007: 190).

Demir Çağ'ında Doğu Anadolu bölgesinde I. Sarduri tarafından başkenti günümüzdeki Van (Tuşpa) şehri merkezli olarak kurulan Urartuların (Memiş 2013: 190-191) tarım yapılan bölgelerinde erken dönemlerden itibaren toplandığı bilinen, Tezimizin ana konusunu oluşturan Doğu Anadolu bölgesinde Bağcılık ile ilgili bilgiyi III. Bölümde daha detaylı ele alacağız.

Üzüm ve şarap yapımının olduğu ve buna dair Anadolu'da izlerin bulunduğu Demir Çağı uygarlıkları arasında yer alan, Ege göçleri sonucu Tuz Gölü'nden Fırat Nehri'ne kadar uzanan topraklarda hüküm sürmüş Tabal, Melid (Malatya), Gurgum (Maraş), Kummuh (Adıyaman), Hillaku (Tarsus), Que (Çukurova) (Himmetoğlu, 2016: 73), Sam'al (Gaziantep), Pattin (Antakya), Kargamış gibi birbirinden bağımsız Geç Hitit Devletleri'nde üzüm, şarabın bilindiğini gösteren veriler bulunmaktadır.

Toroslar bölgesinden Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye'yi de içine alan geniş bir bölgede hüküm süren bu devletler Hitit İmparatorluğunun devamı olan Suriye-Hitit devletleri olarak bilinen Luvice, Aramice, Fenikece dillerini bilen toplumlardan oluşan (Harmanşah, 2018: 258) Geç Hitit Devletleri tarımsal etkinliklerini ve bağcılığın bilindiğini yazılı kaynaklarından öğrenmekteyiz. Hitit yazılı kaynaklarında "wiyana olarak şarap "lippiya" olarak geçen asma, Demir çağındaki hiyeroglif yazılarla da onaylanan "wiyani" Luvice şarap ve asma için "Maddunani, Madduwata" anlamında kullanılması sonucu Hitit dilinde "Gestin Sippiya" manasına gelen Asma, Luvi dilinde "Wiyani" olarak geçmektedir (Wedden, 2018: 338-339).

Asma ve bağ ile ilgili yazıtların olduğu Kapadokya bölgesinde bulunan demir Çağ'ına ait SULTANHAN höyüğünde bereket gösteren asma ve şaraba dair; bağın çok miktarda şarap

üreteceğini ve bunun onda birinin bağın tanrısı Tarhunzaya saklanıp adak olarak verileceğini ve Tarhunza'nın bağı büyüteceği ve tuwarisasin Tarhunzan yani bağın sahibinin bu bağı kurmasıyla ülkede refahın bereketin gelişeceğinden bahsedilir (Wedden, 2018: 343-345). Karkamış'ın kuzeybatısında yer alan KÖRKÜN Stelinde geçen "wiyani" yani asanın Fırtına Tanrısının bacakları arasında olduğundan bahsedilir (Wedden, 2018: 342). Zincirli Katumuwa Stelindeki yazıtta Luvice Bağların Tarhuntu Aramice Bağların Haddad'ı olarak geçmekte ve Aramice Krmn sözcüğü Lüvi dilinde üzüm bağları için kullanılmıştır. Steldeki metinin ikinci bölümünde Onun, bu bağın en iyi ürününü ve onların kurban sunularında kullanılmasına izin verilmesini ifade eder (Pardee, 2015: 45). Yine bu stelde beddua ve dua bölümünde şarap libasyonuna dair bilgiler bulunmaktadır (Hawinks, 2000: 88-96) Onun, bu bağın en iyi ürününü olduğundan ve libasyon sunularında kullanılmasını öğütlemiştir (Pardee, 2015: 45).

Geç Hitit Devletleri'nden günümüzde Çukurova bölgesinde kurulan Que, coğrafi konumu nedeniyle bağcılık ve üzüm üretimine oldukça uygundur. Eski çağlardan itibaren uygarlık ve toplumlarda bolluk ve bereketin simgesi olan üzüm (Hehn, 1998: 32) ve üzüm suyundan yapılan şarabın bölgede çokça yetiştirildiğini (Himmetoğlu, 2016: 75). Karatepe de Que kralı Azatiwatas'ın; tahıldan, arpadan ve bağ bozumundan bahsetmiş ve *"Ve bu insanlar buraya yerleşsin tahılın ve şarabın uzmanları olsunlar"* (Hawkins, 2000: 54) yazıtından bölgenin bağcılık tarımına uygun olduğunu dolaysıyla şarap üretimine elverişli olduğunu öğrenmekteyiz (Himmetoğlu, 2016: 75). Tıpkı Hitit devletinde olduğu gibi Geç Hitit devletlerinde de dini ritlerde tanrılara adak şarap sunulan, kurban edilen, kötülüklerden korunmak için merhamet dilemede bolluk, bereket ve iyilik için yapılan ibadetlerin yapıldığını ve ibadetleri yaptıkları zamanı "Bağ Bozumu" olarak adlandırmışlardır. Karatepe yazıtlarındaki kurban kesileceği veya kurban edileceği zamanın bağ bozumu olarak geçmesi bunu ifadeyi doğrulamaktadır (Himmetoğlu, 2016: 75-76).

Geç Hitit Devletleri'ne ait bağcılığın önemini anlatan en önemli belgelerden biri de Kaya kabartmalarıdır. Bereket tanrısının bir ülkeyi bereketlendireceğini o ülkenin kralına üzüm salkımı vermesiyle tasvir edilen kabartmaların en güzel örneklerinden birini Konya'da bulunan üzüm saklımı ve başak filizi ile tasvir edilen İvriz kaya kabartmaları oluşturmaktadır (Himmetoğlu, 2016: 74). Tuvana Kralı Warpalas'a Tanrı Tarhunzas'ın bereket sembolü olarak üzüm salkımı ve başak verdiği tasvir edilen (Deliorman & Ergün & Orhan, 2011: 72; Uhri,

2016: 13) bu kabartmanın yazıtında Tuwana Kralı Warpalavas *"Sarayda bir prensken, bu asmaları diktim. Tarhundas onlara bereket ve bolluk versin."* demiştir (Resim 3; Akurgal, 1995: 147-148).

Üzüm salkımları asma veya başak filizlerinin tasvir edildiği bir başka kaya kabarması Ambar Deresi Kabartması ve Niğde de bulunan Dikmetaş grubu içinde yer alan meyvesi ile birlikte asma bir mezar steli üzerine tasvir edilmiştir (Tiryaki, 2013: 40). Asma veya başak filizi tasvirleriyle refah, ölümsüzlük, bolluk ve bereketin içselleştirilerek anlatıldığı ve en önemli tasvirlerin bulunduğu Maraş steli olarak ta bilinen Gurgum mezar steli oldukça önemlidir (Tiryaki, 2013: 43). Geç Hitit devletlerine ait tüm bu kaya kabarmaları ve mezar stelleri üzerinde bulunan üzüm ve şaraba dair tasvir ve yazıtlar Asma bitkisinin ve Şarabın bolluk, bereket, refah uzun yaşamı simgelediğini kanıtlamaktadır (Tiryaki, 2013: 439).

Şarap kültürünün Geç Hitit devletlerinde de olduğunu ve tanrılara sunulan içecek olarak kullanıldığını, libasyon ritlerinin tasvir edildiği Malatya kabartmalı bloklarda görmekteyiz (Gilibert, 2011: 213). Çoğunlukla erkeklerin tasvir edildiği ve ellerinde tuttukları yuvarlak ve yüksek kapların kullanılarak tek kulplu kaplarda (Gökçe & Pınarcık, 2020: 147) dökülen sıvıların Şarap olduğu ve tanrılara kurban edilen özel bir içecek olduğu bilinmektedir (Himmetoğlu, 2016: 74-75). Şarabın sadece ritlerde kullanılmadığını Amik ovasında Geç Hitit devletlerine ait mezar stelleri ve kabartmalı bloklarda tasvir edilen ziyafet sahnelerinden ve "onun önünde şarap içitim" sözünden ziyafetlerde de içildiği anlaşılmaktadır (Weeden, 2018: 338).

1.3. ŞARAP

Neolitik çağda temel tahıl ve baklagillerin yanında insanlar tarafından evcilleştirilen meyvelerin içinde üzüm Vitis Vinifera da bulunmaktadır. Sonraki dönemlerde yaygınlaşan bu bitki Yakındoğu ve Mısırdan, Doğu Asya'ya, Akdeniz üzerinden Avrupa'ya ve bütün dünyaya yayılacak olan 'Şarap Kültürü'nün' de temelini oluşturur. Bugün dünya şarap üretiminin %99 oluşturan siyahtan kırmızı ve beyaza kadar çeşitli renklerde şaraplık ve sofralık kuru üzüm çeşitlerinin 8-10 bin kadar türü evcilleştirilmiştir (Mcgovern, vd. 2017: 1).

Yapımında en çok kullanılan üzüm türü Vitis vinifera olan ve bir kısmı ya da tamamı ezilmiş taze üzümlerin veya taze üzüm şırasının etil alkol fermantasyonuna uğramasıyla elde

edilen bir içecek olan (Canbaş, 1986: 283) Şarap, tanrısal bir bitki olduğu inancıyla Antik çağlar boyunca hastalıklarla mücadelede en etkili ve yaygın bir ilaç olarak kullanılmıştır (Mutlu, 2020: 3266). İnsana özgü birçok kültürel özelliği içinde barındıran Asma Şarap yüzyıllar boyunca kalıcılığını sürdürmesi "ölümsüzlüğü" temsil ettiğine inanılmasından kaynaklıdır (Mutlu, 2020: 3267).

MÖ 5000-6000 yılları arasında kültüre alındığı tahmin edilen yabani Asmanın meyvelerinin taze veya kuru olarak tüketilmesi ve araştırmalar sonucunda çekirdek kalıntılarının alkollü içki yapımında sıkma artığı olarak toplu halde bulunduğunu gösteren üzüm çekirdekleri ve pres artıkları şarabın insan yaşamının başladığı kabul edilen 10.000 yıl öncesinde bilindiği ve insanlık tarihi kadar eski olduğunu göstermektedir (Ağaoğlu, 1999: 1, Oraman, 1965).

Kafkasya, Doğu Toros ve kuzeybatı Zagros da dâhil olmak üzere Yakın Doğu'nun dağlık bölgesinde Neolitik Çağ'a kadar uzanan Asma bitkisinin meyvesinden şarap yapım faaliyetlerine dair en eski ve ilk bulgular MÖ 6000 yılında bugünkü Gürcistan sınırları içerisinde bulunan Shulaveri-Gora'da toprak küplerde bulunması, dünya şarap üretimin en eski yeri olan Gürcistan'ın kesintisiz bir bağcılık ve şarap tarihine sahip olduğunu gösterir (Maghradze vd. 2019: 1).

Şarabın üretildiğine dair bir başka bulgu, Yakın doğunun en eski uygarlığı olan İran-Irak sınırı boyunca uzanan Zagros Dağlarındaki Hacı Firuz yerleşmesinde (Miller, 2018: 941; Maghradze vd. 2016: 1) MÖ 5400-5000 tarihlenen çömlek fıçılarda bulunan tortular hem bira hem de menengiç ağacı reçinesi katkılı şarap üretildiğini kanıtlayan arkeolojik veriler en eski şarap üretimin bu yerleşimde olduğunu göstermektedir (Phillips, 2016: 23; Mcgovern, vd. 1996: 480; Mcgovern, 1997: 5; Curtis, 2001: 184). Yabani üzümlerin mevsimsel olarak her yıl bulunduğu Hacı Firuz yerleşmesinde bulunan şarabın günümüzde hala yapılan modern şarabın öncülü olan iyi evcilleştirilmiş üzümden yapılmış olabileceği tahmin edilmektedir (Mcgovern vd. 1996: 481). Erken şarap üretiminin yapıldığını gösteren yine aynı bölgede yer alan ve MÖ 3500-3000 arasına tarihlenen şarap küplerinin bulunduğu Godin Tepe yerleşmesinin 5. tabakasıdır (Curtis, 2001: 184; Badler, 2007: 44; Miller, 2008: 94;). Bu yerleşmede ayrıca üzüm suyunu süzmek için kullanılan bir huni ve şarap yapımında kullanılan bir çanak in-situ olarak bulunmuştur (Badler, 2007: 51; Curtis, 2001: 185). Ermenistan'ın güneyinde, Küçük Kafkas

Dağları'ndaki Areni Köyü yakınlarında 4100-4000 yıllarına tarihlenen üzüm çekirdekleri, ezilmiş üzümler ve kurumuş asmalar buranın bir şarap imalathanesi olduğunu kanıtlar niteliktedir (Phillips, 2006: 24).

Bugün şaraplık ve sofralık yüzlerce Yabani vitis vinifera çeşidinin yetiştirildiği Doğu Anadolu'daki Toros dağlarının yayla bölgesinde, Kafkas Dağları'nda, İran'ın kuzeyindeki Zagros Dağları'nda MÖ 6000'lere tarihlenen Şarap Kültürünün yaşandığını göstermektedir (Vouillamoz vd. 2006. 144).

Transkafkasya ve Anadolu bağcılık ve şarap kültürünün geliştiği ve yetiştirildiği en eski bölgedir (Vouillamoz vd. 2006: 144). insanlık tarihi kadar eski olduğu bilinen Üzüm ve şarapçılığa dair Anadolu'da Asmanın kültüre alınmasından sonra düzenli biçimde uzun süreli kullanımını sağlamak amacı ile ezilip suyu çıkartılan üzümlerin depolama kaplarında saklandığını kanıtlayan Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki Titriş Höyük'te bulunan kil sıvalı hazne içerisinde yapılan analizler sonucunda tartarik asit kalıntılarının varlığı, üzümün sıvı yani şarap hâline getirildiğini kanıtlayan, şarap yapımı kurulumu ve üzüm işlemek için sıvalı leğenler bulunmuştur (White& Miller, 2018: 214; Smith, 2008: 1). Hirbemerdon, Kilise Tepe, Kınık Höyük, Tell Açana ve Tell tayinat yakınlardaki bulunan üzüm çekirdekleri asma sapları, üzüm bağları bu bölgelerde şarap üretimi olduğunu kanıtlamaktadır (White & Miller, 2018: 218). Türkiye'nin güney kıyılarında yer alan Kilikya ve Kilise Tepe'de her yerde çok sayıda üzüm çekirdeği bulunması yerel şarap üretim fikrini ve şarabın değiş tokuş amacıyla oldukça fazla sayıda üretildiğini kanıtlamaktadır (White & Miller, 2018: 218)

Üzüm yetiştiriciliği ve şarap üretimi ile ilgili en eski yazılı kaynaklara Sümer ve Akkad ve Mısırlılarda görülmektedir. Sümercede GES-TIN olarak kullanılan asma, Yunancaya oinos olarak geçen ve oradan da vinus, wine vb. olarak tüm batı dillerine giren wiyanna, Anadolu kökenli bir sözcük olarak, Hitit metinlerinde geçmektedir (Uhri, 2016: 12). Hitit metinlerinde şarap için, 'wiyana' teriminin etimolojik açıdan Hint-Avrupa dillerindeki; *"wine, wein, vin, vinum, vini, vino, vinho, vijn"* gibi kelimelerin kökeni olduğu düşünülmektedir (Laflı, 2016: 21; Gauiter, 2005: 10; Ertem, 1974: 68; Deliorman Orhan& Orhan, 2011: 71).

Hitit yasalarında bağ, bağ çubuğu ve şaraba dair kanunların varlığı üzüm ve şarabın ne kadar önemli olduğunu kanıtlamaktadır (White& Miller, 2018: 210). Üzüm bağlarına zarar verildiği takdirde uygulanan cezai yaptırımlar ile birlikte, ürünün pazarda alım satımını da içine

alan birtakım yasaların Hititlerde satıcılar 1 parišu (50 lt) şarabı yarım šekel gümüş karşılığında satmaktaydılar (Roth vd. 1995: 235; Gorny 1996: 149).

Şarap üretiminin uzun bir üzüm yetiştiriciliği geçmişine sahip bölgelerde yoğunlaştığı görülen Hititlerde, üzüm kalıntılarının bolluğu, toplulukların üzümleri işlemek ve tüketmekle aktif olarak meşgul olduklarını ve şarap gibi bazı üzüm türevi ürünlerin de değiş tokuş için üretilmiş olabileceğini düşündürmektedir. (White& Miller, 2018: 210). Böylece Hitit ekonomik faaliyetleri içerisinde yerini alan şarap ve şarapçılığın görsel sanatlarda Asma meyvesinin ritüel ile ilişkilendirilmesi asma bitkisinin şarap içilen bölgelerde tanındığını gösteren Üzüm salkımını betimleyen ünlü İvriz kabartmasının yanı sıra Alişar ve Boğazköy'den som altından yapılmış şarap sürahisi ve ayaklı şarap kadehi, bulunmuş en eski şarap kabı üzüm salkımı şeklinde birkaç ayin kabı dini ritüellerde şarabın kutsallığını kanıtlamaktadır. Hitit arazi metinlerinde orta ve kuzey Anadolu'da bulunan çok sayıda üzüm bağından bahsedilmesi bağcılık ve şarabın Hitit coğrafyasında çok önemli bir ürün olduğunu göstermektedir (White & Miller, 2018: 219; Deliorman Orhan& Orhan, 2011: 71).

Hitit metinlerinde "tuwarsa" olarak geçen asma (Deliorman Orhan& Orhan, 2011: 71) Şarap ise wiyana'dır Hitit şaraplarının Asurlu tacirler aracılığıyla Mezopotamya'ya geçtiği bilinmekle birlikte, Mısırlıların şarap yapımını Hititlerden öğrendiği tahmin edilmektedir (Ertem, 1974: 68; Deliorman Orhan & Orhan, 2011: 71).

Hitit ekonomisinde önemli bir yere sahip olan ve hukuk sistemi içerisinde birtakım yasalarla korunduğu bilinen şarapçılığın yalnızca devlete veya tapınaklara ait olmadığı şahıslara ait bağların bulunduğu çivi yazılı belgelerde mevcuttur (Ünar, 2019: 17).

Hitit kralının bağlarla ilgilenmesi askeri valilere emirler vermesi, kanun maddelerinde bağlara karşı yapılan suçun affedilmemesi ve sulak bir bağın yarım kilo gümüşe eşdeğer tutulmasının Hitit dininde tanrılar için yapılan ritüellerde bira "šeššar/šieššar" (Ünal, 2016: 477) ve şarap "wiyana-" (Ünal 2016: 596) gibi içeceklerin (Reyhan, 2010: 78) şarap tanrısını hoşnut etmek amacıyla altın ve gümüş gibi değerli madenlerden sunulması (Laflı, 2016: 21) Hititlerde şarabın önemli ve kutsal olduğunu göstermektedir. Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde kralın Gök Tanrısı'na kutsal şarap sunumunu tasvir eden bir kabartma bulunmaktadır. Bunun dışında kral ve kraliçenin Savaş tanrısına kutsal şarap ve yaş ve kuru üzüm olasılıkla kurban meyvesi

olarak sunulmasını anlatan birçok kabarma bulunmaktadır (Deliorman Orhan & Orhan, 2011: 72; Akurgal, 1998: 17-18).

Dua ve ayin metinlerinde kültte ve gündelik hayatta Şarabın kullanılması (Deliorman Orhan, vd. 2011: 71-72) Hitit çivi yazılı metinlerinde GEŠTIN GIBIL yeni, taze şarap, GEŠTIN LIBIR. RA eski, GEŠTIN EM. SU yıllanmış şarap, ekşi şarap, GEŠTIN KU tatlı şarap, GEŠTIN DUG. GA iyi şarap, GEŠTIN pekui temiz, saf şarap, GEŠTIN sa kırmızı şarap GEŠTIN. LAL Ballı şarap. GEŠTIN. KAŞ Bira-şarap kokteyli (Gorny 1996: 150; Alp 1999: 69) GEŠTIN HAD.DU.A, kuru üzümden üretilen şarap (Alp 1999: 69) gibi çeşitlerinden detaylı bahsedilmesi, Hitit İmparatorluk Dönemi belgelerinde Anadolu'da şarap kenti ismiyle Wiyanawanda adında bir şehirden bahsedilmesi Şarabın sıradan bir içki olmadığını göstermektedir.

Hitit belgelerinde şaraptan sorumlu kişi için bağ başı-üzüm başı-şarap başı "GAL GEŠTIN" unvanı İmparatorluk Dönemi'nde askeri rütbe olarak kullanılmış ve bayram ritüellerinde kralın tanrılara adayacağı şarabı hazırlayan ve krala sunan görevli kişi, "LÚSAGI" ile aynı anlama gelmektedir (Alp 1999: 71-72).

Şarabın iyileştirici etkisinin özellikle sağlıkta kullanıldığını antik dönem kaynaklarından öğrenmekteyiz. Tatarlı Höyük'te yapılan kazı çalışmalarında Hitit belgelerinde de geçen ve şarap ile karıştırılan Mandragora (ĜIŠNAM. TAR) bitkisinin tıp alanında kullanıldığı tahmin edilmektedir (Çakan & Kavak & Girginer, 2017: 38).

Hititlerde çivi yazılı metinlerinde GIŠGEŠTIN / GEŠTIN kelimesi ile ifade edilen üzüm, asma ve şarap Asurlardan Sümerlere, Hititlerden Eski Mısırlılara, Yunanlılardan Romalılara değin bütün uygarlıklarda insanlık tarihi boyunca kutsal kitaplarda, çok tanrılı dinlerde, edebiyatta ve sanatta önemli ve kutsal olduğunu gösteren (Nowak vd. 2009: 2) Bağcılık ve Şarapçılık kültürü Anadolu topraklarında gelişip Antik Yunan'dan Roma'ya ve oradan da Hristiyan kültüründe yer bulan, Sonraki yıllarda Ege kıyılarından Yunanistan, İtalya ve Fransa'ya ve nihayet İspanya ve Akdeniz' e yayılmıştır (Tilmaç, 2003: 254).

Anadolu'da yazılı metinlerden elde edinilen bilgiler doğrultusunda, şarap üretiminin Assur Ticaret Kolonileri Çağı'yla birlikte sistemli olarak yapıldığı görülmektedir (Öz, 2014: 28). Yazılı metinlerde satır aralarında geçen ifadeler, Assur Ticaret Kolonileri Çağı'nda

Tegarama ve Zalpa şehirlerinin Eski Anadolu'daki şarap üretim merkezleri olabileceğini (Öz, 2011: 288) ve şarabın bu şehirlerden Kültepe'ye ulaştığı düşünülmektedir (Öz 2014: 28). Asur Ticaret koloni döneminde insanlar üzümü işleyerek şarap hâline getirmişlerdir. Yazılı metinlere göre Kapadokya Bölgesi'nde bulunan Tegarama'nın (Bilgiç, 1946: 411) en önemli şarap üretim merkezlerinden biri olduğu düşünülmektedir (Laflı, 2017: 20).

Kültepe'de metinlerin bulunduğu evlerde içki tüketimiyle kaplar bulunması ve bu kapların olasılıkla şarap ya da bira ve süt gibi ürünleri eleme veya süzme gerektiren sıvılar için kullanılması Orta Tunç Çağı'nda içki tüketiminin olduğunu göstermektedir (Barjamoviç & Fairbaim, 2018: 262). Hitit İmparatorluk Çağı'nda da üzüm ezmek için kullanıldığı tahmin edilen banyo kaplarının Asur Ticaret Kolonileri Çağ'ında da görülmesi (Gorny 1996: 163-164) üzüm yetiştiriciliğine bağlı olarak bağcılığın ve Şarap kültürünün Anadolu'da yaygın olarak yapılıp tüketildiğini göstermektedir (Öz 2011: 287). Ayrıca Anadolu'da Koloni döneminde Şarap, dini bayramlarda, festivallerde, kral yemeklerinde, şarabın hazırlanmasından sunulmasına kadar her şeyinden sorumlu olan kişiye "GAL karanim" unvanı verilmesi Şarabın sosyal bir statü sembolü olarak kullanıldığını ve ayrıcalıklı olduğunu gösterir (Öz, 2011: 287).

Kültepe tabletlerinde, üzüm, asma ve aynı zamanda şarap anlamlarında, Akadca ka/irānum, Sümerce GIŠGEŠTIN olarak geçen Şarap hem Asur hem de yerli halka ait metinlerde ticareti yapılan bir ürün olarak, Mezopotamya ve Anadolu arasındaki ticaret harcamalarını gösteren listelerde sipariş verilen ürünler arasında da geçmektedir (Öz, 2011: 287).

Şarap sunumunda kullanıldığı tahmin edilen Kültepe'de bulunan koçbaşı şeklinde içki kapları, Kaniş kazılarında bulunan üzüm salkımı biçimli törensel kaplar dışında Orta Tunç Çağı dönemine tarihlenen Konya ilinde bulunan Karahöyük'te üzüm salkımı şekilli kandil ve kapların bulunması (Orhan vd. 2011: 71; Alp, 2005: 43-45; Barjamoviç & Fairbaim, 2018: 272) Anadolu'da bağcılık ve şarabın önemini ortaya koyan arkeolojik buluntulardır.

Kültepe'de bulunan MÖ 1750'den kalma Koçbaşı şeklindeki içki kapları ise kutsal törenlerde şarap sunumunda kullanılmıştır. Kaniş kazılarında bulunan ve günümüzde Kayseri Müzesi'nde sergilenen MÖ 1945-1835'den kalma üzüm salkımı biçimli, gövdesinin üzerinde üzüm tanelerini andıran kabartmaların olduğu uzun sepet kulplu törensel kap bunlardan biridir. Karahöyük'te bulunan ve MÖ 1750'lerden kaldığı düşünülen üzüm biçimli kandil ise

günümüzde Konya Müzesi'nde sergilenmektedir (Orhan vd. 2011: 71; Alp, 2005: 43-45). Konya-Karahöyük'te Orta Tunç Çağı'na ait üzüm salkımı şekilli kaplar da ele geçmiştir (Barjamoviç & Fairbaim, 2018: 272).

1.3.1. Şarap Yapım Teknikleri

Yetiştirilen önemli meyvelerden arasında bulunan üzüm, ekonomik (Doğer, 2004: 16) sağlık, din gibi yaşamın her alanında etkili olmuş ve eski çağlardan günümüze kadar gelerek insanoğlunun kültürleşmesinde etkili olmuştur (Çakan & Kavak & Girginer, 2017: 373). Tarihi insanoğlunun varoluşuna kadar inen bu meyvenin ilk ne zaman ve hangi bölgelerde bulunduğuna dair bilgilere önceki bölümlerimizde değinmiştik.

Bitki örtüsü bakımından zengin nehir kenarlarında yiyecek arayan Paleolitik insan Asma çalılıklarından büyük kümeler hâlinde sarkan parlak renkli üzümleri fark etmiş, şekerli ve ekşi tadıyla büyülenip etkilenerek, hayvan derisi ya da ahşap bir kabın içine bol miktarda bu meyveden toplamışlardır. Toplanan bazı üzümler meyvenin birikmiş ağırlığı altında ezilerek suyunu dışarı bırakan ve kendiliğinden fermente olan bu şıra doğal mayalanma yöntemiyle düşük alkollü bir şaraba dönüşecektir. Bu şırayı içen Paleolitik insan tadından etkilenip şarap yapımını öğrenecektir. Tüm bu olasılıklar göstermektedir ki doğru iklim koşullarında yetişen, asmada kendiliğinden mayalanan üzümler tarih öncesi insanların dikkatli gözlem yetenekleri sonucu hayvanların özellikle kuşların üzümleri hevesle yedikten sonra bazı koordinasyonsuz kas hareketlerini görüp bundan etkilenerek bu üzümlerden yemişlerdir. Tüm bu durumlar bize insanoğlunun Paleolitik Çağden itibaren üzümü ve şarabı bildiğini göstermektedir. Ancak bu döneme ait malzeme veya şaraba dair bir kap bulunmadığı için tahminen insanlar ağzı kapatılamayan taş kapları ve kaya yarıklarını kullanmışlar. Sonuç olarak bu taş kaplarda yapılan Paleolitik şarap sadece üzümlerin olgunlaştığı sonbaharda üretilip sirkeye dönüşmeden hemen önce içildiği tahmin edilmektedir (Mcgovern, 1997: 3). Kuzey ve Güney yarım kürelerde binlerce türünün yetiştirildiği ve bağcılığın gelişmesiyle kültüre alınan Asma bitkisinin meyvesi olan üzümden Şarap yapımının mevsimsel bir olaydan ziyade kasıtlı bir insan etkinliği olarak yapılması Neolitik Çağ'da gerçekleşmiştir (Mcgovern, 1997: 3). Muhtemelen bir kapta biriken ve bekleyerek fermente olan üzüm suyunun tadılmasıyla tesadüfen bulunan şarabın toprak kapların yapılaması sonucunda üretildiğini göstermektedir (Gürsoy, 2003: 15). Neolitik Çağ ile

birlikte yiyeceklerin sunulması saklanması için kaplardan dar ağızlı fıçılar ve depolama kavanozları çanak çömlekten kaplar yapmışlar. Üzüm ve şarap yapılan bu kaplara konulmuş ve arkeolojik çalışmalarda bu döneme dair toprak kavanozlarda şarap ve üzüme dair verilere rastlanılmıştır (Mcgovern, 1997: 3-4).

Eski çağlardan itibaren insanların ve toplumların hayatlarının hemen her alanında etkili ve farklı bir yeri olan Şarap Anadolu uygarlıkları ile batı dünyasına satılarak bu bölgelerde yayılmıştır. Antik çağla birlikte daha da gelişen Şarap kültürü özellikle Yunan ve Roma medeniyetinde günlük yaşamın temel ihtiyacı olarak kullanılmıştır (Doğer, 2004: 32).

Tesadüfen taze üzümün mayalanarak herhangi bir işlen görmeden kendiliğinden fermente olan şarabı Sokrates "güneşin topraktan olma oğlu" olarak tanımlamıştır (Çelik, 2019: 15). Tüketimine bağlı olarak üretimin de eski çağlarda yoğun olduğu şarap; üzümden, sıkılarak ya da ayakla ezilerek, sap ve kabuk artıkları preslenerek ve fermantasyon yani mayalanma yöntemleri ile Şarap elde edilir (Ağaoğlu, 1999: 173; Şenoğlu, 2013: 55).

Sıkılarak ya da ayakla ezme yöntemi presleme yönteminin hazırlık aşaması gibidir (White, 1984: 67). Bu yöntemle çıkarılan üzüm suyu küplere akıtılırdı (Doğer, 2004: 82). Bu yöntemle elde edilen üzüm suyu diğer yöntemlerden elde edilen üzüm suyuna göre daha kaliteli olmalarına rağmen miktar olarak oldukça azdır (Mendels 1999: 22; Pişkin, 2007: 51). Üzümlerin ayakla ezilmesinin amacı kabuk ve çekirdeklerine zarar vermeden suyunu sıkmaktır. Üzümleri ezecek kişiler teknenin boyutuna göre belirlenir ve bu kişiler başlarının üzerindeki yatay direğe bağlı halatlara tutunarak üzümleri ayaklarıyla ezmişlerdir. Üzümler ezildiğinde büzücü bir sıvı salgılar ve şıraya koyu bir renk, acı bir tat verir (Curtis, 2001: 151). Ezilen üzümlerin sap ve kabukları kanalları tıkayıp sıvı akışına engel olmak için süpürge ve kürek yardımıyla presleme işlemi yapmak için alanın dışına atılırdı (Doğer 2004: 85). Yapılan ilk sıkma ezme işlemi sonunda birinci kalitede şarap elde edilirken üzümlerin kalan posalarından tekrar sıkma işlemi yapılması sonucu ikinci kalitede şarap ve bu işlem sonrasında kalan sap ve posaların kaynatılmasıyla da üçüncü kalite şarap elde edilir (Doğer, 2004: 85; Şenoğlu, 213: 56-57).

Şarap yapımında kullanılan bir diğer teknik Presleme tekniğidir (Frankel, 1999: 42). Ezme işlemi sonrası kalan posaların içinde kalan sıvının çıkarılması için presleme yapılır. Presleme bir nevi sıkma yöntemi gibidir. Bu yöntemde çuvallar ya da iki ucunda sapa bulunan

ahşap sandıklar içine konulan üzümlerin sopaların zıt yönde çevrilmesiyle suyu çıkarılırdı (White 1984: 67). İlk presleme işleminden sonraki ikinci işlemden elde edilen sıvı kaynatılarak tatlı bir kıvam alması sonucu bu sıvı diğer şaraplara karıştırılarak tatlandırılmıştır (Doğer, 2004: 84; Şenoğlu, 2013: 60). Üzümlerin bir kısmı ezme uygulamasından sora sirke olarak kullanılmış, diğer kısmı ise pithosların içinde kapalı ve karanlık yerlerde saklanmıştır (Forbes, 1965: 116). Presler, Yuvarlak pres yaltakları ve dikdörtgen toplama havuzlu presler, Dikdörtgen pres teknesi ve yuvarlak toplama havuzlu presler, Ortada yuvarlak toplama havuzu ve buna, karşılıklı olarak bağlanan çift pres tekneli presler olmak üzere, eskiçağ insanı tarafından zamanla geliştirmiştir (Diler, 1993: 508). Sonuç olarak daha da genişleyen şarap işlikleri taşıma ve pazarlamanın kolaylığı sebebiyle tarım alanlarının yer seçiminde belirleyici olmuştur (Diler, 1995: 447)

Üzümleri sıkmak için ayakla ezmek ve presleme yapma dışında bir başka teknikte fermantasyon yani mayalama tekniğidir. Bu teknikte üzüm suyunun içindeki şeker, alkol ve karbondioksite dönüşür. Yani şarabın içindeki alkol seviyesini üzümün içindeki şeker oranı belirlemektedir (Doğer, 2004: 87; Mendels, 1999: 30). Fermantasyon işleminde üzümde bulunan maya ortaya çıkarılmış ve mayanın çoğalabilmesi üzümün rengine ve şarabın türüne göre uygun sıcaklık ortamının sağlanmasını gerektirir. Örneğin beyaz şarap çekirdekten ve kabuktan arındırılmış düşük sıcaklıkta saklanmış bir şıra isterken, kırmızı şarap daha yüksek sıcaklıklara dayanabilir (Curtis, 2001: 147; Henderson 1824: 5). Fermantasyon işleminin ilk aşaması yüksek sıcaklık istediğinden mayalama süresi daha hızlı gerçekleşir. İkinci aşaması ise daha uzun mayalandığından daha düşük sıcaklık ister (Frankel. 1999: 42). Sıcaklık dışında mayalanmanın daha verimli olması için üzüm şıralarının konulduğu kapların iyi ve sağlam olması gerekmektedir (Doğer, 2004: 87). Şarabın fermantasyonu iyi olması için özellikle dış hava ile temas gereklidir çünkü ezme sırasında havanın bir kısmının emilmektedir. Mayalama işlemi hızlı, canlı olmalı çünkü uygun ortamlarda fermantasyon çabuk gerçekleşir (Henderson 1824: 5-7). Şarabın alkol ve aromasını daha iyi koruduğu için fıçı tercih edilmeli ve üzümler çok yeşilken, çok olgunken, havalar soğukken mayalama için büyük kaplar tercih edilmelidir. (Henderson 1824: 8). Su, tartar, şeker ve öz üzümün fermantasyonunda başlıca etkiye sahiptir ve bunların doğru orantıda konulması üzüm suyunun kıvamlı olması sağlar (Henderson, 1824: 8-9). Mayalama sonrası şarabın üzerindeki tortullar temizlenerek başka kaba alınmalıdır (Doğer, 2004: 92; Şenoğlu, 2013: 62). Mayalanma işlemi tamamlanmadan önce az görülen bir

yöntemde olsa içine pekmez karıştırılarak alkol oranı artırılır. Sivri dipli amphoralarda tercihe göre istenilen sürede şarap saklanılır (Delemen, 2003: 11; Mendels, 1999: 30).

1.3.2. Şaraplık Üzüm Türleri ve Şarap Çeşitleri

Şarap, en eski dönemlerden itibaren değer gören ve farklı birçok meyve türlerinden elde edilen bir içkidir. Buna rağmen insanoğlunun bildiği en eski kutsal meyvelerden biri olan ve tezimizin konusu oluşturan üzüm Vitis Vinifera şarap yapımında en çok kullanılan ve ilk akla gelen meyvedir (Çelik, 2002: 22). Salkımlarından ayrılıp çeşitli işlemlerden geçirilerek şarap elde edilen üzüm türleri yabancı ve yerli olmak üzere iki gruba ayrılır.

1.3.2.1. Beyaz Yabancı Türler

Sauvignon Blanc: Salkımları küçük kısa ve taneleri oval biçimli, olgunlaşınca kabukları kalınlaşan bu üzüm çeşidi özellikle Fransa'nın Bordeaux şarap bölgesinin dünyaca ünlü beyaz şaraplık üzümlerini oluşturan bu tür ülkemizde de Trakya bölgesinde yetiştirilir (Anderson, 1996: 78; Kaya, 2017: 20)

Chardonnay: Yeşil, sarı renkte, sulu ve tatlı olan ve Avrupa'nın pek çok bölgesi ve Anadolu'da Trakya bölgesinde de yetiştirilen ve şarabı yapılan kalın kabukları ile bilinen bu türü Fransa'nın dünyaca bilinen şarap bölgesi olan Bourgogne'nun şaraplık beyaz üzümleridir (Ağaoğlu, 1999: 173; Kaya, 2017: 19).

1.2.2.2. Kırmızı Yabancı Türler

Cabarnet Sauvignon: Dünyanın en çok tanınan türü olan ve Fransa' nın Bordeaux bölgesinde yetiştirilen bu üzüm türünden fıçılar içinde sert ve kuvvetli şaraplar yapılmaktadır (Kaya, 2017: 21)

Merlot: Bordeaux şarap bölgesinin dünya ünlü üzümünden elde edilen aroma bakımından zengin yüksek alkol oranı içeren şaraplardır (Kaya, 2017: 21).

Shiraz: Olgunlaştıkça gelişen ve zenginleşen İran'ın Şiraz kentinde yetiştirilip Fransız keşişleri tarafından 13. Yüzyılda Fransa'nın Ren Bölgesi'ne getirildiği tahmin edilen taneleri

küçük ve sulu ve rengi diğer üzümlere göre daha koyu olan kırmızı üzüm çeşididir (Kaya, 2017: 21)

Pinot Noir: Yıl boyunca güneşli ve serin bir iklim isteyen, bakımı zor bir kırmızı üzüm çeşididir. Dünyaca bilinen bu türün ana vatanı Fransa'dır (Scholten 1982).

Nebbiolo: İtalya'nın beyaz toprak yapısına uygun bu üzüm çeşidinden yıllandırılmış şaraplar elde edilir (http/www.bagvesarap.org, 28 Şubat 2023).

1.3.2.3. Beyaz Yerli Türler

Misket ve Sultaniye: Misket, İzmir ve Manisa çevresinde yetişen aroma bakımından zengin bir üzüm türüdür. Sultaniye ise Denizli Manisa yetişen Türkiye'nin önemli aromatik beyaz şaraplık çeşididir (Kaya, 2017: 21; Nowak, 2009: 36).

Narince: Türkiye'ye özgü bir üzüm olmasının yanında yabancı kökenli üzümler ile karıştırılarak farklı bir aromaya sahip beyaz şaraplar elde edilen dolgun yapıya sahip bu üzüm türü Tokat ve çevresinde yetiştirilir (Çelik, 20002: 94; Kaya, 2017: 21).

Emir: Eski çağlardan günümüze bağcılık ve şarap üretiminde önemli bir yere sahip olan Kapadokya bölgesinde yetiştirilen sek beyaz şarapların üretiminde kullanılan üzüm türüdür (Kaya, 2017: 20).

1.3.2.4. Kırmızı Yerli Türler

Öküzgözü: Elâzığ bölgesinde yetiştirilen Büyük taneleri ile tanınan kırmızı şarap yapımında kullanılan bu üzümden elde edilen şaraplar alkol seviyesi düşük ve yumuşak olduğundan farklı şaraplarla karıştırılmaktadır (Ağaoğlu, 1999: 173; Kaya, 2017: 22).

Boğazkere: Güneydoğu Anadolu'da yetiştirilen ve Türkiye'nin en kaliteli kırmızı şaraplarının elde edildiği sık taneli, sert ve kuvvetli özelliğe sahip, mor, koyu kırmızı üzüm türüdür (Anlı, 2006: 67; Kaya, 2017: 22).

Kalecik Karası: Kendine has karakteristik bir yapıya sahip olan bu üzüm türünün Türkiye'de en iyi yetişme koşulları Ankara bölgesinde sağlanmıştır (Anlı, 2006: 67). Rengi

koyu kırmızı, siyah sert kabuklu olan bu üzümlerden aroması iyi, hoş içimli kaliteli şaraplar elde edilmektedir (Kaya, 2017: 22).

Ada Karası: Marmara bölgesinin güney taraflarında yetiştirilen mor renkli, kalın kabuklu ve oval yapılı bu üzüm türünden, yumuşak içimli, güzel kokulu şaraplar elde edilmektedir (Kaya, 2017: 22)

1.3.3. Diğer Üzüm Ürünleri

1.3.3.1. Üzüm Pekmezi

Dini tören ve ayinlerde, tanrılara sunulan özel içeceklerin başında yer alan ve özel kaplarda sunulan, mitolojilerde, dini kitaplarda, yer bulanan asma bitkisinden sadece şarap üretilmemiştir. Eski çağlarda şeker ihtiyacını karşılayan pekmez asma bitkisi üzümden elde edilen önemli bir üründür (Uhri, 2016: 14).

Erik, incir, elma gibi meyvelerin yanında şeker açısından zengin üzüm den üretilen Pekmez, bu meyvelerin sularına şeker veya herhangi bir katkı maddesi konulmadan kendi doğal suyuyla kaynatılıp koyulaştırılarak elde edilen bir besindir (Batu, 2006: 9; Şimşek & Artık, 2002: 1).

Eskiçağ toplumlarında bağcılık yapıldığını ve Anadolu'nun bağcılığın merkezi olduğunu gösteren arkeolojik veriler bulunmasına rağmen pekmez yapımı ile ilgili bilgiler bulunmamıştır. Fakat tarımın başladığı Neolitik dönemle birlikte başlayıp deneme yanılma yöntemiyle yapılarak geliştiği tahmin edilmektedir (Uhri, 2016: 15. Pekmez üretiminin ilk aşaması tıpkı şarapta olduğu gibi şıra elde etmektir. Preslenen ya da sıkılan üzüm parçalarından ayrılarak, üzülüp üzüm suyu elde edilir. Bu su sonraki işlemde kestirilerek kalsiyum karbonat ya da pekmez toprağı denilen asit oranını düzenleyerek tadını belirleyen bir bileşim eklenir. Oran ayarlandıktan sonra kestirilen şıra soğumaya bırakılarak durultulma işlemine geçirilir. Bu işlemden sonra uygun kıvama gelene kadar şıra kaynatılır ve soğutularak pekmez elde edilir (Batu, 2006: 13; Uhri, 2016: 15).

Anadolu'da ya has bir ürün olan pekmez, kristalize şekerin hammaddesi olan şeker kamışının ana vatanının Yakındoğu olmaması ve bu bölgelerde çok geç bilinmesi sonucunda,

Anadolu ve Yakın doğu da bal dışında eski çağ toplumlarının şekerin yerine yüksek tatlandırıcı özelliğinden dolayı üzüm meyvesini kurutarak ya da yaş üzümü kullanılması sonucu tercih edilmiştir (Uhri, 2016: 15).

Yazının bulunmasından sonra ele geçen bazı metinler doğrudan pekmezi işaret etmese de pekmeze dair ipuçları vermektedir. Örneğin Akadca şurup anlamına gelen hurma ve üzümü ifade ettiği düşünülen 'sarapū' sözcüğünün bu meyvelerden elde edilen koyu kıvamlı ve ilaç olarak kullanılan bir madde olduğu, günümüzde yudum yudum içmek anlamında şıra, meşrubat ve şarap olarak kullanıldığı ifade edilmiştir (Uhri, 2016: 16; Şimşek, 2007: 281). Asurca metinlerde kaynatmak haşlamak anlamına gelen şarap "bašlu' 'tušabšal" üzüm anlamında kullanılan 'karānu' ile birlikte kullanılması üzüm ile birlikte diğer meyvelerin kaynatılarak kullanıldığını göstermektedir (Uhri, 2016: 16).

Kıbrıs ve Girit'te "petimezi" anlamında kullanılan Pekmez ilk kez doğrudan Yunan, Roma ve Bizans kaynaklarında "epsima" olarak geçmektedir (Uhri, 2016: 16; Uhri, 2016: 48-50). Eski çağlardan günümüze insan sağlığına faydası ile bilinen pekmezin prehistorik dönemlerde kullanımına dair elimizde veri olmamasına rağmen Anadolu'da yaşamış olan Hititler, Geç Hititler, Frigler, Lidya ve Urartu gibi devletlere ait yazılı metinler, kabartmalar ve figürlerden bağcılık yapıldığını "bağbozumu" "bağ çubuğu" gibi ifadelerinden bağ bozumu sonrasında üzümün şerbet olarak kullanıldığını ve pekmezin (Batu, 2011: 26-29) bu şekilde ortaya çıktığını anlamaktayız. Sonraki dönemlerde bu bölgelerde kurulan devletlerin ve günümüzde bu bölgelerdeki şehirlerde halen bağcılık yapıldığı ve bu nedenle üzüm ve üzümden yapılan şarap pekmez sirke gibi ürünlerin geçmişten gelen gıda ve beslenme alışkanlıklarının devamı olduğunu göstermektedir (Uhri, 2016: 48-50; Kozak & Çiçek 2022: 26).

1.3.3.2. Sirke

Başta üzüm olmak üzere şeker oranı yüksek içeriğe sahip meyvelerden elde edilen Sirke, yaş veya kurutulup sulandırılan meyve şıralarının ya da şarapların asidik fermantasyonları sonucu elde edilir (Akbaş & Cabaroğlu, 2009: 184; Aktan & Kalkan Yıldırım, 2011: 11). Sirkenin içeriğinde bulunan maddelerin sağlık açısından faydalı olmasının bilinmesi sebebiyle eski çağlardan itibaren günümüze kadar hastalıkların tedavisi ve bazı yiyeceklere aroma verici koruyucu olarak kullanılmıştır (Akman, 1942: 183; Şengün & Kılıç, 2019: 96). Şarabın ve

biranın tarihi kadar eski olan Sirkenin, meyve sularının kontrolsüzce mayalanması sonucu ya da açıkta bırakılan şarabın bir süre sonra sirkeye dönüşmesi sonucu bulunmuş olabileceği tahmin edilmektedir (Altunbağ & Zencir, 2018: 46).

Fransızca "vinaigre" yani "ekşi şarap" anlamına gelen dünyanın en eski pişirme yöntemi ve gıda koruması olan ve tarihinin 10. 000 yıl öncesine kadar gittiği düşünülen sirkenin (Tan, 2005: 4) Tarihi kaynaklar incelendiğinde kayıtlı ilk belgelerden keşfedip kullanan uygarlığın Babiller olduğunu görmekteyiz. M Ö 3000 yıllarında Babillerin bal ve meyvelerden sirke üretip sattıkları (Bourgeois & Barja, 2009: 148, Altunbağ & Zencir, 2018: 46) gıda ve gıda koruyucu olarak kullandıkları bilinmektedir (Bourgeois & Barja, 2009: 148). Sümerlilerin günlük yaşamda kullandıkları ve tapınaklarına verdikleri ürünler arasında yer alan, "üzümden gelen" "Sumerian" kelimesi Şarabın kullanıldığını, Sirkenin ise yiyeceklerine tat aroma vermek için üzüm suyunun femente hâli olarak tüketildiğine dair veriler bulunmaktadır (Yalçın & Yaman, 2019: 539; Limet, 1987: 132-147). Bunun dışında aynı dönemlerde Eski Mısırlılara ait çömleklerde sirke kalıntısı bulunması (F. Bourgeois & Barja, 2009: 148) sirkenin bilinip kullanıldığını kanıtlamaktadır. Sirkenin Asur Hitit, Pers ve Eski Yunanlıların ilkçağ uygarlıkları ve sonraki dönemlerde kurulan diğer devletlerin günlük yaşamlarında, ilaç, büyü, dini ritüeller, temizlik ve yemeklerinde sos ve aroma olarak kullanıldığını gösteren veriler bulunmaktadır. Eski ve yeni Ahitte Sirkenin içki ve ilaç olarak kullanıldığından bahsedilir (F. Bourgeois & Barja, 2009: 148).

1.4. İNANÇ VE MİTOLOJİLERDE ÜZÜM VE ŞARAP

Eski çağlardan günümüze insanlık tarihinin başladığı tadımı ve yapımının tesadüf sonucu bulunduğu Paleolitik Çağ'da, tarımın ve yerleşik yaşamın başlayıp toprak kapların yapıldığı Neolitik dönemle uzun süre saklanabilen ve sonraki dönemlerde özellikle uygarlıkların kurulmasıyla birlikte Asurlulardan Sümerlilere, Hititlerden Urartulara, Eski Mısırlılardan Yunanlılar ve Romalılara kadar uygarlıkların yaşamlarının hemen her alanında önem vermişlerdir (Laleper, 2002: 48). Tarih boyunca var olan ve bolluğun bereketin sembolü olarak temsil edilen üzüm ve şarap, efsane, ritler ve mitolojilerde kutsal kitaplarda, çok tanrılı dinlerde, edebiyata ve sanata konu olmuştur. Şarap ve üzüm ile ilgili bu öyküler Nuh tufanına kadar gitmektedir (Laleper, 2002: 48-54; Nowak, 2009: 2).

Mitolojilerde mucizeler yaratan bir meyve olan üzüm ve üzüm suyundan elde edilen Şarabın Mitolojik tarihi Nuh'un tufandan sonra hayvanları ile Ağrı dağı eteklerinde yaşamaya başlamasına kadar gider (Laleper, 2002: 48-54). Hz. Nuh'un keçilerini otlattığı bir gün keçisinin kaybolduğunu fark eder. Birkaç gün sonra keçi geri döndüğünde davranışlarındaki değişiklik Hz. Nuh'un dikkatini çeker. Yediklerinin etkisiyle hoplayıp zıplayan keçiyi takip eder. Keçinin her gün sarmaşık türü bir bitki olan asma meyvesinden yediğini görmüş ve bu meyveden kendisi de yiyerek üzüm suyunu fermente ederek şarabı keşfetmiştir (Pitte, 2006) Hz. Nuh, ne zaman şarap içse neşelenip keyif alırmış. Onun mutlu olmasını kıskanan şeytan ateşten nefesiyle asmayı kurutmuştur. Bu durum karşısında bütün neşesini kaybeden ve çok üzülen Hz. Nuh şeytan ile anlaşmaya girer. Şeytan asmanın tekrar yeşerip meyve vermesi için kuruyan asma fidanlarının dibini Aslan kaplan, ayı, köpek, horoz, tilki ve saksağan kurban aslan, kaplan, ayı, köpek, horoz, tilki ve saksağan oluşan yedi hayvanı kurban edip kanları ile sulamasını ister. Hz. Nuh şeytanın söylediği gibi yedi hayvan kanıyla asmayı sular. Bir yıl sonra yeşerip bol meyve vermiştir. Mitolojiye göre şeytanın tavsiyesiyle şaraba yedi hayvan kanı geçmiş ve bundan içen insanlarda sarhoşken bu hayvanların karakterlerini taşımaktadırlar (Aydın vd. 1999: 107; Gezgin, 2007: 19-20; Gürsoy, 2003: 15-16). Tufanın bir başka versiyonuna göre Hz. Nuh'un yaptığı şarap tufandan önceki şaraplardan farklı olarak tadı acı ve buruktur. Şarabı tatlandırması için şeytanın tavsiyesiyle asmaya içinde eşekte olan yedi hayvan kanı döktüğünden dolayı Nuh Peygamber şeytanın dediklerini yaptığı için şaraptan içen insan bilinçsiz hareket eder (Gürsoy, 2003: 15-16). Başka bir mitoloji versiyonunda bir üzüm bağı kurmaya karar veren Nuh'u şeytan görmeye gelir. Bağdaki üzümleri yedikçe Nu'un mutlu olduğunu görüp kıskanan şeytan bir tavus, bir maymun, bir arslan ve bir domuzu yakalayıp boğazlarını keser ve üzüm bağını bu hayvanların kanlarıyla sular şarap içen insanlar, içtikleri şarap miktarınca bu hayvanların özelliklerini taşırlar. Bu hayvanlardan tür olarak insana uzak olması iyi, yakın olması kötü olduğundan Mitolojinin farklı anlatımlarının iyilik ve kötülük karşıtlığını Nuh'ta üzümden şıra, pekmez, pestil gibi yararlı şeylerle şeytanın ise sarhoş edip insan aklını uyuşturan zararlı şeyler yapmasıyla yeniden ortaya konmakta olduğunu görmekteyiz ve her ne kadar mitolojinin kaynağı başka kültür ya da ülke olsa da geliştiği yer Ortadoğu'dur. (Özdemir 1993: 160; Akgül, 2008: 18-20). Bu sebeple farklı coğrafya ve kültürlerde aynı ya da farklı şekillerle anlatılsa da geliştiği yer orta doğudur. Arap, Türk ve İbrani efsanelerinde anlatıldığı gibi asmanın ilk yetiştirici Nuh, şarabın mucidi Şeytandır. Fakat

Avrupa sözlü ve tarihi efsanelerinde de asmanın ve şarabın mucidi Hz. Nuh olarak anlatıldığından batı ve doğu dünyasında şarap farklı algılanmıştır. Eski Ahit'te Nuh'un ilk bağı diktiğini ve şarap içip sarhoş olması; (Eski Ahit, 9: 20-21) şarabın şeytan işi olması ve haram kılınması İslam dinine aykırı olmasına rağmen (Bakara 219) İncil'de Hz. İsa'nın şarap içtiğinin anlatılması ile kilise geleneğine girmiştir (Özdemir, 1993: 153 159). Bu mitolojinin İslam kaynaklarındaki Türkçe ve Arapça yazmaların bir kısmında Nuh'un yerini Hz. Âdem'in aldığını görmekteyiz. Çünkü cennetten kovulduktan sonra yeryüzünde ilk defa toprağı sürüp eken ve ürün yetiştiren insan olması sebebiyle İslami geleneğe göre çiftçilerin piri Hz. Âdem'dir. (Özdemir, 1993: 159).

Şarap üzümün efsaneleşerek ölümsüzleştiğini anlatan Dinler ve mitolojilerde benzerlik gösteren Nuh tufanı Kur'ân'da anlatılan kıssada üzüm ya da herhangi bir meyve cinsinden bir bitki yetiştiriciliği veya şarap üretiminden bahsedilmezken Tevrat'a göre ilk bağı Büyük Tufan'dan sonra Nuh Peygamber dikmiştir (Gezgin, 2007: 22-23; Harmancı, 2011: 66). Nuh peygamberle aynı dönemlerde yaşadığı anlatılan İran mitolojisinde anlatılan ve bazı kaynaklarda Nuh'un torunu olduğundan da bahsedilen Cemşid kahramanlığında, şarabın ortaya çıkışına ilişkin anlatılan şâhdârû efsanesine göre (Mütercim 2000: 706), kır gezisi yaptığı sırada bir kuşun ayağına bir yılanın takıldığını gören Cemşid yılanı öldürmeleri için okçularına kuşa zarar vermeden yılanı öldürmeleri için emir vermiştir. Kuş kendisini ölümden kurtardığı için Cemşid'e gagasında taşıdığı küçük tohumları minnet borcu olarak verdi Cemşid bu tohumları toprağa ektirdi ve toprakta asma filizleri büyümeye başladı. Bu asmadan yetişen üzümler sıkılarak suları içilmesi adet oldu. Bu sırlarda bekleyen üzüm suyunun zehirli olduğu düşüncesi nedeni ile şarap henüz bilinmemektedir. İntihar etmeye karar veren Cemsidin cariyelerinden birisi beklemiş üzümlerin suyundan içer ve kendisinden geçip sarhoş olur. Ertesi gün ayılıp kendine geldiğinde bu suyu içtikten sonraki yaşadıklarını Cemşide anlatması üzerine şarap bilinip içilmeye başlandı (Gezgin, 2007: 20; Gürsoy, 2003: 17).

Tevrat'ta, *"...Salem kralı Melchizedek ekmek ve şarap çıkardı ve Yüce Allah'ın kâhini idi ve onları mübarek kıldı."* (Tekvin, 15. 18) gibi şarabı öven ve yücelten farklı bölümler olsa da Lut'un kızlarının babalarına şarap içirip sarhoş etmeleri bu şekilde babalarından hamile kalmaları şarabın aşırı tüketimi ve sarhoşluk uygun bir davranış olarak görülmemektedir (Phillips, 2016: 53).

Tevrat'ta ilk yetiştiricisinin Sümerler olduğu anlatılan Asmaya (Anlı, 2006: 14) Mezopotamya'da *"Hayat Ağacı"* anlamına gelen *"Ges-tin"* Mezopotamya'da asmanın adı "Hayat Ağacı" anlamına gelen *"Ges-tin"* Yunan mitolojisinde Asma, üzüm ve şarap denince akla Dionysos gelir. Dionysos, şarap, bağ ve ilham tanrısıdır ve kutsal bitkisi Asmadır (Gezgin, 2007: 21). İnsanlara şarap yapımını öğreten ve iki kere doğan Dionysos, Zeus ve Semel'nin oğludur. Tanrısal yıldırımların karşısında bir ölümlünün dayanamayacağını bilen ve tanrısal güçlerini saklayan Zeus her seferinde değişik kılıklarda Semelenin yanına geliyordu. Semele tüm varlığıyla tanrısal güçlerini göstermesi için Zeus'a ısrar edince Zeus onu kırmayıp bu isteğini gerçekleştirir ve semelenin karşısına tanrısal güçleriyle çıkar. Bu durum sonucunda oluşan yıldırımlar Semelenin ölümüne sebep olur Semele ölürken altı aylık hamiledir ve Zeus semelenin karnındaki bebeği alıp baldırına koyar ve Dionysos babasının baldırından ikinci kez doğar (Grimal, 2012: 152; March, 2014: 110). Zeus oğlu Dionyosu Heradan korumak için doğuya Asya veya Afrika dolaylarına gönderdi. Dionysos çocukluğundan itibaren geçtiği yerlerde asma dalları belirip salkım salık üzümler çıkıyordu. Dionysos ergenlik Çağ'ına gelince üzümü ve ondan şarap yapmayı keşfetti (Gezgin, 2007: 21-22; Krugman, 2015: 18) ve tüm dünyayı dolaşarak kendi kültürünü ve şarabı insanlara öğretti (Erhat, 1996: 170; Ayvazoğlu, 2007: 29). *"Lidya'nın, Frigya'nın Altın Yatağı ovalarından geliyorum. Gezip gördüm Pers ülkesini, mutlu Arabistan'ı, bütün Asya ülkelerini" barbarlarla Helenlerin birlikte yaşadığı kentleri. Helenlerin yaşadığı kente ilk gelişim"* (Euripides, 2001: 29-30) sözünden Trakya ya da Frigya'dan geldiği anlaşılan Dionysos Frigler ve Lidyalıların Kybele, Artemis dışında önemli doğa tanrıları arasındandır (Roller 2004: 177). Şarap tanrısına inanan halk doğanın sırlarına ermek ve tanrısallaşmak için ayinlerde şarap içer ve sarhoş olurdu. Diyonsos şarap tanrısından ilahi kurtarıcı adı ile Romalılarda Bacchus ismi ile kendi kültürüne uyarlamış, Anadolu Hristiyanlığında sahiplenilmiştir (Deliorman Orhan& Orhan, 2011: 72).

Diğer yandan, mitolojilerde Asmanın ne kadar değerli bir bitki, üzümün ne kadar değerli bir meyve, şarabın ne kadar değerli bir içki olduğunu ve bunların nasıl ortaya çıktığını anlatan eserlere baktığımızda sayıca çok olduğunu görmekteyiz. Örneğin *Aitolia kralı Kral Oineus'un babasının adı "bitki" anlamına gelen Phytios'dur. Oretheus'un köpeği doğum yapmış ve bir odun doğurmuştur. Bunun bir mucize olduğunu ve bir anlam ifade ettiğini düşünen Oretheus bu odun parçasını toprağa gömer. Bir süre sonra gömdüğü yerden harika üzümler veren bir asma çıkar. Bunun üzerine Oretheus doğan oğlunun ismini Phytios koyar. Tesadüf budur ki*

Phytios'un oğlu olan Oineus da şaraba ismini veren kral olmuştur (Çalkan Sağlam & Sağlam, 2018: 7; Gezgin, 2007: 22). Hakkında çok sayıda mitoloji olan Kral Oineus ile ilgili başka bir şarap mitinde Şarap tanrısı Dionysos, Oineus'un karısı Althaia'ya âşık olur ve bu durumu fark eden Oineus, Althaia'yı Dionysos'a ödünç vermesi üzerine Dionysos kral Oineus'a üzüm yetiştirmesi için Yunanistan'da dikilmiş ilk asma fidanını armağan eder. (Gezgin, 2007: 21). Yunan mitolojisinde özellikle Şarap tanrısı Dionysos'a dair çok farklı hikâyeler anlatılmaktadır (Gezgin, 2007: 23-24). Asma ve üzüm ile ilgili Mısır'da yapılan arkeolojik kazılar sonucunda MÖ 4700 yılına tarihlenen beyaz, siyah ve pembe üzüm salkımları bulunmuştur. Yine Mısır'da yapılan arkeolojik çalışmalarda MÖ 3500 yılına ait kaya mezarlarında üzüm, asma ve şarapla ilgili figürlere ve kabartmalara rastlanmıştır (Anlı, 2006: 14; Estreicher, 2004: 11). Mısırda zenginlere özgü içecek olan şarap ayrıca ilaç olarak da kullanılmıştır (Aydın vd. 1999: 107)

Anadolu'da geçen başka bir mitolojide ise; Frigya ülkesine gelen Dionysos dostlarından olan Silenos sarhoş olup bir ormanda sızarak kafileden ayrı düşer. Midas Selenos'u bulur ve onun Dionysos'un dostu olduğunu anlar ve en iyi şekilde ağırlar. Daha sonra Midas Sileno'u Dionysos'a götürür. Dostuna iyi bakıldığı için Dionysos Midas'a kendisinden bir dilekte bulunmasını ister. Midas dokunduğu her şeyin altın olmasını ister. Dionysos Midas'ın bu dileğini gerçekleştirir ve Midas'ın dokunduğu her şey altına dönüşür. Dokunduğu her şeyi altına çevirme yeteneği kendisine tanrı Dionysos tarafından verilen (Rose, 2021: 53-54) Midas içtiği sudan yediği yemeği çocuklarını bile altına dönüştüğünü örünce bu durumdan rahatsızlık duyup pişman olur. Dionysos'a giderek bu durumu düzeltmesini ve eski hâline dönmek istediğini söyler. Dionysos ona Manisa civarındaki Paktalos- Sart çayına gidip yıkanmasını söyler. Midas bu çaya gelerek kendisini ve altına dönüşen çocuklarını yıkayarak tekrar eski hâline döner fakat Paktolos çayının kumları altın sarısı rengini alır (Krugman, 2015: 40-50).

Mitolojiler kadar eski çağ uygarlıklarından kalan yazılı metinler arkeolojik veriler ve kaya kabartmalarından anlaşıldığı üzere Şarabın insanlar üzerinde etkili olan inançlarında dini ritüellerinin vazgeçilme bir parçası olduğu görülmektedir. Mitolojilerden de anlaşılacağı üzere Yunan uygarlıklarının Anadolu uygarlıklarından etkilendiği görülmektedir. Anadolu'da var olan şarap tanrısı batı dünyasındakinden eski ve onların kaynağını oluşturmaktadır. Hititler'den Lidyalılara geçen inançlar daha sonra Girit'e ve oradan da Yunan medeniyetine geçmiştir (Akurgal, 1995: 187). Hititlerde bilinen şarap tanrısı yoktur. Fakat Geç Hititlere ait Ivriz

kabartmasında Tarhundas sağ elinde üzüm salkımı tutmakta ve bu asmanın kökleri tanrının sağ ayağından çıkmaktadır. Bunun dışında Niğde steli, Keşlik Yayla Steli, Gökbez Kaya Anıtı gibi birçok örnekte Asmanın tanrı ile bağlantılı çizilmesi ve yazılı kaynaklarda kral Varpalavas tanrıya "üzüm bağlarının Tarhunzas'ı, belindeki kılıç ve elindeki üzüm demeti ile tasvir edilmesi burada *"üzüm bağlarını koruyan tanrı Tarhunzas'ın "şarap tanrısı"* olduğu düşündürmektedir (Doğer, 2004: 162; Tiryaki, 2001: 68-69; Ürkmez, 2019: 224). Tarhunzas'ın tarımsal bereketi sağlaması için çok sayıda hayvanın kurban olarak sunulmuştur (Karauğuz & Kunt 2006: 23-50; Akçay 2011: 192-193). Tarhunzas, Hattilerde Taru, Hititlerde Teşup olarak bilinen baş tanrısıyla aynıdır. Baş tanrı bağlarda yürüyerek üzümlere şarabın özsuyunu veren bir "şarap tanrı" olmuş (Tiryaki 2013: 65). Zeus ile eş değer olan Tarhunzas Phrygia'da Lydia'da tapınılan bağların koruyucusu, Zeus Dionysos'a adanmış Yukarı Tembris Vadisi'nde, Hacıbeyli'de bulunan kabartmalı bir sunağın ön yüzünde bir kraterden çıkan asma dalı, arka yüzünde ise asma dalı üzerindeki üzümleri yiyen bir yılan (Şahin 2001: 44). Geç Hitit Devletleri'nde libasyon törenlerinde altın ya da gümüş taslarda özel sunularda Şarap kullanılması dini ritüellerinde şarabın önemli olduğunun kanıtıdır (Gökçe& Pınarcık, 2020: 172).

Görüntüsü ve renginden dolayı Tanrının Kanı olarak kutsal olan ve sarhoşluk vererek Tanrı ile bütünleşmeyi gerçekleştiren bir içecek olan Şarap Eski çağ toplumlarında özellikle libasyon törenlerinde kurban olarak sunulmuştur. Şarap kültürünün Anadolu'da Hititler döneminde başladığı düşünülmektedir (Ünar, 2019: 15). Ölümden sonra yaşamın devam ettiği inancı eski çağ toplumları mezarlara ölü ile birlikte çeşitli eşyaların yanında içinde üzümün yer aldığı yiyecekler bırakmışlardır. Ayrıca insan şeklinde tasvir ettikleri tanrılarının kendileri gibi günlük beslenmeleri gerektiğine inanmışlardır tanrılara et, ekmek, bira, şarap, hurma gibi çeşitli yiyecek ve içecekleri sunmuşlardır (Ökse, 2006: 52).

Oldukça gelişmiş ve örgütlenmiş bir din yapısına sahip olan Hitit üzümden yaptıkları şarabı kutsallaştırmışlardır. Ritüellerinde *"tanrıyı içmek"* (Çığ, 2015: 164; Dinçol, 1982: 86) şarap sunmak tanrılar karşısında şarap içmek o tanrının ruhu ile özdeşleşerek doğa üstü güçlere ve tanrısal özelliklere sahip olduğuna inanılırdı (Guterbock, 1998: 122; Soysal, 2007: 731). Hitit ritüellerinden biri de ölü gömme adetlerinde kremasyondan sonra kalan külleri şarap ile söndürürlerdi (Alp, 1999: 70). Başka bir ritüelleri ise *"asma kesme günü"* olarak ifade edilen

asmanın üzüm ve salkımlarının bez parçaları ile süslenip, görevli kadınlar tarafından ölüye ait taş masa üzerine konularak üzerine şarap dökülüp hayvanlar kurban edilen ritüelin sonunda kral soyundan bir prens elinde balta ile gelerek bu asmayı keser ve ritüel boyunca yanan ocağa şarap dökerek şarap libasyonu yaparlar (Sevinç, 2011: 180-185). Şarabın toprağa dökülmesi *"yeraltı tanrılarıyla"* bağlantı kurmanın en doğrudan yoludur. Bütün tanrıların içkiye ihtiyacı vardır ve onlar için de libasyon yapılarak onların susuzlukları giderilmek amaçlanmıştır (Sevinç, 2007: 33).

Hitit mitolojisinde tanrıları arasında çok sevilen Telepuni tarım temsil ediyordu. Bir gün anne ve babasına kızıp her şeyi ters yüz ettikten sonra kayboldu. Mevsimleri birbirine karıştırıp akan nehirleri taşırdı. Şarap tanrısı olup insanları sarhoş etti (Gürsoy, 2003: 16). Bu durum karşısında dehşete düşen tanrılar Telepuni'nin bulunup doğaya şifa verip eski hâline getirmesi için seferber oldular. Sonunda bulunup eski hâline dönen Telepinu'nun önüne bereketi, bolluğu ve şarabı temsil eden bir ağacın üzerinde bir meyvelerle dolu koyun postu asılı olan bir direk dikilmişti (Rosenberg, 2003: 333-339). Hititler bereket tanarısı Telipinu'nun dönüşünü kurbanlar ve sunularla kutlayıp hayvanlar kurban ederek tanrılara tahıl ve şarap sunmuşlardır (Ökse, 2006: 54).

Urartular da tanrılara sunulacak kurbanlar konusunda büyük önem verdiklerini gösteren çok sayıda yazıtları bulunmaktadır. Bu yazıtlarda tanrı haldi adına bağ kurulmasını ve bağ bozumu zamanında tanrı adına kurbanlar kesilip şarap libasyonu yapılması (Ünsal, 2013: 190, Salvini, 2006: 182). Urartu ritüellerinde bir tapınak ya da saray yapımına başlanmadan önce temeline şarap dökülür ve tanrılara şarap libasyonu yapılırdı (Akkuş, 2019: 123).

Mitolojide tanrıların içkisi olarak kabul edilen ve birçok inanışta yer alıp toplumlar tarafından önem verilen şarap bazı inanışlarda karakterler farklı olsa da olayların benzer olduğu dikkat çekmektedir. Örneğin Hristiyanlar için kutsal olan ekmek şarap *"yeniden dirilme, "Tanrı'nın oğlu olmak",* gibi kavramlar Dionysos kültürüyle benzerlik göstermesi (Sivrioğlu, 2005: 68) ayrıca Zeus Hera'nın kötülüklerinden korumak için Dionysos'u kaçırması Meryem'in İsa'yı Hirodes'in hışmından korumak adına Mısır'a kaçırmasına, gençlik yıllarında kutsal kişiliklerini kanıtlamak ve kültlerini yaymak adına seyahat eden Dionysos ve Hz İsanın gittikleri yerlerde mucizelerini göstermeleri, İsa da Âdem ve Havva'nın ruhunu kurtarmak adına yeraltı dünyasına inmesi gibi Dionysos'un da annesinin ruhunu kurtarıp yeniden diriltmek

için yeraltına inip tanrılara yalvarması bu benzerliklerdendir (Harris & Platzner, 2001: 507-508). Hıristiyanların "kominyon" ayininin Hititlerdeki *"Tanrı'yı içme"* ritüeli ile benzerliği gösterilebilir. Nitekim, Hititlerde Tanrı'ya şarap dışında *"kurban ekmeği"* de sunuluyor olması bu iki ritüel arasındaki benzerliği ortaya çıkarmaktadır. Tanrı'nın bir içkiye veya ekmeğe dönüşmesi totem inancı ile açıklanabileceği gibi İsa'nın etinin ve kanının ekmek ve şarap ile sembolize edilebilmesi Hitit metinlerinde karşımıza çıkan bu seremonilere dayandırılabilir (Sevinç, 2007: 43). Ben gerçek asmayım ve Babam bağcıdır (Tekvin 15) sözü Dionysos'un şarap tanrısı olması ve asma üzüm bağlarını korumasıyla benzerlik göstermektedir.

İKİNCİ BÖLÜM
ARKEOLOJİK VE YAZILI KAYNAKLARA GÖRE DOĞU ANADOLU BAĞCILIĞI (ÜZÜM -ŞARAP)

2.1. ARKEOLOJİK KAYNAKLARA GÖRE DOĞU ANADOLU BAĞCILIĞI

Tarım arazilerinin az ve iklimin tarıma uygun olmadığı Urartu topraklarında, sulama kanalları barajlar yapılarak toprak tarıma uygun hale getirildiğini Urartu krallarına ait yazıtlardan öğrenmekteyiz. Yazılı metinler, arkeolojik ve arkeobotanik çalışmalardan buğday, arpa, çavdar, burçak ve mısır gibi tahılların yanında mercimek, bezelye ve nohut bakliyatlar ile erik, elma, ayva, kiraz, üzüm ve nar gibi meyvelerin tüketildiği bilinmektedir (Gökçe, 2016: 2663).

Tarih öncesi çağlardan günümüze kadar ulaşan en eski meyvelerden olan üzüm ve ondan elde edilen şarap arkeolojik ve arkeobotanik araştırmalar sonucunda beslenme dışında inanç sembollerinin de kaynağı olduğu görülmektedir (Taşkesenlioğlu vd. 2022: 1).

Üzüm bağları ve bahçelerinin yapımına önem veren Hititler ve Demir çağı döneminde Anadolu'da kurulan diğer devletlerde olduğu gibi Urartularda da bağ ve bahçelere önem verilerek devlet yatırımları arasında yer almıştır. Bu nedenle bağlara zararı önlemek ve korumak için Karataş'ta bulunan bir yazıtta *"Menua bu bağı Tanrı Haldi adına kurdu. Eğer birisi bu üzümlere zarar verirse, o zaman Tanrı Haldi, Tanrı Teišeba ve tüm Tanrılar onu güneşin önünde kavursun"* diyerek tanrılara şikâyette bulunarak beddualar etmişlerdir. Tıpkı Hititlerde olduğu gibi Urartularda sonraki dönemlerde bağlara zarar verilmemesi için bağları korumaya çalışmışlardır (Alaeddinoğlu & Türker, 2015: 12)

Urartularda Üzüm bağlarının varlığını sadece yazıtlardan değil önemli merkezlerinde yapılan kazılar sonucunda elde edilen arkeobotanik verilerden de öğrenmekteyiz. Urartuların önemli merkezlerinden biri olan Karmir-Blur'da (Teišeba URU) erzak depolarından erik, elma ve nar ile birlikte üzüm çekirdeği kalıntısı ele geçirilmiştir (Piotrovski, 1969: 138-140). Başka bir önemli Urartu merkezi olan Arin-Berd'de (Erebuni) yapılan çalışmalar sonucunda üzüm çekirdekleri bulunmuştur (Mcgovern, 2003. 25). Hoşap kalesinde demir çağı dönemine

tarihlendirilen üzüm çekirdeği bulunmuş ve ayrıca (Alaeddinoğlu & Türker, 2015: 11) Yoncatepe Kalesi nekropolündeki 3 no'lu mezarda armut şeklinde yanmış üzüm çekirdeği kalıntısı bulunmuştur (Resim 5) (Belli, 2011c: 60; Dönmez Oybak & Belli, 2007: 295-296).

Anadolu uyarlıklarının yaşamlarının her alanında önemli bir yere sahip olduğunu gördüğümüz Üzüm ve şarabın özellikle Doğu Anadolu bölgesinde yoğun bir şekilde kullanıldığını, Ksenophon MÖ 4. Yüzyılın başlarında İran dönüşü sırasında şöyle anlatmıştır:

> *"Dicle'nin sol yakasında bulunan şarapların bol olduğu ve çimentolu sarnıçlarda içilen Koenes şehrinde çimentolu sarnıçlarda şarap depoları gördüğünü, Erzincan-Van arasındaki bölge halkının kendilerine tuhaf bir içecek ikram ettiğini, Orada erzak için hayvanlar, tahıl, güzel bir buket ile eski şaraplar, kurutulmuş üzüm ve her türden fasulye gibi erzak olan her türlü iyi şey vardı... Burada ayrıca buğday, arpa ve fasulye ve büyük kaselerde arpa şarabı vardı. Suyla seyreltilmediğinde sert bir içecek olan bu şaraba alışınca son derece iyi olduğunu" (Alaeddinoğlu & Türker, 2015: 11; Belli, 2011a:27)*

En eski zamanlardan itibaren üzüm kültürünün olduğu bilinen Urartu coğrafyasında bağcılık yanında şarapçılık kültürünün de yapıldığı bilinmektedir. Bu bağlardan elde edilen üzümler işlenerek imalathanelerde şaraba dönüştürülerek (Çavuşoğlu vd. 2014: 32-33, Gökçe, 2016: 2658) içecek olarak şarabın tüketildiğine dair az da olsa yazılı metinler mevcuttur. Bunlardan Menua *yazıtında "…. İşpuini oğlu Menua güçlü kral, büyük kral, Bianili ülkesinin kralı ve Tuşpa şehrinin kahramanıdır. Menua derki; Bağ…olduğu zaman tanrı Haldiye 1 boğa ve 3 koyun kurban olarak sunulsun ve hem haldi kapısında hem de yazıtın önünde şarap sunulsun…"* (Belli, 1998: 32, Salvini, 2006: 20; Salvini, 2008: 224-225; Gökçe & Pınarcık, 2019: 248; 1). Minua dönemine ait Güsak (Köşk) stelinde de şarap ibaresi geçtiğini *"…ve şarap Haldi Kapısı ve stel önünde sunulmalıdır. Yeni şarap çıkarıldığında (?) muhtemelen üzümler sıkıldığında…"* yazıtında görebilmekteyiz (Salvini, 2008: 129, a 5-33, Salvini, 2006: 201). Erciş'in güneybatısındaki Çelebibağı Mevkii'nde bulunan Urartu Kralı I. Rusa'nın oğlu II. Argişti'ye ait *"…Argişti Yeri'nin tanrısına bir koyun, Argişti Yerinin tanrısına bir inek, … 6 terusi şarap…"* stelde (Salvini, 2008: a 11-1) şarap kelimesi geçen ve şarap sunumuna dair örnek yazıtlardandır.

Eski ve sürekli bitkilerden olan üzümünden yapılan Şarabın Anavatanının Doğu Anadolu olduğu bilinmektedir. Bu nedenle üzüm ve şarabın Urartulardan önce bölgede bilindiği tahmin edilmektedir. Şarap yapım tekniği ve tüketimi ile ilgili bilgi bulunmadığı Urartuların, hasat zamanı yani tahta çıkış törenleri, sefere çıkma ve askeri zaferler sonrasında yapılan dini törenlere ait yazılı metinlerde şarap kullandıkları bilinmektedir (Gökçe, 2016: 2664). Menua dönemine ait Güsak 'Köşk' stelinde *"...Haldi kapısına ve stellerin önüne şarap libasyonu yapı1malıdır" yazısından tanrı Haldi için "Ḫaldi Kapısı" ve "stel"* önünde sıvı kurbanı olarak şarabın sunulmasının emredildiğini göstermektedir (Salvini, 2006: 182, Salvini, 2008: a 5-33; Çilingiroğlu, 1997: 106).

Urartu kutsal alanlarında yapılan dinsel törenlerde steller önünde sıvı libasyon törenine verdikleri önemi ve bu törenlerde kullandıkları sıvının şarap olduğunu arkeolojik verilerden ve yazılı metinlerden öğrenmekteyiz (Resim 6) (Çevik, 2000: 55-56; Çilingiroğlu 1997: 106). Urartulara ait steller önünde kutsal alanlarda libasyon törenin en iyi örneğine Altıntepe oda mezarlarının kuzeydoğusundaki kutsal açık alanda yer alan dört adet steller verilebilir (Çilingiroğlu, 1998: 235; Salvini, 2006: 201). Altıntepe'de görülen stel ve hayat ağacı törenlerindeki dini ritlerde ya da gömü ayinlerinde uygulana sıvı libasyonu Ayanis Kalesi'nde bulunan tapınak alanına açılmış kanal üzerinde şarap akıtıldığı düşünülen hayat ağacı törenlerindeki sıvı libasyonuna benzemektedir (Çilingiroğlu 1998: 230; Çilingiroğlu 2004: 261). Ayrıca Van kalesindeki Analıkız, Çavuştepe kutsal açık alanlarında stel ya da mezarlık alanlarında yapılan libasyon ve ölü gömme törenlerinde şarap kullanıldığı görülmektedir (Çilingiroğlu, 1997: 102).

Urartu dini ritlerinde kullanılan farklı libasyon kaplarında Şarap sunumu yapıldığına dair Ayanis Kalesi'nin tapınak depo odalarında 0,84 m ağız çapında ve 1.06 m yüksekliğinde bir adet pişmiş toprak küp ve 05 cm ağız çapına sahip kazanlar bulunmuştur (Çilingiroğlu 1998: 230; Baştürk, 2006: 113). Tanrı Haldi'ye adanmış şarabın bu kazanlarla taşındığını Asur Kralı II. Sargon'un "üçayaklar üzerinde duran kazanların Tanrı Haldi için kutsal şarap taşımada kullanıldığını" yıllıklarında anlatmıştır (Alaeddinoğlu & Türker, 2015: 10-11; Salvini, 2006: 201). Şarabın Libasyon törenlerinde kullanıldığını tasvir eden bir başka veri Toprakkale ve Elâzığ müzesinde bulunan mühür ve mühür baskılardır (Ayvazyan, 2006: 997; Batmaz, 2013: 803). Urartularda libasyon törenlerinin anlatıldığı bir başka veride libasyon için kullanılan

küpler ve kazanların tasvir edildiği (Sivas, 1998: 186; Gökçe, 2020: 57-58;) metal kemer parçalarıdır (Çavuşoğlu & Gökçe 2013: 105). Urartu merkezlerinde yapılan kazı çalışmalarında şarap libasyonlarının yapıldığı tahmin edilen kaplar arasında Erzincan/Altıntepe'de 3 nolu mezarda boğa başı eklentili, 51 cm yüksekliğinde, 0, 72 m çapında ve 300 litre kapasiteli bronz kazan (Özgüç, 1969: 20) ve Kayalıdere tapınak avlusunda üzerinde dört adet delik ve perçin çivileri bulunan bronz kazanlar bulunmaktadır (Burney, 1966: 72; Sivas, 1998: 212). Kurban ritüellerinin bir parçası olan Şarap libasyonu ile ilgili madeni eserleri üzerinde de sıvı sunu sahnelerine dair Urartu çağdaşı olan Asur kaynaklarında da II. Sargon'un 8. Sefer kayıtlarında Ardini yani "Musasir tapınağı" yağması sırasında, *"...Urartu kralına ait olan, Haldi'nin önünde kurban sunmak için kullanılan ve içi kurban törenine ait kutsal şarap ile dolu olan seksen litre kapasiteli büyük kapaklı bronz kazan, ..."* (Luckenbill, 1968: 98; Salvini, 2006: 201) Haldi'ye sunulmak üzere ağzına kadar şarapla doldurulmuş dinsel amaçlı Urartu kazanlarından bahsedilir (Resim 7, Foster, 2005: 805, Salvini, 2006: 201; Çavuşoğlu & Gökçe, 2013: 106; Batmaz, 2013: 803).

Dini ritüellerde kullanılan bir diğer libasyon kabı da sıvı doldurma ve boşaltma delikleri bulunan tanrılara içki sunmak ya da dini törenlerde adak sıvısının dökülmesi için tasarlanmış Riton kaplardır (Akkurnaz, 2016: 127; Sivas, 1998:202). Ayanis kalesinde çizme formlu bir riton ile kuşbaşı formunda bir başka riton (Çilingiroğlu & Batmaz, 2014: 182) Yukarı Anzaf kalesinde boğa biçimli bir adet riton ve Karmir-Blur'dan iki adet çizme biçimli yüzeyleri bezemeli (Belli, 2006: 157; Sivas, 1998:202) şarap sunma veya ritüeller sırasında adak sıvısının dökülmesi için kullanılan ritonlar bulunmuştur (Gökçe, 2020: 256). Urartu dönemine ait tapınak alanlarında yapılan arkeolojik çalışmalar sonucunda sunu çanakları, bronz kazan, pişmiş toprak küpler, Ritonların libasyon ritüelinde şarabın konulduğu kaplar olduğunu göstermektedir (Çilingiroğlu 2004: 261).

Bakraç, riton, küp, testi ve kadehlerin dini ritüellerde şarap sunumu için kullanıldığını gösteren arkeolojik veriler sonucunda şarabın Urartu için önemli ve kutsal olduğunu sonucunu doğrulamaktadır (Resim 8; Sivas, 1998:202-211; Gökçe & Pınarcık, 2019: 249).

Urartularda şarabın libasyon dışında ekonomik getirisi olan ticaret aracı olarak kullanıldığını Asur kaynaklarından öğrenmekteyiz. Asur Kralı II. Ashurnasirpal'ın Urartu ülkesine saldırılarını anlattığı yıllıkların birinde *"Nairi kabilelerinin kralları tarafından ödenen*

arabaları, atları, katırlar, gümüşleri, altınları, bronz kapları, sığırları, koyunları ve şarapları vergi olarak kabul ettim. Nairi kabilelerini onları taşımaya zorladım. " (Luckenbill, 1989: 178-179; Alaeddinoğlu & Türker, 2015: 9-10) diyerek şarabın Nairi kabilelerinden talep edilen vergiler arasında olduğunu belirtmektedir. Bu durumda Urartu öncesi ve sonrasında bölgede şarap yapımı bilindiğini ve kullanıldığını kanıtlamaktadır.

2.1.1. DOĞU ANADOLU ŞARAP MAHZENLERİ VE ERZAK DEPOLARI

Anadolu uygarlıklarında ve özellikle Hititlerde arkeolojik veriler sonucunda farklı alanlarda kullanımını bildiğimiz üzüm ve üzümden yapılan Şarap Urartu devletinde özellikle dini ritüellerde kullanılarak önemini korumuştur (Gökçe& Pınarcık, 2019: 244). Yazılı kaynaklarından Karahan Armir Blur (Argiştihinili), Karataş Çelebibağı Ayanis ve Keşiş göl yazıtlarında üzüm ve üzüm bağları kurdukları bildiğimiz (Salvini, 2008: 221-222; Gökçe & Pınarcık, 2019: 245) Urartuların bağcılık kültürünü bir devlet sistemi hâline getirerek Van ve çevresinin yalnızca Anadolu'nun değil dünyanın da en eski bağcılık merkezi olmasına vesile olmuşlardır (Keskin, 2011: 26).

Doğu Anadolu bölgesinde Urartu dönemine ait arkeobotanik çalışmalar sonucunda meyve ve sebzeleri taze olarak tükettikleri, kışın soğuk ve uzun sürmesi, coğrafi olumsuzluklar, savaş ve kıtlık sebebi ile tahıl ve hayvansal ürünleri, susam, zeytinyağı gibi şarabı da idari yapılarla birlikte boyutları farklılık gösteren erzak depolarında saklayıp tükettiklerini kanıtlayan bulgular mevcuttur (Belli, 2000: 206, Gökçe, 2016: 2658, Sivas, 1998: 141).

Urartu merkezlerinde yapılan kazılar sonucunda tarım ürünlerini depoladıkları yerlerin başında bölgenin en büyük yönetim ve ekonomi merkezi olan Yukarı Anzaf kalesi gelmektedir (Belli, 2000: 206). Ayrıca erzak depolarında besin maddelerinin saklanmasında, omuz kısmına kadar tabana gömülü kaç ölçek yiyecek ve içecek bulunduğunu gösteren ürünler ile ilgili bilgileri içeren çivi yazısı veya hiyeroglif işaretlerin olduğu büyük boy pitoslar kullanılmıştır (Resim 8, Gökçe, 2016: 2658). Armavir-Blur'da 100 bin ile 60 bin litrelik hacimlere sahip 3 depo şarap mahzeni bulunur. Tanrı Teişeba'nın mahzenlerinde yaklaşık 400. 000 ya da 500. 000 litre şarap depolandığı tahmin edilmektedir. (Martirosja, 1974: 138) Karmir-Blur'daki depolarda 40. 000 litre kapasiteli güneşte olgunlaştırılmış tatlı şarapların büyük pithoslarla saklandığı şarap mahzenleri bulunmaktadır (Barnett, 1959: 3; Piotrovski, 1969: 140; Gökçe & Pınarcık, 2019: 248). Erzak deposu ve Urartu'da bilinen ilk ve tek şarap imalathanesi olan

Karmir-Blur'da ki şarap mahzeninde Minua, I. Argişti , II. Sarduri ve II: Rusa'nın isimlerinin yazılı olduğu 97 tane bronz şarap kasesi (Piotrovski, 1969: 153; Gökçe & Pınarcık, 2019: 248) ve mahzenin hemen bitişiğindeki 29 nolu odada şarabın hazırlanıp dağıtılmasında kullanıldığı düşünülen 1036 adet kırmızı cilalı parlak renkte testi ve 40 nolu oda on iki bronz kadeh şarap kabı (Barnett, 1959: 12-18; Gökçe, 2016: 2659-2660) bulunmuştur. Bunun dışında satın alma yoluyla gelen bronz kaplar ve kadehler de bulunmaktadır (Belli, 2004: 269-274).

Ayanis Kalesi'nin Batı Depo Odasının 2 sıra şeklinde dizili kuzey tarafındaki 21 nolu odanın ortasında 9 tane, teras duvarının güney kısmında 6 tane pithos bulunmaktadır. Ayrıca 6 nolu odanın güneyinde bulunan ve üst kattaki yağ veya şarap imalathanesinden depolama küplerine damıtıldığı tahmin edilen kireç taşı boru bulunmaktadır (Çilingiroğlu, 2001: 70).

Erzincan ilinde bulunan Urartulara ait Altıntepe (Karaosmanoğlu & Korucu, 2015: 39) yerleşiminde hiyeroglif işaretli pitosların bulunduğu Mahzen ve depolar (Özgüç, 1961: 266) bulunmaktadır. Urartulardan Orta Çağ'a kadar şarap üretimi yapıldığı düşünülen ünlü Cimin üzümü ile bilinen ve eski çağlardan itibaren Üzüm yetiştirilen Üzümlü bölgesinde bir evin bahçesinde arkeolojik veri olmaması sebebiyle tarihlendirilemeyen ana kayaya oyulmuş boşluğun "şırahane" olduğu tahmin edilmektedir (Karaosmanoğlu vd. 2014: 506). Ayrıca erzak ve şarap depoları bulunan Çavuştepe, Adilcevaz/ Kef Kalesi, Kayalıdere, Toprakkale, Yoncatepe Argiştihinili ve Bastam Urartuların önemli yerleşim yerlerindendir (Gökçe, 2016: 2658; Çiftçi, 2017: 73-90; Gökçe & Pınarcık, 2019: 248). Patnos Değirmentepe höyüğündeki depolar (Gökçe & Pınarcık, 2019: 248), Erciş'te bulunan tarihi M Ö 3000 yıllarına kadar giden Çelebibağı Tümülüsü'ndeki depolar (Alaeddinoğlu & Türker, 2015: 14) Urartuların kale ve yerleşim yerleri dışında höyük ve tümülüslerin şarap deposu olarak kullandıklarını göstermektedir.

Urartuların şarap mahzenleri olduğuna dair kendilerine ait yazılı belge yoktur fakat Asur kralı II. Sargon'un 8. seferinin anlatıldığı yazıtların birinde

> *"... doldurdukları tahıl ambarlarını açtım ve ordumun ölçüsüz miktarda hububatı yemesine izin verdim. Korunaklı şarap mahzenlerine girdim ve askerlerim deri tulumlar içindeki kaliteli şarabı nehir suyu gibi içtiler... Selvi kirişlerini değerli sarayınızın çatısından söküp Asur'a taşıdım. Şarap dolu mahzenleri açtım ve ordumu oradaki bol miktarda mısır gevreğini yemeye yönlendirdim. Onun güzel*

bahçeleri cennetten yağan sağanak gibi meyve ve şarapla taşıyordu. Onun büyük ağaçlarını sarayın süslerini kestim. Ve onun büyük yüce şehrini yerle bir ettim. Şarap mahzenlerine girdim ve Asur askerleri nehirlerin suyu gibi deri torbalarda saklanan lezzetli şarapları içtiler. " (Luckenbill, 1968: 87-88; Alaeddinoğlu & Türker, 2015: 9-10; Gökçe & Pınarcık, 2019: 248).

Urartu şarap mahzenlerinin olduğunu anlatan yazılı belgedir. Yine bu yazıtlardan Urartuların şarabı sadece pitoslarda değil deri tulumlar içinde erzak depolarında sakladıklarını da öğrenmekteyiz.

Karmir-Blur'da Urartu kralı III. Sarduri'ye ait yazılı metinlerin birinde; *"LÚĖ. TINNM m--sa-ni-e- (li ifadesi bağcı veya saki, sakinin oğlu anlamında)" ve Toprakkale'deki "X LÚĖ. TINMEŠ -ni" ibaresi "10 saki veya şarap yapımcısı"* olarak yorumlanan Urartu tabletinde bağ ve bahçelerle ilgilen çiftçilerin olduğu anlaşılmaktadır. (Gökçe & Pınarcık, 2019: 245-247).

Bağcılık, üzüm ve şarap kültürünün önemli olduğu Urartu devletinde ekim ve hasat zamanı ile ilgili veri bulunmamaktadır fakat Urartuların hüküm sürdükleri coğrafya şartları sebebiyle ağaç ve bağ ekiminin kar kalktıktan sonra yani haziran ayında, ekimlerinin ise Eylül sonu Ekim ayı başı gibi yapıldığı tahmin edilmektedir (Baştürk, 2006: 94; Yakar, 2013: 138-139). Urartu Devleti'nde üzümlerin hangi aletle toplandığı, şarap üretim yerlerine nasıl taşınarak şarap yapıldığıyla ilgili elimizde herhangi bir yazılı ya da görsel veri bulunmamaktadır. Armir Blur ve Ayanis kalesindeki sepet kalıntılarından tıpkı antik çağda ve günümüzde olduğu gibi kesici aletlerle toplanıp sepetler aracılığıyla bağ alanlarına yakın imalathanelere taşındığı düşünülmektedir (Gökçe & Pınarcık, 2019: 246-247). Tüm bunların sonucunda diyebiliriz ki üzümlerin toplanması, imalathanelere taşınması, şarabın hazırlanıp depolanması ve bu işlerle ilgilenen kişilerin varlığı şarap üretiminin Urartularda bir meslek olduğunu gösterir (Gökçe & Pınarcık, 2019: 250).

Depolandıktan sonra tüketilen şarapların özellikle libasyon ritlerinde kullanıldığını hayat ağacına, stellere, ölü gömme merasimlerinde ve tarımsal etkinliklerde kullanıldığını hâkim olduğu coğrafyada bıraktıkları yazıtlar, arkeoloji ve arkeobotanik çalışmalar sonucunda elde edilen bulgulardan, Van ve çevre bölgelerinin sadece Anadolu'nun değil Dünyanın ilk bağcılık yapılan yerlerinden biri olduğunu öğrenmekteyiz. Bu durum Su medeniyeti olarak bilinen Urartu devletinin bağcılığa, üzüm ve şaraba verdikleri önemi kanıtlamaktadır. Anadolu'da

ekonomik, tarım faaliyetlerinden biri olan bağcılık Urartular devleti yıkıldıktan sonra da bölgede Medler, Persler, Roma İmparatorluğu, Ermeniler, Selçuklular, Karakoyunlular ve Osmanlı devleti zamanında da yapılmaya devam edilmiştir. Urartu sonrası faaliyetlerinin en görkemli ve zirvede olduğu dönemi olan Ermeniler zamanında, bağcılığın Ermeni Kralı I. Gagik tarafından yaptırılan Akdamar Kilisesi'nin dış duvarlarında çok sayıda üzüm kabartmasından anlaşılmaktadır (Alaeddinoğlu & Türker, 2015: 13).

Eski çağda statü ve ayrıcalık göstergesi olan bağcılık ve şarapçılık kültürü Urartu başkenti olan Van bölgesinde, savaşlar nedeniyle tahribata uğramaları ve tekrar yapılmamaları, bağ yerlerini yerleşim alanlarına çevrilmesi, bağcılık tekniğinin unutulup tekrar yapılmaması, verim ve gelir düşüklüğü, miras yoluyla bap alanlarının küçülmesi, ekonomik getirisi daha yüksek ürünlerin tercih edilmesi ve göç gibi sebeplerden dolayı azalarak günümüzde eski önemini kaybetmiştir (Keskin, 2011: 27; Alaeddinoğlu & Türker, 2015: 15).

2.2. YAZILI KAYNAKLARA GÖRE DOĞU ANADOLU BAĞCILIĞI

Paleolitik Çağ'a kadar uzanan bağcılık ve şarap kültürünün arkeobotanik ve arkeolojik çalışmalar sonucunda Anadolu, Transkafkasya dâhil Kafkas Dağları ve İran'ın kuzeyindeki Zagros Dağları'nda MÖ 6000 gibi erken bir tarihte yapıldığını gösteren veriler bulunmuştur. Nuh'un gemisi efsanesinde anlatıldığı üzere yüzyıllardır üzüm yetiştirilen bir bölge olması ve İncil'de Nuh ve Ağrı dağı hakkında anlatılanların bilim insanlarının çalışmaları sonucunda buldukları verilerle paralellik gösteriyor olması Üzüm ve şarabın anavatanın Doğu Anadolu bölgesi olduğunu ve burada bir "bağcılık kültürü veya şarap kültürü" olduğunu kanıtlamaktadır (Türker & Alaeddinoğlu, 2016: 26-27).

MÖ 9.-7. yüzyılları arasında, sınırları batıda Elâzığ-Malatya, doğuda Urmiye Gölü, kuzeyde Ermenistan'dan güneyde Güneydoğu dağ silsilesine kadar uzanan merkezi Doğu Anadolu 'da Van gölü havzası olup Demir Çağı döneminde Anadolu ve Yakın Doğunun en güçlü uygarlıkları (Çilingiroğlu, 1997: 35; Sevin, 2005: 123; Salvini, 2006: 24-25; Payne, 2006: 6, Erdoğan, 2006: 1) arasında yer alan Urartu Devleti'nin siyasi tarihine birinci bölümde değinmiştik.

Uygarlık tarihinden bile eski olan ve Anadolu'nun diğer bölgelerinde bilinip yaygın olarak yapılan bağcılık kültürünün; Laflı, 2016: 20) yükselti ve engebe gibi coğrafik şartlara

rağmen Doğu Anadolu bölgesinde (Erdoğan, 2006: 4) kurulan Gurgum (Maraş) Melid (Malatya) ve Kummuhu (Adıyaman) gibi Geç Hitit Devletleri ve Urartu Devleti'nin tarıma uygun topraklarında yapıldığını arkeolojik ve arkeobotanik veriler göstermektedir.

Dağlık alanları ve yükselti gibi yer şekillerinin etkisiyle iklim özelliklerinin farlılık gösterdiği Doğu Anadolu Bölgesinde dağların, nehirlerin ve göllerin etkisiyle geniş alanları kaplayan *"iklim adaları"* oluşmuştur. Bu durum karasal iklimin hüküm sürdüğü bölgede yetiştirilmesi zor olan meyve türlerinin yetiştirilmesini kolaylaştırarak (Odabaşı, 1980: 145) bölgede hakimiyet kuran Urartu Devleti'nin tarım alanında yaptığı yeniliklerle bölge topraklarını tarıma açıp birçok bitki ve meyveleri yetiştirip coğrafyanın olumsuz koşullarını iyileştirerek diğer medeniyetlere öncü olmuşlardır (Sevin, 2005: 123; Erdoğan, 2006: 1). Bu bölümde Urartuların yetiştirilmesi zor olan meyve türleri arasında önemli bir yeri olan bağcılık üzüm (Çiftçi, 2017: 61) ve üzümden yapılan şarap, şarabın tüketimi, depolanması ele alınmıştır.

Asmanın büyümesi için iklim önemli etkendir. Bağcılık için yıllık 9-12°C, sıcaklık ortalaması, yaz aylarında 17-20°C sıcaklık ortalaması en uygun olanıdır (Odabaş, 1980: 145-146). Yüksek dağlar ve vadilerinin bulunduğu coğrafyada kurulan Urartu Devleti sınırları içerisinde, yüksek dağlarla çevrili göl havzaları diğer yerlere göre daha fazla yağış aldığından daha sıcaktır (Çiftçi, 2018: 21). Bu sebeple Urartu coğrafyası sınırları içinde bulunana Hazar Denizi'ne dökülen Aras ve Kura nehirleri ile güneye doğru akan Elâzığ Ovası'nda Fırat'ı oluşturan Murat çevresinin (Sayadyan 2002: 19-20) Urmiye Gölü havzası ve Karasu nehirlerinin (Atalay & Mortan 1995: 312-313) Van Gölü havzasında Erciş bölgesinin (Atalay & Mortan 1995: 467) ve Sevan Gölü havzasının yıllık sıcaklık ortalamaları (Eimanifar & Mohebbi 2007: 2) bağcılık tarımına uygun olan bölgeleridir.

Doğu Anadolu Bölgesinde dağlık coğrafya, sert iklim, su kaynaklarının azlığı gibi nedenler tarım alanlarını sınırlandırmaktadır. Bitki ve meyve tarımını zorlaştıran bu durum karşısında bölgenin en güçlü devleti olan Urartulular, Van ve Van Gölü'nün kuzeyinde yer alan Erciş çevresinde (Şensoy & Tutuş, 2017: 61), Muskat üzüm bağlarının ilk defa yetiştirildiği Ermenistan Bölgesinde (Scannell vd. 2002: 14) Fırat, Dicle ve Aras gibi önemli nehirlerin etrafında (Sağlamtimur, 2001: 33) Urmiye ve Sevan Gölü çevresindeki verimli ovalarda üzüm bağları, meyve bahçeleri yaparak (Çiftçi, 2017: 28; Akyıldız, 2021: 17-18) ekilmemiş sulu toprakları tarıma açıp bölgenin verimli olmasını sağlamışlardır (Bülbül 2017, 278; Yakar, 2013:

134-135). Urartu kralları kurdukları üzüm bağları ve bu bağların sulanması için yaptıkları baraj, gölet ve su kanallarının inşasını kendilerine ait yazılı kaynaklarında anlatmaktadırlar (Çifçi, 2017: 28; Akyıldız, 2021: 17-18).

Urartularda bağcılığın önemli ve ayrıcalıklı olduğunu sınırlı sayıda olan tabletlerinde geçen üzüm *"ḫaluli" üzüm bağları "GIŠuldi" veya "GIŠGEŠTIN"* sözcüklerinden anlaşılmaktadır (Salvini, 2008: A5-30, A8-16, A9-11, A11-1, A14-1, A5 A-1 (Gökçe, 2016: 2657; Zimansky, 1985: 69). Urartu yazıtlarının çoğunda tarımdan bağ ve bahçe kurulmasından bahsedilmesi ve bunları baş tanrıları Haldi adına, ona ihtafen yapmaları (Payne, 2006: 3.2.2-3. 2.4-3.2.7) tarımın ve bağcılığın önemli olduğunu göstermesinin yanında Tanrı Haldi'nin savaş dışında *"tarım ve hayvancılık tanrısı"* olduğu düşüncesini de kanıtlamaktadır (Bülbül, 2017: 278; Salvini 2006: 53; Çilingiroğlu, 1994: 258; Baştürk, 2006: 42; Erdem, 2011: 62).

Urartularda üzüm bağlarına ait yazıtların ilk örneklerini devletin kurucusu olan I. Sarduri'nin oğlu İşpuini'ye ait yazıtta görmekteyiz. Hazine Piri Kapısı'ndaki yazıtta; *"Sarduri oğlu İşpuini bu bağı ve meyve bahçesini kurdu. Efendiye bu yazıtı yaptırttı"* ifadesinin geçtiği görülmektedir (Salvini, 2008: A2-51-4; Alaeddinoğlu & Türker, 2015: 12; Payne, 2006: 25 2. 1. 14; Dönmez Oybak & Belli, 2008: 191, Belli, 2011a: 23). Haldi adına üzüm bağları dikildiğinin anlatıldığı İşpuini'ye ait Zim zim dağı yakınlarında bulunan Meher Kapı yazıtında, *"Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua Tanrı Haldi için yeni bir bağ ve yeni bir meyve bahçesi diktiler…. Üzüm bağları olgunlaştığında Tanrı Haldi'ye 3 koyun kurban edilmelidir ve tanrılar toplantısına da 3 koyun kurban edilmelidir"* (Salvini, 2008: 224-225, Gökçe & Pınarcık, 2019: 248; Çiftçi, 2017: 67; Belli 1998: 31; Belli, 2011a,:23; Sevin, 2000: 397; Alaeddinoğlu & Türker, 2015: 12; Payne, 2006: 42-46 3. 2. 1) ifadesi geçmektedir.

Menua döneminde ise bağcılığın anlatıldığı yazıtlardan biri Karahan yazıtıdır. Bu yazıtta; *"Haldi'nin gücü sayesinde İşpuini oğlu Minua Arşuniuini şehrinde bir Haldi Kapısı inşa etti. Burada daha önce hiçbir şey inşa edilmemişti. İşpuini oğlu Minua yeni bir kale, şehir, bağ ve meyve bahçesi kurdu…"* (Salvini, 2008: a 5-28 1-23; Payne, 2006: 47-54; Salvini, 2006: 135) diyerek imar faaliyetlerinin yanında bağ ve bahçeler kurduğunu ifade etmiştir. Menua'ya ait Güsak 'Köşk' stelinde ise *"Üzümler olgunlaşırsa (?) 1 sığır ile 3 koyun kurban edilmelidir ve şarap Ḫaldi Kapısı ve stel önünde sunulmalıdır. Yeni şarap çıkarıldığında (?) muhtemelen üzümler sıkıldığında…"* (Salvini, 2008: 129; Payne, 2006: 94 5. 3. 10) ifadesi geçmektedir.

Kadembastı Mevkiinde Şamran 'Minua' Kanalında bulunan ve *"Bu bağ Minua'nın karısı Tariria'nındır. Adı Taririahinili'dir"* (Salvini, 2008: a 5A-11-6; Payne, 2006: 81 5. 2. 10) ifadesi geçen döneme ait bağcılığın anlatıldığı bir başka yazıttır. Minua zamanında yapılan Minua kanalı olarak bilinen ve sonraları Şamran Kanalı olarak adlandırılan kanalın yanında bulunan üzüm bağının (Zimansky 1985: 69; Salvini 1998: 97) karısı Tariria adını taşıyıp *"Taririahinili"* olarak adlandırılması (Sevin, 2000: 397; Belli, 2011a: 25; Şensoy & Tutuş, 2017: 61) sulamanın kolay olduğu bölgelerde kurulan Urartu bağ ve bahçeleri krallar dışında soylular ve kadınlar adına da yapıldığının en güzel örneğini teşkil etmektedir (Sevin, 2000: 398). Minua dönemine ait Van Karatavuk'ta bulunan yazıtta şu bilgiler yer almaktadır:

> *"Egemen olan Tanrı Haldi'ye Minua İşpuinioğlu bu yazıtı diktirdi (?). Tanrı Haldi'nin kapılarını yaptırdığı zaman (ayrıca)görkemli bir kale yaptırdı (ve ona) Tanrı Haldi'nin şehri adını saptadı. Bu Bağı diktirdi, bir bahçe diktirdi. Bir bahçe diktirdi. Adı "Minua'nın bağı" (dır) Tanrı Haldi'nin büyüklüğü ile Minua İşpuinioğlu, güçlü kral, Bianili ülkesinin kralı, Tuşpa şehrinin hükümdarı (dır)" (Payne, 2006: 81 5. 2. 1, Dönmez Oybak & Belli, 2008: 191) Minua der ki: Bağ teşule olduğu zaman Tanırı Haldi'ye 1 boğa (ve) 3 koyun kurban olarak sunulsun (ve) Tanrı Haldi'nin kapılarında törenler (dizlendiği) gibi, aynı şekilde yazıtın önünde dizlensinler. Bağ kurulması ahule olduğu zaman, bir bayram (?) Tanrı Haldi için, Tanrı Haldi'nin kapıları önünde (ve) bir bayram (?) Tanrı Arubani için (ile) bir bayram (?) Tanrı Haldi için yazıtın önünde dizlensin (?)" (Belli, 2011a:24)*

Bağ ekim ve toplama zamanlarına dair bilgi verdiği düşünülen bu yazıt oldukça önemlidir. Yazıtta geçen *Tesule* ilkbahar aylarında ekim ve budama, *Ahule* sonbahar aylarında ise bağbozumu zamanını ifade ettiği düşünülmektedir (Erdoğan, 2006: 37; Payne, 2006: 81 5. 2. 11).

Menua'nın oğlu I. Argişti döneminde de bağ yapımına önem verildiğini kendisine ait Sardarabad'daki *"Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Minua oğlu Argişti der ki: kusursuz bir şekilde bir kale inşa ettim ve ona "Argiştihinili" adını verdim. O yer çoraktı ve orada hiçbir şey yapılmamıştı. Nehirden dört kanal açtım ve bağlar ile bahçeler diktirdim"* (Salvini, 2008: a 8-161-10; Şensoy & Tutuş, 2017: 60; Payne, 2006: 187 8. 2. 2) yazıtından anlamaktayız.

Asur kralı II. Sargon'un 8. Seferinde I. Argişti'nin oğlu olan Urartu kralı I. Rusa'nın yaptırdığı Ulhu kentindeki meyve bahçeleri ve üzüm bağlarından (Sevin, 2000: 396-397; Bülbül, 2017: 278; Kuhrt 2009: 231). Aşağıdaki gibi bahsederek bu toprakları nasıl tahrip ettiğini anlatmıştır:

> *"Yatağından çıkan sayısız kanal yaptırdı ... ... ve meyve bahçelerini suladı. Boş arazileri, eski günlerden beri ... ve yağmur gibi çok sayıda üzüm ve meyve verdi. Çınar ağaçları, alabildiği ne yüksek (?), sarayının zenginliklerinden... ... orman gibi, gölgelerini ovalara ve ekilmemiş tarlalara düşürttü ... ... tanrı gibi, halkını sevindirdi. 300 homer tohum ekti, tahıl olarak ekti (?), böylelikle o ... hasat zamanında ekin fazlasıyla tahıl geri verdi. Ekilmemiş arazilerinin zeminlerini çayır gibi yaptı, bahar zamanlarında bolca sulayarak ve çimen ve mera bitmek bilmedi, kış ve yaz, onu atlar ve sürüler için uğrak yere çevirdi. Su ile dolu bu ülkedeki tüm develeri eğitti (?) ve onların suları hendeklere dökmelerini sağladı. (Çiftçi, 2018: 22) bahseder ve "O (Rusa) bir kanal açtırarak bol su getirtti. Akan sular tıpkı Fırat Irmağı gibiydi. Onun yatağından fışkıran sulardan sayısız kanallar yaptırdı ve meyve bahçeleri sarayın gururu ...Devlet depolarından 300 eşek yükü tohumu tarlalara ekti ve bol hasat aldı ...Olgun meyveler veren meyve ağaçları ve üzüm bağlarıyla dolu olan ve bol meyve veren bahçelerini tıpkı yağmur gibi suladı ...Onun lapislazuli ve kırmızı görünümündeki güzel ovalarında bol ot yetişiyordu ...Hepsini işlenmemiş ve terkedilmiş bir araziye çevirdim" (Zaccagnini 1981: 268; Belli, 1996: 638; Belli, 2011a: 23).*

I. Rusa'nın oğlu II. Argişti' Erciş yakınlarında tarla, üzüm bağı meyve bahçesi ve kanal açtırdığını anlatan yazıtları bulunmaktadır (Salvini, 2008: 536-537; Gökçe, 245).

Urartu kralı II. Sarduri dönemine ait bağcılık faaliyetlerinin anlatıldığı ve adına kurduğu bağın zarar görmemesi, zarar verenlerin cezalandırılması ve adının değiştirilmemesi için beddua ettiğini ve kurduğu bağın önemini Karataş Mevkiinde bulunan yazıtında geçen şu sözleri ile anlatmaktadır:

> *"Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle Argişti oğlu Sarduri bu bağı yaptırdı. Sarduri der ki: benden sonra kahraman (?) olan hiçbir kral, ...Her kim, Sarduri'nin kurduğu Sarduri Bağı'nın adını kaldırmaya kalkarsa veya kaldırırsa... versin. Sarduri der*

ki: Her kim çalarsa, Tanrı Haldi, Tanrı Teišeba, Tanrı Sivini (ve bütün) tanrılar onu güneş ışığından yoksun etsinler" (Salvini, 2008: 437A 9-111-11; Payne, 2006: 251 9. 3. 7; Belli, 2011a:26).

II. Sarduri dönemine ait üzüm bağları kurduğu şehre kendi adını verdiğini bir başka yazıtta şöyle ifade etmiştir:

"Haldi'nin büyüklüğüyle Sarduri Argiştioğlu der ki ...Tanrı Haldi bana krallığı verdiği zaman atalarımın kralı yerine çıktım. Aynı yıl bir diktirme (üzüm bağı) yaptırdım. Sardurihinili adını verdim. Sarduri, Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle, güçlü kral, büyük kral, dünyanın kralı, krallar kralı Tuşba şehrinin hükümdarıdır. " (Şensoy & Tutuş 2017: 59-60; Payne, 2006: 253 9. 3. 11)

II. Sarduri Zernakitepe Mevkii'nden Haydarbey Mahallesi'ne kadar olan alanların tamamının kendi döneminde üzüm bağı olarak kullanıldığını yazıtlarında anlatmıştır (Belli, 2011b: 41).

Tarım alanlarının oldukça az olduğu Ayanis'in kuzey kesimlerinde üzüm bağlarının bulunduğunu II. Rusa'ya ait, *"Argişti oğlu Rusa Haldi'nin büyüklüğü sayesinde Eiduru Dağı' önünde bu kaleyi kurdu. Rusa der ki: Burası kayalıktı ve hiçbir şey inşa edilmemişti. Ben burada tapınak, kale, üzüm bağları ve meyve bahçeleri kurdum. Yeni bir kent inşa ettim"* yazıtından anlaşılmaktadır (Sevin, 2000: 398, Erdoğan, 2006: 40; Salvini, 2008: 581-582 A12-98-10; Belli, 2011a: 26; Çiftçi: 2017: 6;). II. Rusa idari dini merkez olan ve kendi adını taşıyan Rusaḫinili adında yeni bir kent kurduğunu ve bu kentin etrafına üzüm bağı, tarla açarak kanallar yaptığını (Belli, 2011a: 26), kendisine ait Keşiş göl yazıtında şu şekilde anlatmıştır:

"...buna Rusa Gülü adını verdim, oradan Rusahinili'ye bir kanal yaptım ...bunun (?) zemini inşa edilmemişti ...Rusa söylüyor: Rusahinili'yi inşa ettiğimde, bu baraj gölünü yaptığımda. Tuşpa halkını ...oturttum ...Rusahinili'nin karşısındaki toprak ...ayrıca (?) bağları, bahçeleri, tarlayı belirledim ..." (Erdoğan, 2006: 40-41; Payne, 2006: 285-286. 12. 2. 3; Salvini, 2006: 139).

Van'da bulunan ve III. Rusa'ya ait stelde çorak ve verimsiz toprakları bağcılık tarımına açtığını yazıtta geçen şu sözleriyle anlatmıştır:

"Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle, ben Haldi'nin kulu Erima oğlu Rusa'yım. Haldi'nin gücüne hamdolsun, bana krallık verdi, krallık tahtıma oturdum... Erima oğlu Rusa

diyor ki: Qilbani dağı önündeki arazi çöldü hiçbir şey yoktu. Burada bir kanal kazdım, bağ ve bahçe diktim" (Salvini, 2008: 621-625 a 14-11-22)

Yukarıda gördüğümüz Urartu devleti krallarına ait yazıtlarda Tanrı Haldi adına ve onun gücüyle yapıldığından bahsedilen ve devlet kontrolünde olan üzüm bağları yazıtlardan da anlaşılacağı üzere en fazla Minua döneminde yapılmıştır (Çiftçi, 2017: 67-68). *"…yer çoraktı, daha önce orada hiçbir şey yapılmamıştı ve orada üzüm bağı, meyve sebze bahçesi diktim, tarla açtım"* şeklinde devam eden yazıtlardan da anlaşıldığı gibi Urartu krallarının barajlar sulama kanalları yaparak verimsiz topraklarda üzüm yetiştirdiklerini ve bu dönemde yapılan üzüm bağlarıyla toprakları tarıma açtıkları bilinir (Belli, 2007: 89). Eski çağda gurur ve ayrıcalık göstergesi olan bu bağlara Urartu kralları *"Minua Bağı, Sarduri Bağı"* gibi kendi isimlerinin yanında eşleri kızlarının *"Taririahinili"* ya da *"Argiştinili, Rusaḫinili"* gibi (Sevin, 2000: 398, Erdoğan, 2006: 40) Tevrat'ta Süleyman'ı n Kudüs'teki üzüm bağları, meyve bahçeleri ve parkları anlatılan (Konakçı, 2006: 182) kentlerin adı ile anılan kalıplaşmış isimler vermişlerdir (Sevin, 2000: 396).

Urartu yazıtları dışında bağcılığa dair önemli verilerden biri de Urartu mezarlarında ölü hediyesi olarak yanmış üzüm çekirdeklerinin bulunmasıdır. Yoncatepe nekropolinde bulunan mezar hediyesi olarak bir kap içinde az sayıdaki nohut ve üzüm çekirdeği gibi (Resim 4) (Dönmez Oybak & Belli, 2007: 295-296; Belli, 2011a: 24) yanmış üzüm çekirdeklerinin bulunması ölümden sonra yaşam inancını göstermekte (Derin, 1993: 63) ve yazıtlardan anlaşıldığı üzere devlet yatırımı olarak (Çavuşoğlu, 2014: 32) tanrı adına yapılan bağ ve bahçeler de kurbanlar kesilmesi törenler yapılması Demir çağı döneminde bu bitkinin dinsel açıdan değerli ve önemli olduğunu göstermektedir (Dönmez Oybak & Belli, 2007: 295-296; Yakar & Taffet 1998: 146). Urartu kralları için değerli olan bu bağlara zarar gelmemesi için yazıtlarında beddua bölümü bulunmaktadır. Karataş'ta bulunan Kral Menua ve kral II. Sarduri dönemine ait bağa ve üzümlere zarar verilmemesi için beddualar edip lanetlediği (Alaeddinoğlu & Türker, 2015: 12) yazıt gibi Urartularında tıpkı Geç Hitit dönemi Sultanhanı yazıtında olduğu gibi Üzüm bağlarının kale ve kanallarla bağlantılı olması, tanrı adına dikilmesi kurbanlar sunulması gibi sebeplerden dolayı yazıtlarda beddua bölümleri bulunmaktadır (Işıklı, 1993. 92).

Bölgenin verimliliği, hayvancılık, bağcılık, meyve plantasyonları hem Asur ve Urartu yazılı kaynaklarında, hem de arkeolojik bulgularla ortaya konan (Salvini, 2006: 25-26) Bugün Ermenistan, İran ve Türkiye gibi devletlerin bulunduğu Urartu topraklarında (Çiftçi, 2018: 19)

yazılı metinlerinden Van Gölü Havzası ve Ararat Ovası'nın aksine Urmiye Gölü Havzası'nda tarımsal faaliyetler ile ilgili herhangi bir yazılı kaynak olmaması nedeniyle bu bölgedeki üzüm bağlarıyla ilgili elimizde veriler bulunmamaktadır (Çiftçi, 2017: 68-70; Akyıldız, 2021: 20).

Sonuçta Urartularda sulama sistemlerine yakın kurulmuş üzüm bağları ve meyve bahçelerinin varlığı ve bu kanallardaki su ile üzüm bağlarının sulanmasının emredilmesi sebebiyle Urartu başkenti Van eski çağlarda bağ ve bahçe şehri olarak bilinmektedir (Sevin, 2000: 402). *"Üç göller"* olarak anılan Urartu coğrafyasında V. yüzyıl tarihçisi Khroneli Movses (Salvini, 2006: 27), Evliya Çelebi gibi yazarlar özellikle Van çevresindeki korukluk, üzüm bağından bahsetmişlerdir (Sevin, 2000: 396). Doğu Anadolu bölgesinde Urartular tarafından yapılan bağcılık kültürü sonraki dönemlerde farklı kültür ve uygarlıklar tarafından da yapılmaya devam etmiştir.

SONUÇ

Türkiye'nin %21'lik alanını oluşturarak en geniş coğrafi bölgesi olan Doğu Anadolu, topografik yapısı, iklimi ve tarihsel gelişimi ile özgün ve farklı bir bölgedir. Batısında Orta Anadolu Kızılırmak ve Fırat nehirleri, güneyinde Kahramanmaraş dolayları Güneydoğu Torosların dış etekleri, Güneydoğu Anadolu ve Irak, doğusunda İran ve Ermenistan, Kuzeyinde Karadeniz su havzasının güney etekleri Kuzeydoğusunda Azerbaycan ve Gürcistan'ın yer aldığı ve şekil itibari ile üçgene benzeyen bölge *"Türkiye'nin Çatısı"* olarak da bilinmektedir. Bölgenin dik ve sarp dağları engebeli coğrafyası, zor iklim koşulları yaşam şartlarını kısıtlamasına rağmen Doğu ve Batı dünyası arasında köprü konumunda olması sebebiyle tarih boyunca göçler alıp vererek hem Türkiye hem de dünya tarihinde büyük etkileri olan Hurri, Urartu, Med ve Persler gibi en eski uygarlıklara ev sahipliği yapmış ve bu uygarlıklar bölgenin sosyoekonomik gelişimine katkıda bulunmuşlardır.

Türkiye'nin en yüksek noktası olan Ağrı Dağı'nın en büyük gölü olan Van Gölü'nün ve Türkiye ortalaması üstünde büyüklüğe sahip Fırat, Dicle, Aras gibi önemli akarsuların doğduğu Doğu Anadolu Bölgesi 1941 yılında yapılan I. Coğrafya kongresinde coğrafyacılar tarafından özellikleri ve sınırları, iklim ve yüzey şekillerine göre Erzurum-Kars, Yukarı Fırat, Yukarı Murat-Van ve Hakkâri bölgesi olmak üzere dört bölüme ayrılmıştır.

Anadolu coğrafyasında en sert ve soğuk Doğu Anadolu bölgesinde yaşanır. Bölge Karasal iklimin en sert ve uzun yaşandığı bölge Doğu Anadolu bölgesidir. Batıdan Doğuya doğru yükselen yer şekilleri bölgenin deniz etkisinden uzaklaşması gibi sebepler nedeniyle yıllık sıcaklık ortalaması ve mevsimsel yağış farkları bölge içinde iklimin etkisini farklılaştırarak bölgenin Kuzey ve Güneyinde farklı iklim yaşanmasına sebep olmaktadır. Bölgenin en soğuk ve sıcaklık ortalamasının en düşük olduğu bölümü Kuzeydoğusunda bulunan Erzurum- Kars bölümüdür. Bölgenin en sıcak ve yükseltinin en düşük olduğu bölümü Elâzığ- Malatya bölgesi oluşturmaktadır. Türkiye'nin ve Doğu Anadolu bölgesinin en önemli nehirlerinden biri olan Fırat nehrinin suladığı bu bölge Eskiçağlardan itibaren çiftçi ve çoban grupları için uygun yerleşim alanı olmuştur. Malatya Elâzığ bölgesi konumu itibarıyla Orta ve Doğu Anadolu arasında geçiş bölge olması ve Tunç Çağı öncesi nemli iklimi sebebiyle eski çağlardan itibaren çiftçi toplulukların yaşadığı yerleşmelere ev sahipliği yapmıştır. Sonuç olarak topoğrafyasından kaynaklı iklimin sert ve soğuk, kışları yoğun kar yağışlı, yazları ise kısa ve yağışlı geçen Doğu

Anadolu Bölgesi'nde Erzincan Ovası, Van Gölü Havzası ve Malatya- Elâzığ bölgelerinde iklimin ılıman etkisi ile meyve ve sebze tarımının yapıldığı, yüksek ve soğuk olan Erzurum-Kars ve Hakkâri bölümlerinde ise hayvancılık ve yaylacılık kültürünün yoğun olduğunu özellikle Tunç Çağı'na ait höyüklerden çıkan verilerden öğrenmekteyiz. Günümüzde de bu bölgelerin ekonomik etkinlikleri eski çağdan itibaren aynı şekilde devam etmektedir. Doğu Anadolu bölgesi, yükseltisi fazla, ova ve platoların geniş yer kapladığı bir bölgedir. Bölgenin yükseltisi fazla olduğundan yerleşimler genellikle ovalar çevresinde olmuştur.

Arkeolojik ve arkeobotanik veriler sonucunda iklim, bitki örtüsü, yükselti ve yer şekillerinin Doğu Anadolu bölgesinde toprak oluşumunu ve buna bağlı olarak yetiştirilen tarım ürünlerini etkilediğini görmekteyiz. Anadolu coğrafyasında ilk defa 7-8 bin yıl öncesinde Güney doğu bölgesinde kültüre alınıp evcilleştirildiğini öğrendiğimiz önemli bir kültür bitkisi olan vitis vinifera (asma) bitkisi Doğu Anadolu gibi Anadolu'nun yüksek rakımlı bölgelerinde de yetiştirildiğini görülmekteyiz. Dünyanın en eski bağcılık merkezlerinden olan Van bölgesinde tarih boyunca Van gölünün ılımanlaştırıcı etkisi bağcılık yapımını kolaylaştırmıştır. Günümüzde bölgede geçmiş yıllardaki savaşlar sonucunda bağların tahribe uğraması ve yeniden yapılmaması, bağ alanlarının miras yoluyla paylaşılıp yerleşim yeri olarak kullanılıp alan kaybına uğraması bağcılığın tekrar yapılmayıp bağcılık kültürünün unutulmasına sebep olmuştur. Bağcılık tarımı üzerinde iklim göz önüne alındığında en fazla etkiyi sıcaklık göstermektedir. Asmanın su isteğinin karşılanmasında iklim olaylarından yağış etkin rol oynamaktadır. Asma güneşi çok seven bir bitki olduğundan güneşlenme süresi verimlilik, üzüm kalitesi ve olgunlaşmaya etki eder. Bu nedenle kış donları ise İç ve Doğu Anadolu'nun kışı çok sert geçen bazı yöreleri dışında sorun olmamakla birlikte Bağcılık tarımına kış aylarının sıcaklık ortalamasından ziyade düşük sıcaklıkların uzun süre devam etmesi zarar vermektedir. Bu nedenle Doğu Anadolu bölgesinde iklimin uygun olduğu ve kısa süreli düşük sıcaklık değerlerinin yaşandığı yerde bağcılık tarımı yapılmaktadır. Düşük sıcaklık değerlerinin kısa sürdüğü Erzincan ilinde-32.5^{0}C'de bile üzüm yetiştirile bilmektedir. Sıcaklık ve don dışında bağcılık tarımını yağış ve sulamada etkilemektedir. Yaz yağışlarının az olduğu bölgede suyun ve sulamanın kolay olduğu bölgelerde bağcılık tarımı yapılmaktadır. Doğu Anadolu bölgesinde iklim ve yeryüzü şekilleri nedeniyle en geç olgunlaşan üzümler yetiştirilir. Pekmez sirke ve şarap gibi besinler elde edilir. Sonuç bağcılık tarımının kışları oldukça soğuk geçen ve karasal

bir iklime sahip olan Doğu Anadolu bölgesinde iklime uyum sağladığı ve bölgede ekonomik bağcılığın yapıldığı görülmektedir.

Doğu Anadolu bölgesinde yapılan bilimsel kazılar bölgenin Paleolitik Çağ'dan itibaren yerleşimlerin olduğunu kanıtlamaktadır. Neolitik çağla birlikte yerleşik yaşam ve tarımın başlamasıyla gelişen süreç Kalkolitik çağ ile birlikte Doğu Anadolu'da sosyo kültürel gelişmelerin yanında tarımsal faaliyetleri artırarak bölgeler arası ticaretin gelişmesini sağlamasının yanında *"Halaf, Ubeyd, Uruk"* Kuzey Suriye ve Mezopotamya kültürlerinin özellikle Fırat Murat ve Karasu Havzalarındaki yerleşim yerlerini etkilemiştir. Bölgenin olumsuz iklim ve yer şekillerine rağmen Kalkolitik Çağ'ın sonlarına Tunç Çağı başlarından itibaren Trans Kafkasya'dan yoğun şekilde göçler almış ve bu göçler soncunda *"Karaz Kültürü"* etkili olmuş ve bu kültür bölgenin nüfus artışı, sosyal, kültürel ve ticari açıdan etkileyerek gelişmesini sağlamıştır. Doğu Anadolu'nun güney yerleşim yerlerinde tarımın kuzey yerleşimlerinde hayvancılığın yapılmasını iklim ve yer şekilleri zorunlu kılmıştır. Doğu Anadolu Bölgesi'nin tarihinde en etkili ve önemli uygarlık ise Van Gölü merkezli kurulan ve Demir Çağı'nda bölgenin tamamını hakimiyeti altına alan Urartulardır. Urartu devleti doğu Anadolu'nun zor ve çetin şartlarına rağmen imar çalışmaları ile bağ ve bahçeler kurarak, su kanalları açarak bölgenin tarımının gelişiminde çok büyük katkıları olmuştur. Bu durum bize insanoğlunun yaşadığı coğrafyanın olumsuzluğunu kendi lehine göre şekillendirmeyi başarabildiğini göstermektedir.

Varoluşundan günümüze kadar insanoğlu doğayla hep iç içe olmuştur. Bu sayede kaynağı doğa olan kültler geliştirmişlerdir. Neolitik Çağ'la birlikte tarım yapmaya başlayan ve bitkileri kültive eden insan toprağın önemini kavramış ve günlük yaşamını, sanatını, inanç sistemlerini, bu doğrultuda geliştirmiştir. Yeryüzünde gördüğü nesnelere bitkilere farklı sembol ve anlamlar yüklemiştir. Bu sembollerden biri de topraktan dirilenlerin en önemlilerinden olan eski çağlardan günümüze kadar gelen asma (üzüm)'dır. Asmanın çoğalması sonrasında elde edilen taze ve kuru olarak ta tüketilen üzüm ve üzümden yapılan sirke, pekmez ve özellikle şaraptan Eski Çağ Anadolu uygarlıklarında, mitolojilerde ve Tevrat, İncil gibi kutsal kitaplarda sıkça bahsedilmektir.

İnsanlık tarihi kadar eski olan Bağcılık kültürü Anadolu coğrafyasında yerleşik yaşamın başlamasıyla birlikte buğday ve baklagiller tarımından sonra kültüre alınan ilk örneklerini

Neolitik Çağ'da gördüğümüz, din ve mitolojik kaynaklara konu olan üzüm (asma) Eski Çağlardan günümüze insan yaşamının hemen her alanında önemli olduğunu Bağ, bağcılık ve bunun sonucunda ortaya çıkan üzüm meyvesinin ve şarabın nerelerde ve nasıl yetiştirildiği hangi aşamalardan geçtiği, gündelik yaşamda, dini ritüellerde, sağlık alanında, ekonomide, sanatta ne gibi etkilerinin olduğunu arkeolojik ve arkeobotanik veriler sonucunda elde ettiğimiz bilgeleri tezimizde anlatmaya çalıştık.

Tarihler boyunca Eski Çağ Anadolu'sunda asma, üzüm ve şaraba dair verilerin bulunması Anadolu toplumlarının bu bitkiye verdiği önemi göstermektedir. Paleolitik Çağ'dan itibaren insanların kullandığını tahmin ettiğimiz üzüm bitkisinin Neolitik, Kalkolitik ve erken Tunç Çağlarında kullanıldığını kanıtlayan veriler bulunmaktadır. Özellikle Orta Tunç Çağ'ında Hititlerin hamiyeti ile birlikte yazınında kullanılmasıyla beraber asma, üzüm ve şaraba dair birçok eser ve belge bulunmuştur. Kaynaklarda asma (tuwarsa), üzüm (geštin), şarap (wiyana) olarak sıkça kullanıldığını gösteren kanun, dua ve ayin metinlerinin yanında kaya anıtlarına kazanlara, kullanılan eşyalar üzerinde betimlenmesi dinde ve günlük hayatta önemli olup geniş alanlarda kullanıldığını göstermektedir. Hitit kanunları dua metinleri, Geç Hititlere ait Tanrının sol elinde tuttuğu bereket ve bolluğu simgeleyen İvriz Kaya Tasviri, MÖ 7. Frigler ve Lidyalılarda tarımı yapılan ve tanrıları Dionysos'un üzüm ve şarap tanrısı olarak kabul etmeleri bu toplumlarda üzüm bereketi temsil ettiğini şarabın ise ölümsüzlük içkisi olduğu inancını doğurması bakımımdan önem teşkil etmektedir.

Demir Çağı öncesi döneme dair üzüm, şarap ile ilgili Orta ve Batı Anadolu uygarlıklarına ait çok sayıda araştırma yazılı ve yazısız belge bulunmasına rağmen Doğu Anadolu bölgesi için aynı durumun söz konusu olmadığını sonucuna varılmıştır. Çünkü Doğu Anadolu bölgesinde Demir Çağı'nda büyük bir devlet kuran Urartulara kadar bağcılık kültürüne dair bir veri bulunmamıştır. Bu durum bölgede Urartu öncesine dair detaylı araştırma eksikliğinden kaynaklanmaktadır.

Yabani asma çekirdeklerinden Anadolu'da yaklaşık 6000 yıl öncesinden itibaren kültüre alındığını bildiğimiz ılıman iklim kuşağı bitkisi olan asma bitkisinin Doğu Anadolu'nun yüksek ve dağlık yerleri dışında diğer yerlerinde yetiştirildiğini Eski Çağ'a ait veriler ve kaynaklar öğrenmekteyiz. Kaynaklar üzümlerin Eylül, Ekim aylarında toplandığı zamanı Bağ Bozumu zamanı olarak vermektedir.

Presleme, ayakla ezme mayalama gibi tekniklerle yapılan Şarap ile ilgili kaynaklarda Anadolu toplumlarında kullanıldığı bilinmekle birlikte depolanması ya da şarap yapımına ait şimdilik bir veri bulunamamıştır. Sonraki dönem kazılar ve araştırmalar sonucunda bu konu aydınlatılabilir.

Doğu Anadolu'da Şarabın libasyon törenlerinde tanrılara sunulan bir içecek olduğunu, şarap mahzenleri ve depolarının bulunduğunu, Urartulara ait kaplar ve verilerden öğrenmekteyiz. Dinî yaşamda önemli olan şarap tüketiminde, testi, kazan, kâse, riton ve kadehler kullanıldığı bilinmektedir. Urartu'da dinî ritler dışında, inşaatların temellerinde şarap sunusunun yapıldığına dair veriler bulunmaktadır. Çeşitli işlemler sonucunda elde edilen şarabın Urartularda meslek olarak yapıldığını kanıtlayan veriler bulunmasına rağmen şarap yapımında kadın mı erkek mi çalıştığına dair herhangi bir bilgi bulunamamıştır.

Arkeolojik verilerden Anadolu toplumlarında bağcılık ve şarabın sıradan olmadığını, bağcılığın krallar tarafından kurulup yapımına önem verilmesi, bu bağlara kendi ya da eşlerinin isimlerinin vermelerinden ve şarabın dini ritüellerde libasyon törenlerinde sunulmasından anlayabilmekteyiz. Bu durum bize bağcılığın ve şarabın üst düzey insanlar tarafından yapılıp kullanıldığını düşündürse de halkın bağcılık ve şarapla ilgisi olmadı anlamına gelmez. Urartu coğrafyasında bölgenin altın Çağ'ını yaşadığını, döneme ait alet ve yazıtlardan öğrenmekteyiz. Urartu ekonomisinde geniş üzüm bağlarının ve bu bağlardan elde edilen şarap mahsullerinin devlet kontrolünde olduğunu, bunların merkezi kalelerindeki kraliyet depoları ve tahıl ambarlarında depolanıp saklandıklarını Urartu ve Asur yazılı kaynakları ve bölgede bulunan arkeolojik verilerden öğrenmekteyiz.

Urartu ve Asur kaynakları dışında, Ermeni tarihçi Hovannes Katolikos *"bağlar yaptılar, zeytin ağaçlarının sıralarının güzel kokulu aralıklarını ve bahçeleri yaptılar, zararlı otu olmayan tarlaları sürdüler ve yüz kat daha fazla meyve aldılar. Zengin bir hasatla depoları ve siloları fazlasıyla doldu ve bağbozumunda da tenekeleri…"* ifadesinden Urartu coğrafyasında bölgenin tüm olumsuz koşullarına rağmen bağcılık tarımının yapıldığını, veriminin arttığını öğrenmekteyiz.

Doğu Anadolu'da kurulan kentlerin gıda ihtiyacının bir kısmının bağcılık tarımından karşılayan ve bölgenin büyük çoğunluğunu bağlık haline getiren Dünya ve Anadolu tarihinde önemli bir yeri olan Urartular, yaptıkları imar faaliyetleri ile bölgenin tüm olumsuz şartlarını

zorlayarak tarımsal üretimi özellikle bağcılık tarımını geliştirmişler ve bu tarımın yapımını kolaylaştırmışlardır. Doğu Anadolu'da Eski çağda bağcılığın önemli olduğunu, bölgenin imar faaliyetlerinin yanında bağlar kurulmasından bağlara zarar verilmesini engellemek için krallar tarafından yapılan beddua yazıtlarından koruma altına alındığını görmekteyiz. Eski çağda Doğu Anadolu coğrafyasında önemli olan bağcılık kültürü günümüzde bu bölgede göçler, miras, ekonomik getirisi yüksek farlı ürünlerin tercih edilmesi ve bağcılığın unutulması gibi nedenlerden dolayı eski değerini kaybetmiştir. Eski Çağ Doğu Anadolu'da bağcılık ile ilgili bilgilerimiz bölgede artan kazı ve araştırmalar sonucunda ileriki dönemlerde değişebilir.

KAYNAKÇA

Ağaoğlu, Y. S. (1999). *Bilimsel ve Uygulamalı Bağcılık (Asma Biyolojisi).* Ankara.

Aktüre, S. (2003). *Anadolu'da Demir Çağı Kentleri,* İstanbul.

Akurgal, E. (1995). *Anadolu Uygarlıkları,* İstanbul.

Akurgal, E. (2005). *Anadolu Kültür Tarihi,* Ankara.

Akbaş, M, & Cabaroğlu, T. (2009). Ülkemizde Üretilen Bazı Üzüm Sirkelerinin Bileşimleri ve Gıda Mevzuatına Uygunlukları Üzerine Bir Araştırma. *Gıda Teknolojisi Dergisi,* 35 (3). 183-188

Akgül, A. (2008). Bir Mit Olarak Şarabın Anlamı ve İcadı, *Millî Folklor*. 20 (80), 13-20

Akkuş, S. (2019). Eskiçağda Şarabın Dini, Siyasi ve Ekonomik Açıdan Değeri, *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 19, 115-136

Akkurnaz, F. S. (2016). *Eski Yunan ve Roma Kaplar-İşlevler,* İstanbul.

Akman, A. (1942). *Şarap, Sirke ve Dayanıklı Şıra,* Ankara.

Aktan, N. & Kalkan Yıldırım, H. (2011). *Sirke Teknolojisi*. İzmir.

Akyıldız, Ş. (2021). *Urartu, Geç Hitit ve Yeni Assur Uygarlıklarında Şarap Kültürü,* Iğdır: Iğdır Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi

Alaeddinoğlu, F. & Türk, N. (2015). Viniculture in Urartu Civilization, *The International Conference Econometrics XXII.* 1-10.

Algaze, G. Goldberg, P. Honça, D. Matney, T. Mısır, A. Rosen, M. A. Sclee D. Somers, L. (1995). Titriş Höyük, a Small Early Bronze Age Urban Center in Southeastern Anatolia: the 1994 Season, *Anatolica, XXI,* 13-64.

Alsancak S. B. Peşkircioğlu, M. T H. Özaydın, K. A, Mermer, A. Kader, S. Tugaç, M. G. Aydoğmuş, O. Emeklier, Y. Yıldırım, Y. E. Kodal, S. (2015). Türkiye'de Üzüm (Vitis Ssp.). Yetiştirmeye Uygun Potansiyel Alanların Coğrafi Bilgi Sistemleri (CBS). Teknikleri Kullanılarak İklim ve Topoğrafya Faktörlerine Göre Belirlenmesi. *Tarla Bitkileri Merkez Araştırma Enstitüsü Dergisi,* 24 (1). 56-64

Altunbağ, E. & Zencir, E. (2018). Türk ve Akdeniz Yemeklerinde Sirke Kullanımı, *Journal of Gastronomy Hospitality and Travel,* 1 (2). 45-54.

Altunkaynak, G. (2018). Doğu Anadolu Arkeolojisinin Ana Hatları İçerisinde Bingöl Yöresinin Önemi, Bingöl Üniversitesi, *Bingöl Araştırmaları Dergisi,* 4 (2), 83-100.

Alp, S. (1999). *Hititlerde Şarkı, Müzik ve Dans, Hitit Çağ'ında Anadolu'da Üzüm ve Şarap,* Ankara.

Anderson, B. (1996). The *Wine Atlas of Italy and Traveller's Guide to The Vineyards* *

Anlı, R. E. (2006). *Bağlar Güzeli Üzüm,* İstanbul.

Arınç K. (2011). *İktisadi, Sosyal ve Siyasal Yönleriyle Türkiye'nin İç Bölgeleri,* Biyosfer Araştırmaları Merkezi, Erzurum.

Arslantaş, Y. (2013). *Tarih Öncesi Dönemde Elâzığ,* Ankara.

Atalay, İ. (1997). *Türkiye Coğrafyası,* İzmir.

Atalay, İ. Mortan, K. (1995). *Türkiye Bölgesel Coğrafyası,* İstanbul.

Aydın B. Z. & Sarı, N. & Aydın, A. (1999). Üzümün Tarihine Kısa Bir Bakış ve Osmanlı Sağlık ve Toplum Hayatındaki Üzümün Yeri, *III. Türk Tıp Tarihi Kongresi,* Ankara.

Ayvazian A. (2006). *Urartian Glyptic: New Perspectives, University of California,* Berkeley

Ayvazoğlu, C. P. (2007). *Antik Çağ'da Karia Bölgesi'nde Dionysos Kültü ve Şarap Üretimi,* İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi

Bahar, E. Korkutal, İ. Tekin, D. (2012). Küresel Isınmanın Bağcılık Üzerine Etkileri, *Trakya Üniversitesi Doğa Bilimleri Dergisi* 13 (1). 17-29

Bahar, H. (1988). Elâzığ-Bingöl ve Tunceli İllerinde Prehistorik Araştırmalar 1987. *6. Araştırma Sonuçları Toplantısı,* 501-527

Bahar, H. (2005). *Eskiçağ Tarihi,* Konya

Başdemir, K. (1999). *Eski Anadolu,* İstanbul.

Balkan, K. (1985). Urartuların Kökeni ve Dilleri, *Belleten,* 189-192, 1985: 513-521

Barjamoviç, G. Fairbaim, A. (2018). Anatolian Wine in The Middle Bronze Age, *Die Welt Des Orients*, 48 (2), 249-284.

Barnett, R. D. (1959). Further Russian Excavations in Armenia (1949–1953). *Iraq*, 21 (1), 1-19

Baştürk, M. B. (2006). *Din ve Dini Ayinlerin Urartu Krallığı'ndaki Toplumsal ve Siyasal Rolü.* İzmir: Ege Üniversitesi Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Batu, A. (2006). Klasik ve Modern Yönteme Göre Sıvı ve Beyaz Katı Üzüm Pekmezi (Zile Pekmezi). Üretimi, *Gıda Teknolojileri Elektronik Dergisi,* 2, 9-26.

Batu, A. (2011). Üzüm, Pekmez ve insan Sağlığı Gıda Teknolojileri Elektronik Dergisi (6/2, 25-35

Batmaz, A. (2013). Urartu Dininde Kurban Kavramı ve Kurban Uygulamaları. *Belleten* 80 (280). 801-832

Beşikli, M. İ. Bilgiç, C. Gürsöz, S. (2014). Bağcılıkta Sulamanın Önemi. *12. Ulusal Kültür Teknik Sempozyumu*. 21-23 Mayıs, C: 2, 543-546.

Belli, O. (1975). Doğu Anadolu'da Yeni Arkeolojik Keşifler: Van- Yedisalkım (Put). Köyü Boyalı Mağara Resimleri, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı: 28-29, İstanbul, 1-18.

Belli, O. (1982). Urartular, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, I, 139-208

Belli, O. (1996). Doğu Anadolu Bölgesi'nde Keşfedilen Urartu Barajlarına Toplu Bir Bakış, *Belleten*, 60 (229), 631-680

Belli, O. (1998). *Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları*, İstanbul.

Belli, O. (2000). Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı, O. Belli (Ed.). *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi* (1932-1999). Ankara: 201-209.

Belli, O. (2004). *Urartu: Savaş ve Estetik/Urartu: War and Aesthetics.* İstanbul.

Belli, O. (2011a). "Van Gölü Havzası'nda Urartu Bağcılığı ve Şarap Kültürü", *IV. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu*, Ankara, 18-34

Belli, O. (2011b). "Erciş Bölgesinde Keşfedilen Urartu Sulama Tesislerine Toplu Bir Bakış", *VI. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu*, İstanbul.

Belli, O. (2011c). Anadolu'da Şarapçılığın Kaynakları, Doğu Anadolu Bölgesi'nde Urartu Bağcılığı ve Şarap Kültürü, *Yemek ve Kültür Dergisi*, 23, 48-76

Bingöl, A. (2003). *En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi,* Erzurum: Atatürk Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi

Bilgiç, E. (1946). Anadolu'nun İlk Yazılı Kaynaklarındaki Yer Adları ve Yerlerinin Tayini Üzerine İncelemeler, *Belleten,* X, 381-423.

Bilgiç, E. (1959). Birkaç Yeni Urartu Kral Kitabesi, *Türk Arkeoloji Dergisi*, IX (1). 44–48.

Braidwood, J. R. (1995). *Tarihöncesi İnsanları* (Çev. B. Altınok). İstanbul.

Burney C. A. (1966). A First Season of Excavations at The Urartian Citadel of Kayalıdere, *Anatolian Studies, 16,* Ss. 55-111.

Burney, C. A. & Lang, D. M. (1971). *The Peoples of The Hills. Ancient Ararat and The Caucasus,* London.

Bülbül, P. (2017). Eski Anadolu'da Tarım Faaliyetleri, Tarihin Peşinde, *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi,* S. 17, 269-282

Canbaş, A. (1986). Bira, Şarap ve Yüksek Alkollü İçkilerin Üretiminde Mikroorganizmalar, *Gıda 11 (5)*. 283-288

Ceylan, A. (2015). *Doğu Anadolu Araştırmaları II (Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır, 2008-2014).* Erzurum

Causa, H. Atalay, İ. Mortan, K. (2011). *Resimli ve Haritalı Türkiye Bölgesel Coğrafyası*, İstanbul.

Childe, G. (2006). *Tarihte Neler Oldu (*Çev. A. Şenel-M. Tunçay). İstanbul.

Corti, C. (2018). The Knowledge of Viticulture in Hittite Anatolia, *Die Welt Des Orients, 48/2,*

Curtis, I. R. (2001). *Ancient Food Technology*, Leiden, Boston, Köln.

Curtis, J. (1993). Fifty Years of Mesopotamian Discovery, The *Work of The British Schoolof Archaeology in Iraq.* 1932-1982, Londra.

Çakan, H. & Kavak, S. & Girginer, K. S. (2017). Tatarlı Höyük (Ceyhan/Adana). Arkeobotaniksel Veriler Işığında Üzüm Yetiştiriciliğine Dair Kanıtlar, *33. Arkeometri Sonuçlar Toplantısı, C. 1*, Bursa, 373-384

Çambel, H. vd. (1982). Çayönü Kazısı 1981 Yılı Çalışmaları, *Kazı Sonuçları Toplantısı IV*, 9 -24

Çavuşoğlu, R. (2014). *Urartu Kemerler/Urartian Belts,* İstanbul.

Çavuşoğlu, R. & Gökçe, B. (2013). Urartu Krallığı'nda Metal Kazan Kullanımı, *Tarhan Armağanı/M. Taner Tarhan'a Sunulan Makaleler* (Eds. O. Tekin, M. H. Sayar ve E. Konyar, İstanbul, 105-115

Çavuşoğlu, R. & Gökçe, B. & Işık, K. (2014). The Craftsmen and Manufacturers in The Urartian Civilization. *Anatolica XI,* 23-45

Çeçen, S. Gökçek, G. (2006). Kültepe Tabletlerinde Yerli Tarihleme Usulleri*, Studies in Honour of Hayat Erkanal, Cultural Reflections,* İstanbul, 218-221

Çelik, H. Ağaoğlu, Y. S. Fidan, Y. Marasalı, B. Söylemezoğlu, G. (1998). *Genel Bağcılık,* Sunfidan A. Ş. Mesleki Kitaplar Serisi 1: 253

Çelik, H. (2002). *Üzüm Çeşit Kataloğu*, Sun Fidan A. Ş. Mesleki Kitaplar Serisi 2

Çelik, H. Kunter, B. Söylemezoğlu, G. Ergül, A. Çelik, H. Karataş, H. Özdemir, G. Atak, A. (2010). Bağcılığın Geliştirilmesi Yöntemleri ve Üretim Hedefleri, *TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası 7. Teknik Kongresi,* 11-15 Ocak 2010, Ankara, 1-23

Çelik, H. U. (2019). *Gastronomide Şarabın Yeri ve Önemi Bir İşletme Örneği*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

Çevik, N. (2000). *Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri,* Ankara

Çığ, M. H. (2015). *Hititler ve Hattuşa, İştar'ın Kaleminden*, İstanbul.

Çiğdem, S. (1996), *Eski Anadolu İnsanının Geçim Kaynakları ve Yaşama Biçimleri,* Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

Çiğdem, S. Topaloğlu, Y. (2018). Eski Çağ'da Anadolu'nun İktisadi Hayatı Üzerine Genel Bir Değerlendirme, *Anadolu'nun Eski Çağlarında İktisadi ve Zirai Hayat*. (Eds. Gökçek, L. G. Yıldırım, Y. Pekşen, O.). (459-491).

Çiftçi, A. (2017). *The Socio-Economic Organisation of The Urartian Kingdom*. Leiden

Çiftçi, A. (2018). Urartu Krallığı'nda Tarım ve Hayvancılık İle Krallığın Ekonomi Politikası, *Arkeoloji ve Sanat*, 159, 19-30

Çilingiroğlu, A. (1997). *Urartu Devleti Tarihi ve Sanatı*, İzmir.

Çilingiroğlu, A. (1994). *Urartu Tarihi*, İzmir.

Çilingiroğlu, A. (2001). *Storerooms, Ayanis I: Ten Years' Excavations at Rusaḫinili Eiduru-Kai 1989-1998* (Eds. A. Çilingiroğlu & M. Salvini). Roma

Çilingiroğlu, A. (2004). Silah, Tohum, Ateş, Anadolu'da Doğdu: *60. Yaşında Fahri Işık'a Armağan* (Ed. T. Korkut). İstanbul, 257–267

Çilingiroğlu, A. (2005). Urartu Dini, *Arkeo-Atlas, 4,* İstanbul, 114-115

Çilingiroğlu, A. & Batmaz, R. (2014). Ayanis Kalesi 2019-2012 Kazıları, *35. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1,* 182-348.

Çoksolmaz, E. (2011). *Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Yerleşmelerinin Anadolu'daki Dağılımı* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Darkot, B. (1974). Doğu Anadolu'nun Coğrafi Özellikleri, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi* 5, 111-118, Erzurum.

Delemen, İ. (2003). *Antik Dönemde Beslenme*, İstanbul.

Derin, Z. (1993). *Demir Çağ'da Doğu Anadolu'da Ölü Gömme Gelenekleri*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir.

Desti, M. (2013). *Anadolu Uygarlıkları* (Çev. M. Cedden). Ankara.

Diler, A. (1993), Akdeniz Bölgesi Antik Çağ Zeytinyağı ve Şarap İşlikleri, *Araştırma Sonuçları Toplantısı* XI, Ss.505-520

Diler, A. (1995), Akdeniz Bölgesi Antik Çağ Zeytin ve Üzüm Presleri 1993, *Araştırma Sonuçları Toplantısı* XII, Ss.441-457

Dinçol, A. M. (1982). Hititler Öncesinde Anadolu, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi* (11–16).

Di Nocera, G. M. Palmieri, A. M. (2011). Son Kalkolitik Çağ: Doğu Anadolu Madenciliği. Karul, N. (Ed.). *Tarihöncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası* (Ss. 150-153). İstanbul.

Doğan, A. Uyak, C. (2021). İklim Değişikliğinin Bağcılık Üzerindeki Etkilerine Genel Bir Bakış, *Ispec 7. Uluslararası Tarım, Hayvan Bilimleri ve Kırsal Kalkınma Konferansı*, 18-19 Eylül, Muş.

Doğer, E. (2004). *Antik Çağ'da Bağ ve Şarap*, İstanbul.

Dolukhanov, P. (1998). *Eski Ortadoğu'da Çevre ve Etnik Yapı* (Çev. S. Aydın). Ankara.

Dönmez Oybak, E. (2003). *Türkiye'deki Bazı Eski Yerleşim Yerlerinin Arkeobotaniği,* TÜBİTAK, Proje No: TBAG–2072 (101t083).

Dönmez Oybak, E. (2006). Prehistoric and Medie Oric and Medieval Plant Remains Fr Al Plant Remains From Two Sites on The Wo Sites on The Euphrates, South-Eastern Turkey, *Turkish Journal of Botany,* 30 (1)-2. 11-38.

Dönmez Oybak, E. (2006). Oybak Dönmez, E. (2006). Liman Tepe (İzmir). Erken Tunç Çağı Tarla Bitkileri, *Prof. Dr. Hayat Erkanal'a Armağan: Kültürlerin Yansıması,* (Eds. A. Erkanal-Öktü). İstanbul, 541–553

Dönmez Oybak, E. & Belli, O. (2007). Urartian Plant Cultivation at Yoncatepe (Van). *Eastern Turkey,*

Dönmez Oybak, E. & Belli, O. (2008). "Van Yoncatepe Sarayı'nın Depo Odalarında Bulunan Tarım Ürünleri", *III. Van Gölü Havzası Sempozyumu.* Ankara, 179-192.

Düzgün, E. & Özkaya, F. (2015). Mezopotamya'dan Günümüze Mutfak Kültürü, *Journal of Tourism and Gastronomy Studies* 3/1, 41-47

Eımanıfar, A. & Mohebbi F. (2007). Urmia Lake (Northwest Iran). *A Brief Review, Saline Systems* 3/5: 1-8

Erdem, A. Ü. (2011). Anadolu'nun Demir Çağı Aşiretleri, *Tüba-Ar 14,* 59-68

Ergürer, H. (2015). Doğu Anadolu Kültüründe Dağ Kavramı. M. Işıklı ve B. Can (Eds.). *Uluslararası Kültürleri Güney Kafkasya Doğu Anadolu Sempozyumu Bildiriler II* (279–293). the UK: Cambridge Scholars Publishing.

Ekinci, A. (2016). Karaköprü'de Dört Bin Altıyüz Yıllık Gizemli Bir Antik Kent: Titriş, *Şehir ve İrfan*, 62-74

Engin, A. (2011). *Oylum Höyük Kilis'i Tanıyalım ve Tanıtalım Projesi* Trc1/10/Igmd2/Ds/2011

Erdem, A. Ü (2009). *Doğu Anadolu'da Demir Çağ Yivli Keramik Geleneği*, Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Erdoğan, S (2006). *Minua (Şamram). Kanalı ve Urartu Bahçeleri*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Van.

Erhat, A. (1996). *Mitoloji Sözlüğü*, İstanbul.

Erinç, S. Öngör, S. (1976). *Türkiye Coğrafyası*, İstanbul.

Erkmen, M. Altunkaynak, G. (2017). 2016 Yılı Alaybeyi Höyük Kazıları. *Müze Kurtarma Kazıları Sempozyumu (19-20 Nisan 2017). Bildiri Kitabı*, 237- 262.

Erkanal, H. & Özkan, T. (1999). *Tahtalı Barajı Kurtarma Kazısı Projesi,* İzmir, 41-42

Ertem, H. (1974). *Boğazköy Metinlerine Göre Hititler Devri Anadolu'nun Florası*, Ankara.

Esin, U. (1979). Tepecik Kazısı-1973, *Keban Projesi 1973 Çalışmaları,* Ankara.

Eski Ahit, http://www.hristiyan.gen.tr/kutsal-kitap

Estreicher, S. K. (2004). *Wine The Past 7, 400 Years*, https://www.academia.edu Erişim Tarihi: 13/03/2023

Euripides (2019). *Bakkhalar* (Çev. Eyüboğlu S.). İstanbul.

Erzen, A. (1992). Doğu Anadolu ve Urartular. *II. Türk Tarih Kongresi,* Ankara.

F. Bourgeois, J. & Barja, F. (2009). The History of Vinegar and of its Acetification Systems, *Archives Des Sciences, 62*, 147-160.

Fairbairn, A. (2004). Archaeobotany at Kaman-Kalehöyük 2003, *Kamankalehöyük, Anatolian Archaeological Studies- 13,* 107-120

Fairbairn, A. (2014). *Preliminary Archaeobotanical investigations of Plant Production, Consumption, and Trade at Middle Bronze Age Kultepe-Kanesh, Atici, L. Kulakoğlu, F. Barjamovic, G. & Fairbairn, A.* (Ed.). in, Current Research at Kültepe/Kanesh: An interdisciplinary and integrative Approach to Trade Networks, internationalism and Identity, Journal of Cuneiform Studies, Atlanta: Supplemental Series Number 4, S. 77-193.

Fiorentıno, G. Primavera, M. Caracuta, V. (2014). *Archaeobotanical investigations at Mersin-Yumuktepe: Food Habits from Neolithic to Medieval Ages, Paleonutrition and Food Practices in the Ancient Near East Towards a Multidisciplinary Approach*, History of the Ancient Near East/Monographs XIV, L. Milano (Ed.). Padova, S. A. R. G. O. N. Rice E Libreria, 2014, Pp. 85-94.

Forbes, R. J. (1965). Fermented Beverages 500 B. C- 1500 AD, *Studies in Ancient Technology*- III, Leiden, 114-137

Foster, B. R. (2005). *Before the Muses: An Anthology of Akkadian Literature.* Bethesta, Maryland.

Frangipane, M. (2003). Doğu Anadolu Son Kalkolitik Çağ, *Arkeo Atlas Dergisi* (2). 10-29

Frangipane, M. (2016). the Origins of Administrative Practices and their Developments in Greater Mesopotamia. the Evidence from Arslantepe. *Archeo-Nil* (26). 9- 3

Frangipane, M. (2017). Arslantepe, Malatya: Merkezi Ekonominin Kökenleri ve Karakteri. *Arkeoloji ve Sanat* (154). 27-45.

Frangipane, M. (2018). Arslantepe the Rise and Development of a Political Centre: From Temple to Palace to a Fortified Citadel, *I. International Archaeology Symposium Proceedings*, 71-104

Frankel, R. (1999). *Wine and Oil Production in Antiquity in Israel and Other Mediterranean Countries,* England

French, D. H. (1972). Can Hasan 1970, *Türk Arkeoloji Dergisi,* XIX-I, 93-94

Gauiter, J. F. (2005). *Şarabın Tarihi*, Ankara.

Gazioğlu Şensoy, R. İ. (2008). *Bazı Üzüm Çeşitlerinin Van Ekolojik Sartlarına Adaptasyonun Belirlenmesi ve Van Yöresine Ait Bazı Yerli Asma Formlarının Rapd Markörleriyle Bronzlaşma Tanımlanması*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, Van.

Gazioğlu Şensoy, R. İ. Tutuş, A. (2017). Tarih Boyunca Van İli ve Çevresinde Bağcılık Kültürü, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 22 (1). 56-63.

Gezgin, D. (2015). *Bitki Mitosları.* İstanbul.

Gilibert (2011). *Syro-Hittite Monumental Art and the Archaeology of Performance: The Stone Reliefs at Carchemish and Zincirli in the Earlier First Millennium BCE,* Walter De Gruyter Gmbh & Co. Kg, Berlin/New York.

Gorny, R. L. (1996). Viticulture in Ancient Anatolia, *The Origins and Ancient History of Wine*. Mcgovern, P. E. Fleming, S. J. & Katz, S. H. (Ed.). New York: Gordon & Breach. 133-174

Gökçe, B. (2016). Urartu'da Yemek Kültürü, *Journal of Human Sciences*, 13 (2). 2656-2667

Gökçe, B, & Pınarcık, P. (2019). Urartu'da Şarap ve Üzerine Bir Değerlendirme, *Çağlar Boyunca Üretim ve Ticaret: Prehistoryadan Bizans Dönemine*, 243-251

Gökçe, B. & Pınarcık, P. (2020). Geç Hitit Kent Devletleri Dönemi Dini Yapısı Üzerine Gözlemler, *Cedrus*, VIII, 147-176.

Grimal, P. (2012). *Mitoloji Sözlüğü:* Yunan ve Roma, İstanbul.

Güngör, A. (1998). Neolitik Dönemde Beslenmenin İnsan Morfolojisine Yansımaları. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 38 (1-2, 367 – 379.

Güngör, Y. (2014). *İlkçağ Anadolu Medeniyetleri MÖ 2000 / MÖ 600 Yılları Arası Tarihi*, Kocaeli.

Gürbüz, O. (1994). *Van Gölü Çevresinin Coğrafyası (Beşerî ve İktisadi Açıdan).* Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul.

Gürsoy, D. (2003). *İnceliklerin Kadehindeki Şarap*, İstanbul.

Guterbock, H. (1960). An Outline of the Hittite An. Taḫ. Šum Festival, *Journal of Near Eastern Studies*, 19 (2). 80-89

Harmancı, M. E. (2001). Bir Eskatoloji Miti Olan Tufandan Klasik Türk Şiirinde Şarap Metaforuna, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi 7,* 57-68

Haupmann, H. (2003). Norşuntepe, *Arkeo Atlas-2*, İstanbul.

Hald, M. M. (2010). Distribution of Crops at Late Early bronze Age Titriş Höyük, Southeast Anatolia: Towards a Model for the Identification of Consumers of Central-Ly Organized Food Distribution. *Vegetation History and Archaeobotany* 19 (1). 69–77.

Harmanşah, O. (2018). *Encounters, interactions, and a Shared Cultural Sphere: the Assyrian Empire and the Syro-Hittite States of the Iron Age, Assurlular Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı,* 256-276

Hawinks, J. D. (2000). Corpus of Hieroglyphic Luwian inscriptions- I. *Inscriptions of the Iron Age* Part I. Berlin: Walter De Gruyter

Hehn, V. (1998). *Zeytin, Üzüm ve İncir* (Çev. Necati Açа). İstanbul.

Henderson, A. (1824). *The History of Ancient and Modern Wines*, London,

Himmetoğlu, M. F. (2016). Karatepe Kitabeleri ve Orthostatları Işığında Que'de Ekonomi ve inanç Hakkında Kısa Bir Değerlendirme, *Çukurova Araştırmaları Dergisi,* 2/2, 72-79

Işıklı, Z (1993). Sultanhanı Hitit Hiyeroglif Yazıtı, *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1992 Yıllığı,* Ankara, 92–108

Işıklı, M. & Akın Aras, A. (2018). Başlangıcından Urartu Dönemine Kadar Doğu Anadolu'nun Sosyopolitik ve Ekonomik Durumu. *Anadolu'nun Eski Çağlarında İktisadi ve Zirai Hayat.* Ed. L. G. Gökçek, E. Yıldırım, O. Pekşen. İstanbul. 459-491.

Işıklı, M. (2005). *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürünün Karaz, Pulur ve Güzelova Malzemesi Işığında Tekrar Değerlendirilmesi,* Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Işıklı, M. (2010). Erzurum Bölgesi'nin Arkeolojik Geçmişinin Ana hatları *Geçmişten Geleceğe Armağan*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum.

Işıklı, M (2011). *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü (Çok Bileşenli Gelişkin Bir Kültürün Analizi*, İstanbul.

Işıklı, M. (2017). Doğu Anadolu Yaylasındaki Kültürel ve Politik Dönüşümler (Kura-Aras Kültürel Sürecinden Urartu Dönemine Değin)., *Prof. Dr. Recep Yıldırım'a Armağan,* Ankara, 93-102.

Işıklı, M. Ergürer, H. (2017). Erken Tunç Çağ'ında Doğu Anadolu Bölgesi Kura-Aras Kültürü'nde Mekân ve Mekân Kullanımına Dair Gözlemler. Coşkun, G. (Ed.). *Anadolu, Arkeoloji, Zaman ve Mekân* (Ss. 43-65). Ankara.

Işıklı, M. (2018). Yaylanın Erken Avcı-Toplayıcı ve Tarımcı-Hayvancı Toplulukları. *Aktüel Arkeoloji,* 71-7

Işıklı, M. Özdemir, M. A. (2021). Erzurum Ovası, Bizdingaz Kalesi (Bölgenin GTÇ/ EDÇ Geçiş Sürecinin Bir Analizi. Yılmaz, M. A. Can, B. Işıklı, M. (Eds.). *Anadolu Arkeolojisiyle Harmanlanmış Bir Ömür* (Ss. 359-393). Ankara

İzbırak, R. (2001). Türkiye I, İstanbul.

Karaosmanoğlu, M. & Işıklı, M, Caner, E. (2014). Erzincan- Altıntepe ve Çevresi Yüzey Araştırmaları, *Anadolu'nun Zirvesinde Türk Arkeolojisinin 40 Yılı,* 505-514

Karaosmanoğlu, M. Korucu, H. (2015). Erzincan Altıntepe Kalesi. *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitü Dergisi*, 36-59

Karauğuz, G. (2007). Hititler Döneminde Anadolu'da Ekmek, *Tarih İncelemeleri Dergisi,* 22 (2). 245-246

Kaya, Z. (2017). Şarap Üretimi ve Kalite, *Aydın Gastronomy,* 1 (2). 17-30

Keller, M. Mills, L. (2007). Effect of Pruning on Recovery and Productivity of Cold-Injured Merlot Grapevines, Am. J. *Enol and Vitic. 58* (3). 351-357.

Keskin, N. (2011). Van'da Geçmişten Günümüze Bağcılık, *Bağbahçe Dergisi, 35*, 26-28

Kepsinki, C. (2007). Dynamics, Diagnostic Criteria and Settlement Patterns in the Carchemish Area During the Early Bronze Age Period in Euphrates Valley Settlement: the Carchemish Sector in the Third Millennium *BC, Euphrates River Valley Settlement: the Carchemish Sector in the Third Millennium BC,* E. Peltenburg (Ed.). Oxford, Oxbow Books, Pp. 152-163

Khalaf, S. (2006). *Doğu Anadolu Bölgesi Nüfus Özellikleri*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Kuhrt, A. (2009). *Eski Çağ'da Yakındoğu (MÖ 3000-330).* (Çev. Dilek Şendil). II, İstanbul.

Kılıç, S. (2013). 'Van Gölü Havzasında Bilinen En Eski Arkeolojik Kalıntılar Üzerine Düşünceler', *Profesör Doktor İlhan Kayan'a Armağan*, İzmir, 523-532.

Kılıç, Y. (2015). Anadolu'nun İlk Kentleri. *I. Uluslararası Sosyal Bilimler Araştırmaları Kongresi,* 119–135.

Kınal, F. (1992). *Eski Anadolu Tarihi,* Ankara.

Koç, İ. (2006). *Hititler,* Ankara.

Konakçı, E. (2006). *Urartu Krallığı'nda Toplu Nüfus Aktarımları ve Bu Uygulamanın Urartu Kültürüne Etkileri,* Ege Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, İzmir.

Konyar, E. (2005). Grooved Pottery of the Van Basin: A Stratigraphically and Chronological Assessment. *Colloquium Anatolicum-IV,* 105-129

Konyar, E, Özdemir, H. Ayman, İ. Avcı, C. (2013). Holosendeki Van Gölü Seviye Değişimleri İle Arkeolojik Bulguların Karşılaştırılması, *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi,* 10 (1). 960-988.

Koşay, H. Z. (1972). Pulur (Sakyol). Kazısı, 1970, *ODTÜ Keban Projesi 1970 Çalışmaları.* 127-138.

Kozak, M. & Çiçek, D (2022). Friglerin Kullandıkları Mitolojik Unsurların Bölge Turizmine Yansımalar. *Atrss 5 (2).* 255-268

Kökten, İ. K. (1947). 1945 Yılında Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları, *Belleten,* 11 (43). 463-465.

Kökten, İ. K. (1971). Keban Baraj Gölü Alanında Taş Devri Araştırmaları-1969, *Keban Projesi Çalışmaları.* Ankara. (Ss. 13-21).

Köroğlu, K (2011). Urartu Krallık ve Aşiretler, Köroğlu, K. Konyar, E. (Eds.). *Urartu: Doğuda Değişim* (12-54). İstanbul.

Köse C. Güleryüz, M. (2009). Üzümlü İlçesi (Erzincan). Karaerik Üzüm Bağlarında 2008-2009 Kış Soğuklarının Kış Gözlerinde Yol Açtığı Zararlar, *Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi,* 40 (1). 55-60

Küpe, M. (2012). Küresel İklim Değişikliğinin Bağcılık Üzerindeki Etkileri, *Atatürk Üniversitesi, Ziraat Fakültesi Dergisi,* 43 (2). 191-196.

Krugman, R. (2015). *Dionysos: Şarap ve Neşe Tanrısı,* Ankara.

Laneri, N. Schwartz, M. Ur, J. Valentini, S. D'agostini, A. Berthon, R. Halde, M. M. (2008). The Hirbemerdon Tepe Archaeological Project 2006–2007: A Preliminary Report on the Middle

Bronze Age ‘Architectural Complex and the Survey of the Site Catchment Area. *Anatolica-XXXIV*, 177-240

Laflı, E. (2016). *Antik Helen ve Roma Dönemlerinde Anadolu'da Bağcılık ve Şarapçılık Üzümün Akdeniz'deki Yolculuğu-I (Konferans Bildirileri).* İzmir, 19-56

Laleper, A. (2002). Geçmişten Günümüze Şarap, *TÜRKSAB Dergisi* (225). 48-54

Limet, H. (1987). The Cuisine of Ancient Sumer, T*he American Schools of Oriental Research*, 132-147.

Luckenbill, D. D. (1989). *Ancient Records of Assyria and Babylonia I*, New York

Luckenbill, D. D. (1968). *Ancient Records of Assyria and Babylonia II*, New York.

Macdonald, J. (2012). *The Heritage of Viticulture in Anatolia: Connecting Cappadocia and Mardin Through a Cultural Route of the Vine,*

Mcgovern, E. P. et all (1996). Neolithic Resin Wine, *Nature 381* (6582). 480-481

Mcgovern, E. P. et all. (1997). the Beginnings of Winemaking and Viniculture in the Ancient Near East and Egypt, *Expedition* 39 (1). 3-21

Mcgovern, P. E. (2003). *Ancient Wine: The Search for the Origins of Viniculture.* New Jersey: Princeton University Press.

Mcgovern, P. E. & et all. (2017). Early Neolithic Wine of Georgia in the South Caucasia, *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 114/48, Pp. 1-10.

Maghradze, D, & et all. (2016). Grape and Wine Culture in Georgia, the South Caucasus, *Bío Web of Conferences* 7, 03027, 1-10

Maghradze, D, & et all (2019). Progress for Research of Grape and Wine Culture in Georgia, the South Caucasus, *Matec Web of Conferences* 12: 03003, 1-10

March, J. (2004). *Klasik Mitler* (Çev. Lim, S.). İstanbul.

Martirosja, A. A. (1974). *Argištichinili*, Jerewan.

Memiş, E. (2005). "Eskiçağda Afyonkarahisar", *Merfes'05 Mermer Sempozyumu*, Afyonkarahisar, 1-10

Memiş, E. (2013). *Türkiye Tarihi (En Eski Devirlerden Pers İstilasına Kadar).* Bursa.

Mendels, M. D. (1999). *Drink and Be Merry, Wine and Beer in Ancient Times,* Jerusalem

Miller, N. F. (1986). Vegetation and Land use. The Chicago Euphrates Archaeological Project 1980-1984: An interim Report, *Anatolica XIII*, Marfoe, L. V. D. (Ed.). 85-96

Miller, N. F. (2008). Sweeter Than Wine? the Use of the Grape in Early Western Asia, *Antiquity* 82 (318). 937-346

Mutlu, Ü. G. (2020). Antik Çağ'da Üzüm / Şarabın Halk Tıbbında Kullanımı. *Journal of Social and Humanities Sciences Research,* 7 (61). 3266-3276.

Mütercim, a E. (2000). *Burhân-I Katı*, Ankara.

Miyake, Y. (1996). *Doğu Anadolu'daki Koyu Yüzlü Açkılı Çanak Çömlek* Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Naumann, R. (2007). *Eski Anadolu Mimarlığı* (Çev. B. Madra). Ankara.

Nowak, B. (2009). *Her Yönüyle Şarap*, İstanbul

Odabaş, F. (1980). Doğu Anadolu'nun Bağcılık Durumu ve İklim Faktörlerinin Bölge Bağcılarına Etkileri, *Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 11 (3-4).

Odabaşıoğlu, M. İ. & İşlek, F. & Çakır, A. (2021). Küresel İklim Değişikliği ve Türkiye Bağcılığının Geleceğine Muhtemel Etkileri, *Tarım Uygulamalarında Yenilikçi Yaklaşımlar*, 257-294.

Olmo, H. P. (1996). The Origin and Domestication of the Vinifera Grape, *the Origins and Ancient History of Wine*, Mcgovern, P. E. Fleming, S. J. & Katz, S. H. (Ed.), 31-43

Oraman, M. N. (1965). *Yeni Bağcılık*, Ankara.

Oraman, M. Nail (1955). *Yeni Bağcılık,* Ankara.

Orhan, D. D. Ergün, F. Orhan, N. (2011). Anadolu Medeniyetlerinde Asma (Vitis Vinifera L.)., *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 30 (50). 69-80.

Ökse, T. (2006). Eski Ön Asya'dan Günümüze Yeni Yıl Bayramları, Bereket ve Yağmur Yağdırma Törenleri, *Bilig*-36, 47-68

Öz, E. (2011). Kültepe Tabletlerine Göre Asur Ticaret Kolonileri Döneminde Anadolu'da Üzüm Yetiştiriciliği ve Bağcılık, *Gazi Akademik Bakış*, 5 (9), 285 – 294.

Öz, E. (2014). *Kültepe Metinleri Işığında Eski Anadolu'da Tarım ve Hayvancılık,* Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Özdemir, H. (1993). Şarabın İcadı ve Dört Vasfı, *Türkoloji Dergisi*, 11 (1). 137-160

Özdoğan, M. (1996). *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşim*, İstanbul.

Özdoğan, M. (2011). ''Neolitik Çağ'', *Arkeo Atlas* Özel Sayısı, I. Cilt, İstanbul

Özdoğan, M. (2011). Kalkolitik Çağ Köyden Kente. Karol, N. (Ed.). Tarihöncesinden Demir Çağı'na Anadolu'nun Arkeoloji Atlası. (Ss. 102- 119.).

Özfırat, A. (2001). *Doğu Anadolu Yayla Kültürleri*, İstanbul.

Özfırat, A. (2003). Doğu Anadolu Yüksek Yaylasından MÖ 2. Binyıl Kurganları *Belleten*. LXVI (246). 343-356.

Özfırat, A. (2018). Nairi Ware: A Late Bronze to Early İron Age Pottery Tradition in the Lake Van Basin. Batmaz, A. Bedianashvili, G. Michalewicz, A. Robinson, A. (Eds.). *Orientalia Lovaniensia Analecta*, 268 (Ss. 161-175). Paris

Özgen, E. Engin, A. Uysal, B. Ensert, H. K. Ay Şafak, F. (2012). Oylum Höyük, 2010, *Kazı Sonuçları Toplantısı,* 33/1, 497-518

Özgüç, T. (1969). *Altıntepe II/Mezarlar, Depo Binası ve Fildişi Eserleri*, Ankara.

Özgüç, T. (1961). Altıntepe Kazıları *Belleten* XXV (97-100), 253-267

Özgür, E. Murat (2001). *Türkiye Coğrafyası*, Ankara.

Özman, R. (2000). Asur-Urartu Mücadelelerinin Başlaması, *Doç. Dr. Mahmut Pehlivan Armağanı* Sakarya, 239–251.

Öztan, A. (2009). Kalkolitik Çağ (Taş- Maden Çağı). *Türkiye Kültür Portalı Projesi, Eski Anadolu Uygarlıkları,* Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı,

Pagnoux, C. Et all (2021). Local Domestication or Diffusion? insights into Viticulture in Greece From Neolithic to Archaic Times, Using Geometric Morphometric Analyses of Archaeological Grape Seeds, *Journal of Archaeological Science 125*, 1-11

Parde, D. (2015). The Katumuwa inscription. *Remembrance of Me Feasting with the Dead in the Ancient Middle East,* Eds. V. R. Hermann, J. D. Schloen,Chicago.

Payne, M. (2006). *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, İstanbul.

Pehlivan, M. (1991). *Hayaşa (MÖ XV-XIII. Yüzyıllarda Kuzeydoğu Anadolu).* Erzurum.

Pehlivan, M. (1991). *Daya (E). Ni /Diau(e)hi,* Erzurum

Phillips, R. (2016). *Alkol Tarihi*, İstanbul.

Piotrovski, B. B. (1959). *Van Krallığı*, Moskova.

Piotrovski, B. B. (1969). *The Ancient Civilization of Urartu* (Trans.). J. B. Hogarth, London.

Pişkin, C. (2007). *Antik Çağ'da Karia Bölgesi'nde Dionysos Kültü ve Şarap Üretimi*, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi

Renfrew, J. M. (1972). Plant Remains, *Myrtos: An Early Bronze Age Settlement in Crete, British School of Archaeology Supplement,* Vol. 7, Warren, P. (Ed.). London: Thames and Hudson, 315-317

Renfrew, J. M. (1973). *Paleoethnobotany: The Prehistoric Food Plants of the Near East & Europe,* London: Methuen

Renfrew, J. M. (2005). Palaeoethno Botanical Finds of Vitis From Greece, T*he Origins and Ancient History of Wine,* Mcgovern P. E. Fleming S. J. & Katz S. H. (Ed). New York: Gordon & Breach. S. 255-268

Restelli, F. B. & Sadori, L. & Ması, A. (2010). Agriculture at the End of 4th Millennium BC. Did the Centralized Political institutions Have An influence on Farming Practices, Frangipane, M. (Ed.). *Economic Centralization in Formative States. the Archaeological Reconstruction of the Economic System in 4th Millennium Arslantepe, Studi Di Preistoria Orientale,* 3, 103-118.

Reyhan, E. (2010). Hititlerde Gündelik Hayata Dair İktisadi İlişkiler, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 29 (47, 68-82.

Riehl, S. (1999). Bronze Age Environment and Economy in the Troad: the Archaeobotany of Kumtepe and Troy, *Bioarchaeologica* Vol. 2, Tübingen: Movince-Verlag

Roller, L. E. (2004). *Ana Tanrıçanın İzinde. Anadolu Kybele Kültü* (Çev. B. Avunç). İstanbul.

Rose, B. (2021). Midas, Matar, and Homer at Gordion and Midas City, *Hesperia* 90. 1, 27-78.

Rosenberg, D. (2003). *Dünya Mitolojisi Büyük Destan ve Söylenceler Antolojisi*, İstanbul.

Roth, M. T. Hoffner, H. A. Michalowski, P. (1995). Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor (Vol. 6). *Atlanta: Society of Biblical Literature*

Russo, S. G. & Laneri, N. (2017). Hirbemerdon Tepe and the Upper Tigris Region During the Middle Bronze Age, *Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu*, 135-154

Sağlam Çalkan, Ö. & Sağlam, H. (2018). İnsanlık Tarihinde Üzümün Önemi, *Journal of Agriculture* 1 (2). 1-10

Sağlamtimur, H. (2001). *Urartu Krallığı'nın Ekonomik Yapısı* (Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi). İzmir.

Scannell N. J. Newton, J. G. & Ohanian, R. (2002). Viticulture, Wine Production, and Agriculture in Armenia: Economic Sectors in Transition, the *Journal of Applied Business Research*, 18/4, Pp. 13-20

Sadori, L. Susanna, F. Persiani, C. (2006). Archaeobotanical Data and Crop Storage Evidence from An Early Bronze Age 2 Burnt House at Arslantepe, Malatya, Turkey, *Vegetation History and Archaeobotany*, 15/3, 205-215

Sagona, A. & Zimansky, P. (2015). *Arkeolojik Veriler Işığında Türkiye'nin En Eski Kültürleri MÖ 1.000.000-550,* İstanbul.

Sagona, A. Sagona, C. (2000). Excavations at Sos Höyük 1998-2000 Fifth Preliminary Report. *Ancient Near Eastern Studies* (37). 55-127

Sagona, A. (2000). Sos Höyük and Erzurum Region in Late Prehistory: A Provisional Chronology for Eastern Anatolia, Chronologies Des Pays Du Caucase Et De L'euphrate Aux IV-III Millenaries, Ed. Catherine Marro & Harald Hauptmann, Paris, Ss. 329-373

Salvini, M. (2006). *Urartu Tarihi ve Kültürü* (Çev. B. Aksoy). İstanbul.

Salvini, M. (2008). *M. Corpus Dei Testi Urartei.* Roma.

Salvini, M. (2008). Corpusdie Testi Uratei, Vol. I. Le Iscrizione Su Pietra E Roccia: I Testi, Docas Vıı/1 (Vol. II, Le İscrizione Su Pietra E Roccia. thesaurus, Docas VIII/2 (Vol. III, Tavole, Docas VIII/3, Cnr Istituto di studi sulleci viltadell' egeo E Del Vicino Oriente, Roma.

Salvini, M. (2014). The Spread of the Cuneiform Culture to the Urartian North (IX - VII BCE). M. J. Geller (Ed.). Melammu the Ancient World in An Age of Globalization (299–327). Berlin: Max Planck Research Library for the History and Development of Knowledge.

Salvini, M. (2015). Urartu, Reallexikon der Assyriologie Und Vorderasiatischen Archäologie (389–394). De Gruyter.

Saraçoğlu, H. (1989). *Doğu Anadolu Bölgesi*, Ankara.

Sayadyan, Y. V. (2002). Natural Specific Features of the Lake Sevan and İts Basin, R. Biscione, S. Hmayakyan ve N. Parmegiani (Yay.). the North-Eastern Frontier Urartian's and Non-Urartian's in the Sevan Lake Basin, 1, the Southern Shores: 19-36. Documenta Asiana 7, CNR, Rome.

Sevin, V. (1988). Elâzığ Yöresi Erken Demir Çağı ve Muşkiler Sorunu, *Höyük*, 1, 51- 64.

Sevin, V. (1999). *Anadolu Arkeolojisi*, İstanbul.

Sevin, V. (2000). Urartu Bahçeleri, *Belleten*, C. LXIV, 395-405

Sevin, V. (2003). *Eski Anadolu Uygarlıkları ve Trakya Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar*, İstanbul.

Sevin, V. (2004). Son Tunç/Erken Demir Çağı Van Bölgesi Kronolojisi-Kökeni, Aranan Bir Devlet: Urartu, *Belleten*, LXVIII/252, 355–387

Sevin, V. (2004). Doğu Anadolu: Orta ve Son Tunç Çağı. *Arkeo Atlas* (3). 102-129

Sevin, V. (2005). Urartu Devleti, *Arkeo Atlas (4).* 62-123

Sevinç, F. (2007). *Hititlerde Ölülere ve Yeraltı Tanrılarına Sunulan Kurbanlar,* Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi

Sevinç, F. (2011). *Hititlerde Öteki Kurban ve Büyü Cenaze / Diğer Ritüeller*, Ankara.

Scholten, P. (1982). Moderate Drinking in Pregnancy. in: Proceedings of Wine, Health and Society. a Symposium, Pp. 71–86. GRT Books, Oakland, Ca.

Soğandereli, F. (2020). Eski Mezopotamya ve Anadolu'da Mutfak Kültürü, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 7 (2, 1308 – 1342.

Soltekin, O. & Altındişli, A. & İşçi, B. (2021). İklim Değişikliğinin Türkiye'de Bağcılık Üzerine Etkileri, *Ege Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 58 (3). 457-467

Stein, G.- J. Bernbeck-B. Coursey-C. Mcmahon-A. Miller- N. F. Mısır-A. Nicola-J. Pittman H. Pollock S. & Wright, H. (1996). Uruk Colonies and Anatolian Communities: An interim Report on the 1992-1993 Excavations at Hacinebi, Turkey, *American Journal of Archaeology*, 100/2, Pp. 205-260.

Şahin, N. (2001). Zeus'un Anadolu Kültleri, İstanbul: Akmed / Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü,

Şahin, C. (2002). *Türkiye Fiziki Coğrafyası*, Ankara.

Şahoğlu, V. (2007). Çeşme–Bağlararası: A New Excavation in Western Anatolia, Felten, F. Gauss, W. & Smetana, R. (Ed.). in, Middle Helladic Pottery and Synchronisms. Proceedings of the international Workshop Held at Salzburg, October 31st – November 2nd, 2004. Wein: Österreichische Akademie Der Wissenschaften 309-322

Şaroğlu, F. & Güner, Y. (1981). Doğu Anadolu'nun Jeomorfolojik Gelişimine Etki Eden Öğeler (Jeomorfoloji, Tektonik, Volkanizma İlişkileri, Türkiye Jeoloji Kurumu Bülteni C. 24, 39-50.

Şengün Y. İ. & Kılıç, G. (2019). Farklı Sirke Çeşitlerinin Mikroflorası, *Biyoaktif Bileşenleri ve Sağlık Üzerine Etkileri Akademik Gıda*- 17 (1). 89-101

Şenoğlu, B. (2013). *Antik Dönemde Kıbrıs'ta Zeytinyağı- Şarap Üretimi ve Ticareti*, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir.

Şenoy, R. İ. G. Tutuş, A. (2017). Tarih Boyunca Van İli ve Çevresinde Bağcılık Kültürü, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 22/1, 56-63.

Şensoy, F. & Tiritoğlu, S. (2018). Beslenme Arkeolojisi: Günümüz Ankara Yemeklerinde Geçmişin İzleri, *Güncel Turizm Araştırmaları Dergisi*, 2 (Ek. 1). 209-233

Şimşek, C. (2006). Tanrı Dionysos, Şarap ve Dionysopolis'in (Çal). Öyküsü 21. Yüzyıla Girerken Geçmişten Günümüze Çal Yöresi, *Çal Yöresi Sempozyumu Bildirileri*, Denizli.

Şimşek, Ö. (2007). Çeşitli Yollarla Akadca'dan Türkçeye Geçen Kelimeler, *Anadolu Medeniyetler Müzesi 2006 Yıllığı,* 179-308

Şimşek, A. & Artık, N. (2002). Değişik Meyvelerden Üretilen Pekmezlerin Bileşim Unsurları Üzerine Bir Araştırma, *Gıda,* 27 (5). 1–11

Sivas, H. (1998), *"Urartu Çanak Çömleği Üzerine Yeni Gözlemler (Tuşpa, Karagündüz ve Ayanis Kazılarının Işığında)*", Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Şığva, A. (2021). *Doğu Anadolu'da Geç Kalkolitik Çağdan Erken Demir Çağ Sonuna Kadar Sosyo-Politik Gelişim Süreci*, Doktora Tezi, Erzurum.

Tan, S. C. (2005). Vinegar Fermentation, a thesis Submitted to the Graduate Faculty of the Louisiana State University Agricultural and Mechanical College in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Master of Science in the Department of Food Science

Tanoğlu, A. (1947). Türkiye'nin İrtifa Kuşakları, *Türk Coğrafya Dergisi,* IX-X, Yıl III, Ankara.

Tarhan, M. T. (1986). Urartu Devleti'nin Yapısal Karakteri, *IX. Türk Tarih Kongresi*, 285–301.

Tarhan, M. T. (2011). Urartu Devleti'nin Kuruluş Evresi ve Kurucu Krallardan Lutipri=Lapturi Hakkında Yeni Görüşler, *Anadolu Araştırmaları*, 8, 69-114

Taşkesenlioğlu, M. Y. & Ercişli, S. & Küpe, M. & Ercisli, N. (2022). History of Grape in Anatolia and Historical Sustainable Grape Production in Erzincan Agroecological Conditions in Turkey. *Sustainability*, 14 (3).

Tekirdağ Bağcılık Araştırma Enstitüsü Müdürlüğü (2021). *Pratik Bağcılık Kitabı,* https://arastirma.tarimorman.gov.tr. Erişim Tarihi, 05/12/2022.

Terral, J. Et all (2010). Evolution and History of Grapevine (Vitis Vinifera). Under Domestication: New Morphometric Perspectives to Understand Seed Domestication Syndrome and Reveal Origins of Ancient European Cultivars, Annals of Botany 105 (3). 443-55,

Tiryaki, G. S. (2013). Yeni Hitit Sanatı Üzerine İkonografik Araştırmalar (1). Üzüm Salkımı ve/Veya Başak Filizi Taşıyanlar, *Cedrus*, I, 33-53

Tilmaç, F. (2003). Fransa, İsviçre ve İtalya'da Şarapçılık ve Türkiye Modeli, İstanbul: İTO Yayınları

Türkben, C. F. Uzar, G. Y. (2012). Türkiye'de Bağcılığın Tarım Turizmi (Agro-Turizm) İçinde Yeri ve Önemi, *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 14 (23). 47-50

Türker, N. & Alaeddinoğlu, F. (2016). From Wine Production to Wine Tourism Experience: The Case of Anatolia, Turkey, *Journal of Tourism and Gastronomy Studies* 4/3, 25-37

Topaloğlu, Y. (2009). *Kuzeydoğu Anadolu'da Urartu'nun Tarihi Mirası (Kalıntıları) ve Arkeolojik Verileri.* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Toptaş, K. (2014). *Urartuların Kimmerler ve İskitler İle Münasebetleri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Uhri, A. (2016). Üzümün Akdeniz'deki Yolculuğu, *Üzümün Akdeniz'deki Yolculuğu Konferans Bildirileri,* 11-18

Uhri, A. (2016). *Anadolu Mutfak Kültürünün Kökenleri*, İstanbul.

Ünal, A. (2007). *Anadolu'nun En Eski Yemekleri Hititler ve Çağdaş Toplumlarda Mutfak Kültürü,* İstanbul.

Ünal, A. (2016). *Hititçe-Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük Hattiçe, Hurrice Hiyeroglif Luvicesi, Çivi Yazısı Luvicesi ve Palaca Sözlük Listeleriyle Birlikte,* Ankara.

Ünar, Ş. (2019). Hitit Dönemi Anadolu'sunda Meyve Ağaçları, *Anasay* (9). 11-30

Ünsal, V. (2013). *Eski Anadolu'da Teokratik Devlet Düzeni*, Ankara.

Uyak, C. Gazioğlu Şensoy, R. İ. (2009). Van İli Bağcılığının Mevcut Durumu, Sorunları ve Çözüm Önerileri, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Tarih Bilim Dergisi*, 19 (2). 103-111

Ümit Erdem, A. (2020). Doğu Anadolu Yaylasının Kırsal Elitleri, Arkeolojide Çöküş ve Dönüşüm Süreçleri. E. Abay, F. Dedeoğlu (Eds.). *Tematik Arkeoloji Serisi* 4 (Ss. 159- 166). İstanbul.

Ürkmez, Ö. (2019). Marqašti/Maraş'ın Neo-Hitit Heykeltıraşlığında Dinsel/ Tanrısal Figürler. Eds. C. Kabakçı, İ. Solak, A. Ceylan, O. Dumankaya, M. Canlı, Ö. Y. Ova, *Uluslararası Antik Çağ Döneminde Maraş Sempozyumu*, 222-230

Wedden, M. (2018). the Good God, the Wine-God and Storm-God of the Vineyard, *Die Welt Des Orients*, 48/2

White, K. D. (1984). *Greek and Roman Technology*, New York

White, C. E. Miller, N. F. (2018). the Archaeobotany of Grape and Wine in Hittite Anatolia, Die Welt Des Orients, 48/2, Pp. 209-224.

Van Loon, M. N. & Guterbock H. G. (1971). Korucutepe Kazısı, 1970, *ODTÜ Keban Projesi 1970 Çalışmaları,* Ankara, 79-85.

Van Zeist, W. Bakker Heeres, J. A. H. (1975). Prehistoric and Early Historic Plant Husbandry in the Altinova Plain, Southeastern Turkey, *Korucutepe-1*, Van Loons, M. N. (Ed.). Amsterdam, North-Holland Publish. Co. Pp. 225-257

Van Zeıst, W. & Roller, G. J. (1992). the Plant Husbandry of a Ceramic Çayönü, Se Turkey, *Palaeohistoria* 33/34, 65-96.

Van Zeist, W. Van Waterbolk Rooijen, W. (1995). Floral Remains from Late Neolithic Ilıpınar, Roodenberg, J. (Ed.). in, the Ilıpınar Excavations I. Five Seasons of Fieldlore in New Anatolia, 1987-9. Uitgaven Nederlands Historisch archeologisch Institute Istanbul. Leiden: Nederland's inst. Istanbul, 159-166.

Vernant, J. P. (2001). *Evren Tanrılar insanlar*, İstanbul

Vouillamoz, J. F. Et all. (2006). Genetic Characterization and Relationships of Traditional Grape Cultivars from Transcaucasia and Anatolia, *Plant Genetic Resources* 4 (2). (144–158

Yalçın, E. & Yaman, M. (2019). Yazılı Kaynaklara Göre Sümer Mutfağının Günümüze Yansımaları, *Journal of International Social Research* 12 (67). 536-542

Yakar, J. & Taffet, A (1998). *Politics and Religion in Urartu, Essays on Ancient Anatolia in the Second Millennium B. C.* Wiesbaden: 133-152.

Yakar, J. (2007). *Anadolu'nun Etnoarkeolojisi. Tunç ve Demir Çağlarında Kırsal Kesimin Sosyo-Ekonomik Yapısı*. (Çev. S. Hırçın Riegel). İstanbul.

Yakar, J. (2013). Etnoarkeolojik Veriler Işığında Doğu Anadolu'nun Urartu Döneminde Sosyo-Ekonomik Yapısı, *Urartu: Doğu'da Değişim*, İstanbul, 126-145

Yakar, J. (2014). *Eski Anadolu Toplumunun Arkeolojideki Yansımaları*. (Çev. G. Abdal). İstanbul.

Yavi, E. (1994). *Doğu Anadolu ve Erzincan,* Ankara.

Yıldırım, R. (2011). *Eskiçağ Tarih ve Uygarlıkları* (Uygarlık Tarihine Giriş). İzmir.

Yiğit, A. (1996). Türkiye'nin Doğu Bölgelerini Yeniden Belirlenmesi Hakkında Düşünceler, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8 (1). 359–378

Zaccagnini, C. (1981). An Urartian Royal inscription in the Report of Sargon's Eight Campaign, Assyrian Royal inscriptions: New Horizons (Haz. F. M. Fales). *Orientis Antique Collection* XVII, Roma.

Zimansky, P. E. (1985). *Ecology and Empire: The Structure of the Urartian State*, Chicago,

Zohary, D. & Spigel-Roy, P. (1975). Beginning of Fruit Growing in the Old World, *Science*-187, S. 319-327.

Zohary, D. & Hopf, M. (2000). *Domestication of Plants in the Old World,* Oxford shire: Oxford University Press.

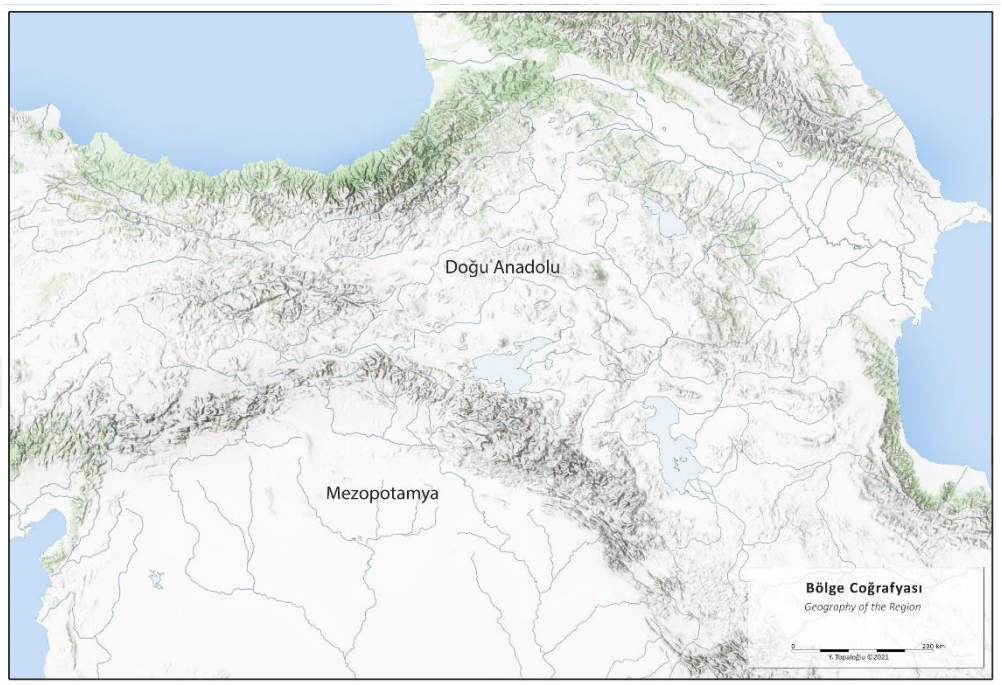
https://adana.tarimorman.gov.tr Erişim Tarihi: 18/11/2022

http/www.bagvesarap.org Erişim Tarihi: 28/ 02/ 2023

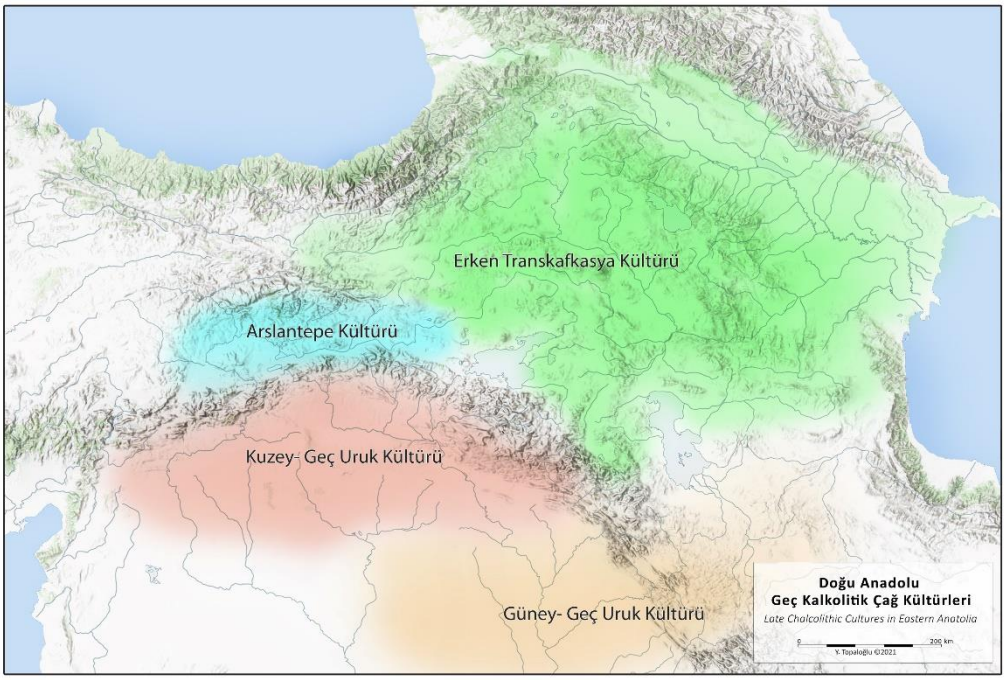
EKLER

Ek 1. Haritalar

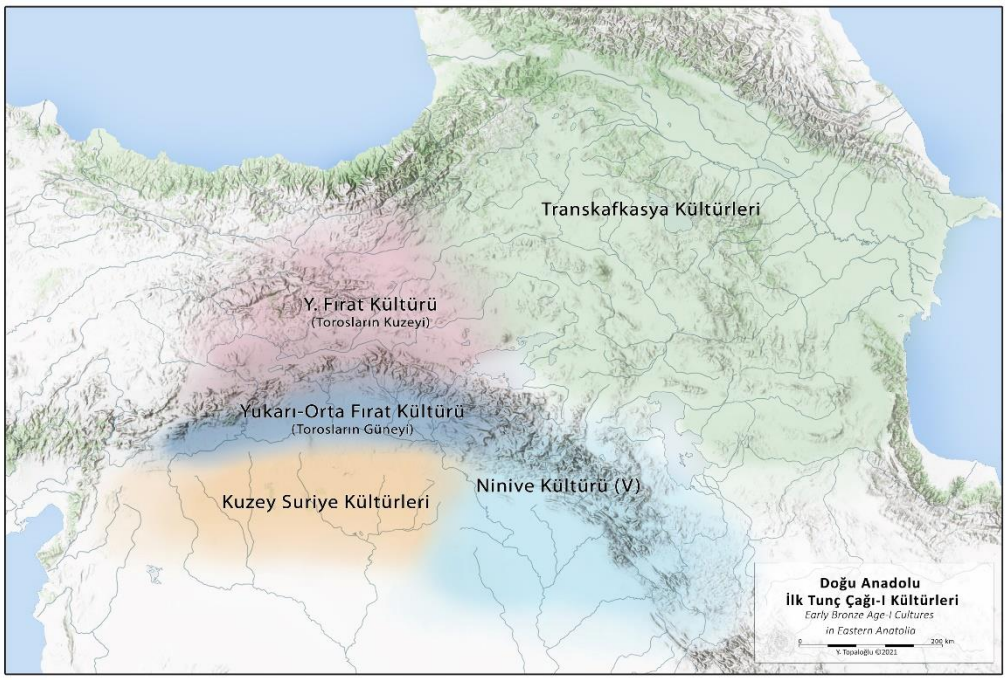
Harita 1. Doğu Anadolu Coğrafyası (Topaloğlu 2021)

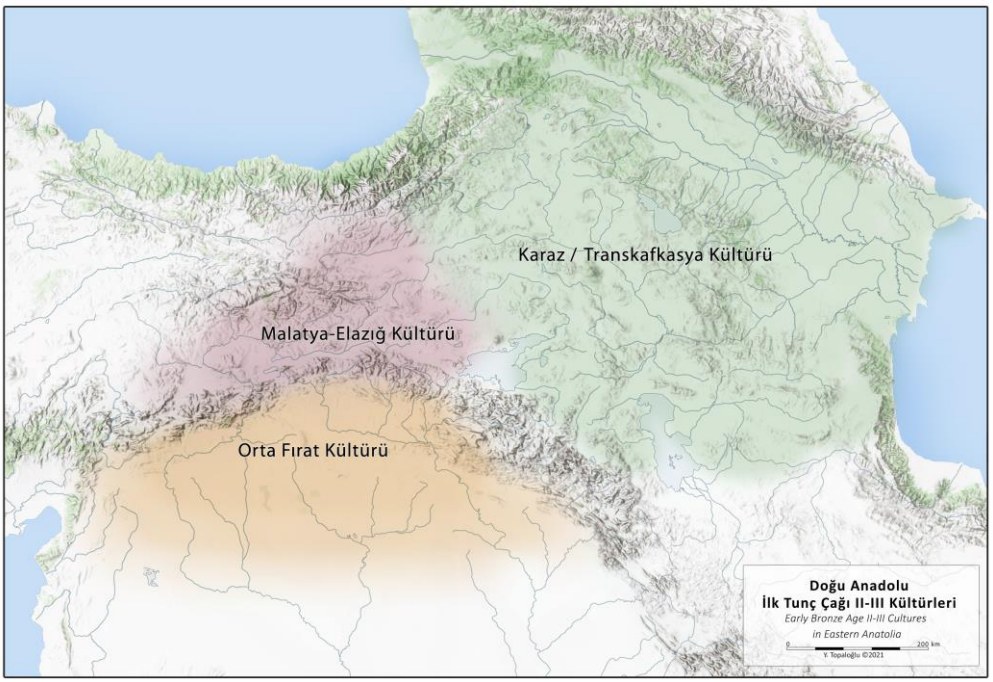
Harita 2. Doğu Anadolu Geç Kalkolitik Çağ Kültürleri (Topaloğlu 2021)

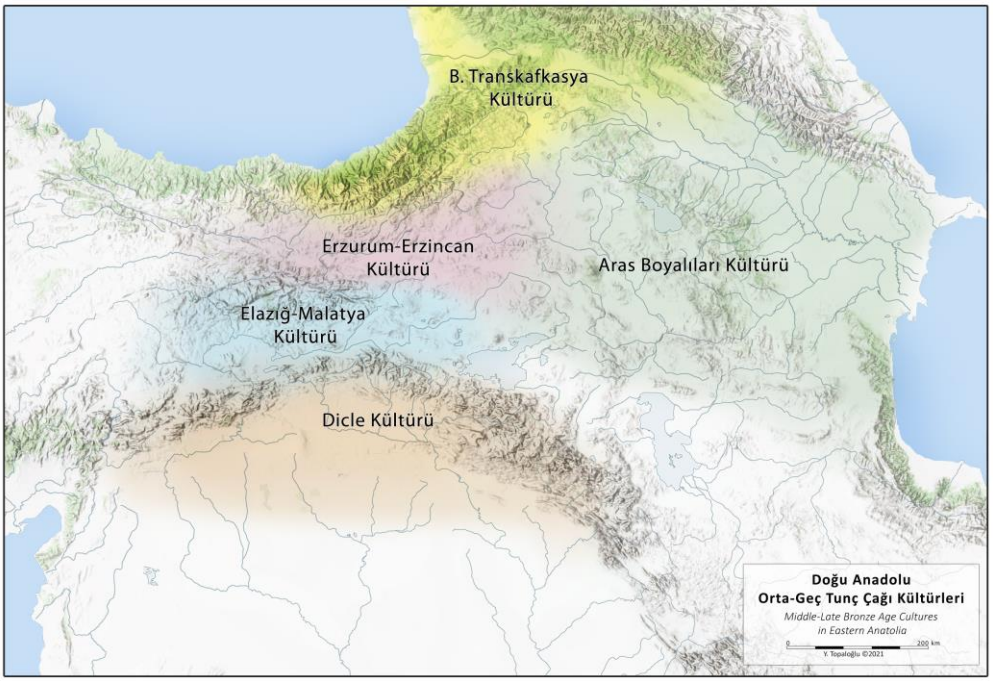
Harita 3. Doğu Anadolu İlk Tunç Çağı I Kültürleri (Topaloğlu 2021)

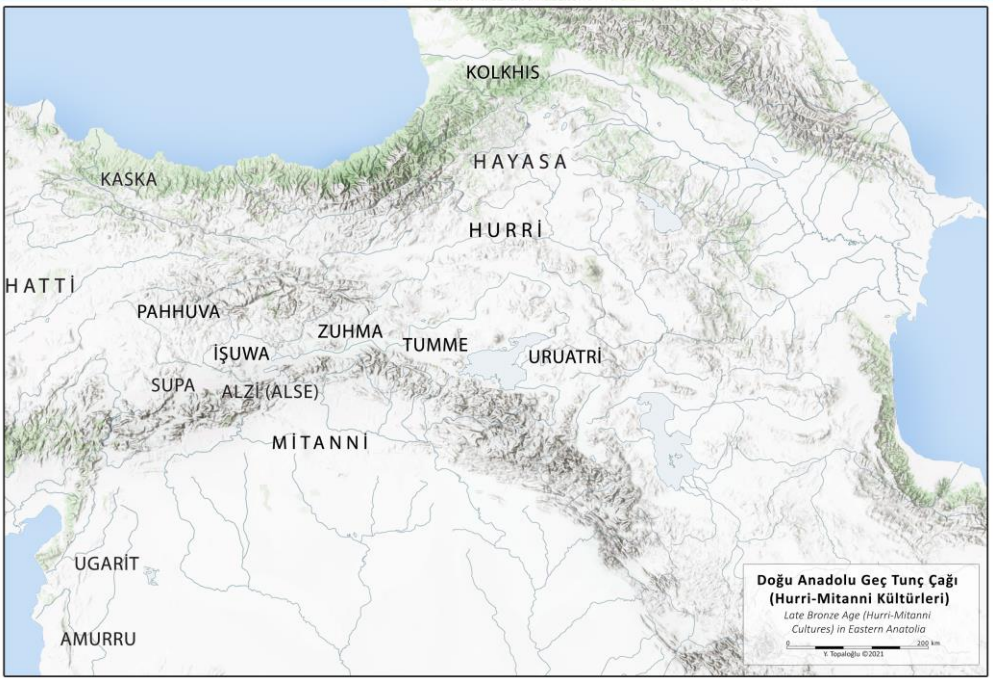
Harita 4. Doğu Anadolu İlk Tunç Çağı II-III Kültürleri (Topaloğlu 2021)

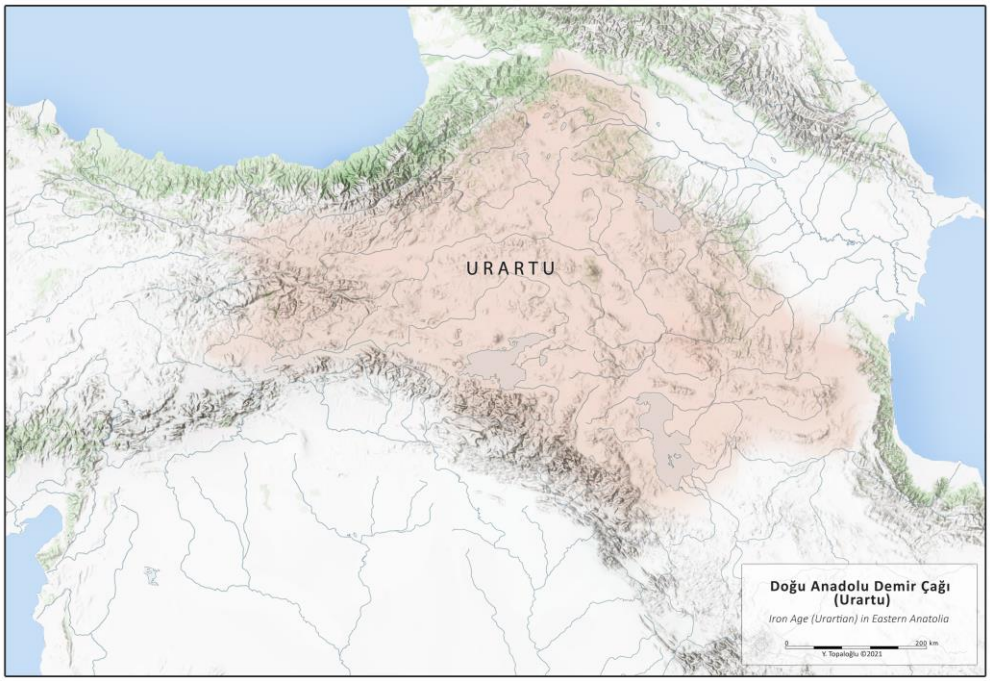
Harita 5. Doğu Anadolu Orta-Geç Tunç Çağı Kültürleri (Topaloğlu 2021)

Harita 6. Doğu Anadolu Geç Tunç Çağı Kültürleri (Topaloğlu 2021)

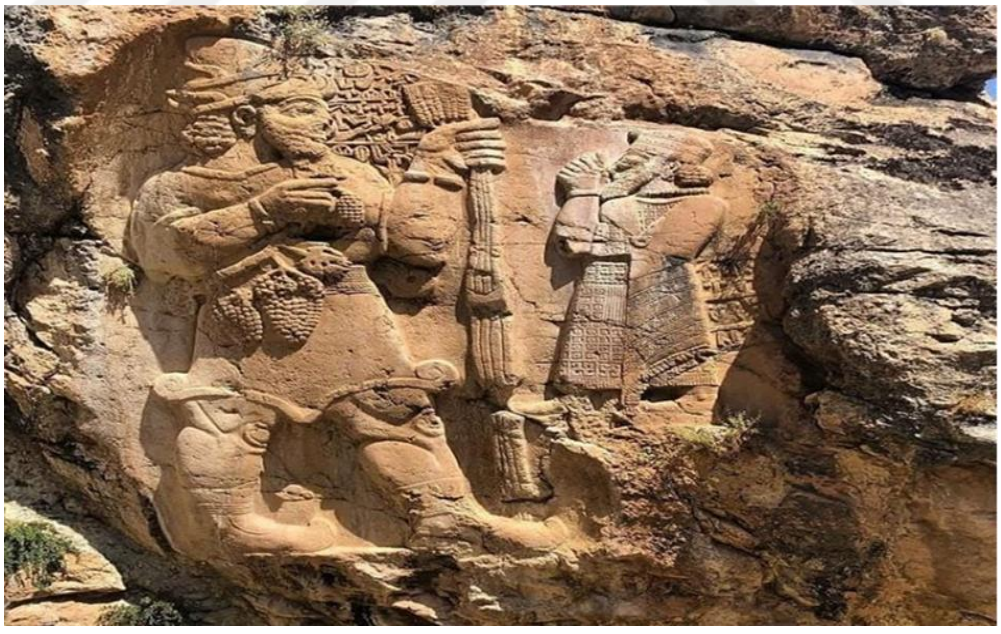

Harita 7. Doğu Anadolu Demir Çağı Kültürleri (Topaloğlu 2021)

Ek 2. Fotoğraf ve Şekiller

Şekil 1. Ereğli İvriz Kaya Anıtı (https://arkeonews.com Erişim Tarihi: 07/ 05/2023)

Şekil 2. Karbonlaşmış Nohut ve Üzüm Çekirdeği (Dönmez-Oybak-Belli 2008: 184)

Şekil 3. Üzüm çekirdeği (Dönmez Oybak & Belli 2008: 188)

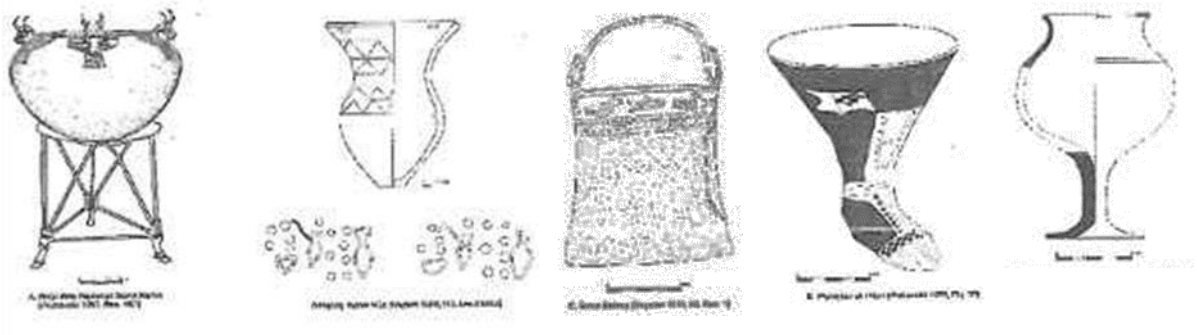
Şekil 4-5. Steller ve Hayat Ağacı Önünde Libasyon Ritüeli (Baştürk, 2006: lev. XVII/ a c. 219)

Şekil 5. Metal Kazan Üzerine İşlenmiş Libasyon Sahnesi (Çavuşoğlu & Gökçe, 2011, çiz. 2, 111)

Şekil 6. Ritüellerde Şarap kullanılan Kaplar (Gökçe & Pınarcık, 2019: çiz. 2, 252)

Şekil 7. Yukarı Anzaf Kalesinde Depo Odası Pitosları (Belli, 2000: 446)

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Oya TUĞCU
Doğum Yeri ve Tarihi	
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	
Yüksek Lisans Öğrenimi	
Bildiği Yabancı Diller	
İş Deneyimi	
Çalıştığı Kurumlar	
İletişim	
E-Posta Adresi	
Tarih	27.10.2023